

ЖАХОН АДАБИЁТИ

Арабий-бадший, илфимлоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 3 (178)

2012 йил, март

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

www. jad.uz

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Расул ҲАМЗАТОВ. **Оналарни асранг. Достондан парча**.....3
Евдокия ЛОСЬ. **Соғинганман сени... Шеърлар**.....70

НАСР

Болеслав ПРУС. **Фиръавн. Роман**.....12
Отажон ТОҒОН. **Бегона. Роман**.....76
Марсель АРЛАН. **Аёл — уйнинг чироғи. Ҳикоя**.....133

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Дэвид ХҲОМ. **Шубҳапараст**.....124

ПУБЛИЦИСТИКА

Вячеслав КОСТИКОВ. **339-рақамли табассум**.....159

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Афтондил ЭРКИНОВ. **Амир Умархон тухфаси**.....162
Матлуба ТЕМИРОВА. **Ижодий изланишлар йўлида**.....168

ТАҚРИЗ

Ғулом КАРИМИЙ. **Илмий ҳамкорлик самараси**.....171

ТАФАККУР ДУРДОНАЛАРИ

Француз адiblари ҳикматлари.....174

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Михаил КУЗМИН. **Буюк Искандар зафарномаси**.....180

ТОШКЕНТ
МАРТ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Усмон ҚҶЧҚОР
(масъул котиб)

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖҶРАЕВА

Алимурод ТОЖИЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҶИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдурахим МАННОНОВ

Темур ШИРИНОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир Н. ЖҶРАЕВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Н. ДАВЛАТОВА

Жаҳон адабиёти, 3. 2012

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №178

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди _____ 2012 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.

Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.

Жами 1900 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2012 й.**

Расул ҲАМЗАТОВ

Оналарни асранг

(Достондан парча)

БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Осмонга қарайман бўм-бўш хонамдан,
Турналар, қайтингиз қўшиқлар айтиб,
Мен бевақт айрилиб қолдим онамдан,
Энди онажоним келмайди қайтиб.

Бу йил Доғистонга кечикди баҳор,
Фозлар ҳам кетмаган шимол томонга.
Фақат онам мени бўзлатиб зор-зор,
Шошилинч жўнади сўнги маконга.

Ўриб келардилар тоғдан ўт-ўлан,
Сигиримнинг сути кўпаяди деб.
Майсалар, майсалар, келинг қир-ўрдан,
Онамнинг қабрига беринг яшил зеб.

Онам тонгдан сени кўрай деб, Қуёш,
Ҳаммадан илгари чиқарди пешвоз.
Онамнинг қабрига бўлганча нурпош,
Қуёш, ёнимда бўл дардимга ҳамроз.

Қизим туғилган кун ёдимда ҳамон,
Қанчалар қувонган эдингиз, она.
Бугун қизим қизли бўлди, онажон,
Набирангиз кўрмай кетдингиз, она.

ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Мен ўйлар эканман, азиз онажон,
Ўғиллар уйдан юрганда йироқ,
Оналар уларни кутар бегумон,
Кечалар токчага қўйишиб чироқ.

Таниқли авар шоири Расул ҲАМЗАТОВнинг онаси Хондулай Ҳайдарбекқожиевна 1965 йил февраль ойида вафот этган. Бу вақтда шоир Хиросимада Иккинчи жаҳон уруши қурбонларига бағишланган халқаро маросимда қатнашаётганди. Шу боис у онасининг мотам маросимига етиб келолмайди. Расул Ҳамзатов бугунги кунда дунё халқлари меҳрини қозонган “Оналарни асранг” достонини айнан Хиросимада ёза бошлаган ва уни 1976 йилда ниҳоясига етказган. Бу достон 1978 йилда китоб ҳолида нашрдан чиқди ва 1980 йилда Россия Федерацияси Давлат мукофотига муносиб кўрилди.

Расул Ҳамзатовнинг дунёдаги барча оналарга мадҳия сифатида битган “Оналарни асранг” достонидан бир парчани ўзбек ўқувчиларига тақдим этмоқдамиз.

Ўша чироқ йўлим ёритди ҳар дам,
Қаёққа узатмай — етарди қўлим.
Бироқ сиз сўндингиз, сўнди чироқ ҳам,
Чор атроф зим-зиё, йўқотдим йўлим.

Мен ўйлар эканман, азиз онажон,
Токи кемам сузар экан уммонда,
Сизнинг чирофингиз сўнмас ҳеч қачон,
Менга маёқ бўлар манзил томонда.

Йиллар ўтар экан учқур бир саман,
Кемам сузиб борар, зимистон ҳар ёқ.
Қани у? Атрофни қоплади туман.
Қани у? Йўлимни ёритган маёқ.

Яна ўйлардимки, азиз онажон,
Дарахтлар ўсади доим тик, баланд.
Илдизи бақувват дарахт ҳеч қачон
Ажал қонунини қилмайди писанд.

Ҳаёт дарахтимни қулатди шамол,
Илдизлари чиқиб ётар тупроқдан.
Уяси бузилган бир қушча мисол
Ошеним излайман учиб ҳар ёқдан.

Қаттиқ ишонардим, азиз онажон,
Ажал жазоламас мени бешафқат.
Сизнинг ёнингизга келмас ҳеч қачон,
Бошимга тушмайди бундай мусибат.

Бундай бўлишини билсайдим агар,
Агар тушларимда бўлсайди аён,
Ҳеч қайга кетмасдим баҳорга қадар,
Ёнингизда юрар эдим, онажон.

Таскин шу: Сиз мени улғайтирдингиз,
Тоғдаги сарв каби униб-ўсдим тик.
Энди қабр бошида йиғлайман унсиз,
Ёнимда сарвнинг ҳам қомати эгик.

УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Биламан, сўлар гул ҳам
Ва лекин яшнар гулзор.
Қани у кўм-кўк кўклам?
Қайдасиз, онаизор?

Биламан, ёз келган чоғ,
Тоғда қурир кўп ирмоқ.
Қорлар эрир — қолар тоғ,
Қайда менга суюнч тоғ?

Биламан, ютар уммон
Тўлқинларни бегумон.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Лекин онам кетган он
Гўё қуриди уммон.

Биламан, ботса Қуёш,
Эртага чиқар албат.
Қайтмас, уфққа қўйса бош
Она Қуёши фақат!

ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Энди, опа, узун тунларда,
Иккаламиз қурамиз суҳбат.
Ахир, онам хаста кунларда
Сиз ёнида бўлгансиз фақат.

Сиз онамга қўйиб бошингиз,
Тинглагансиз сўнги сўзини...
Сўнг шашқатор тўкиб ёшингиз,
Сиз ёпгансиз очиқ кўзини.

– Менга ростин айтинг, опажон,
Онам сезиб келганин ўлим,
Йўлларимга боққанча гирён,
Сўрагандир: “Келдими ўғлим?”.

– Йўқ, укажон, онажонгинам,
Қилгани йўқ бирор шикоят.
Фақат деди хўрсиниб бир дам:
“Баҳор тезроқ келсайди шояд”.

Кейин деди: “Бўлдими саҳар,
Кун очиқми, тушганми туман,
Наҳот бу йил ёзда турналар
Доғистонни этмайди маскан”.

– Опа, онам ётганда хаста,
Чекмадими недандир ташвиш?
– Жим ётдилар... Сўради аста:
“Овул тинчми, яхшими турмуш.”

Цадамизда балки бу қишда
Туғилгандир ўғил ёки қиз.
Ҳиросима жуда олисда,
Ўғлим кетган эди пўстинсиз”.

– Опа, онам кўзин юмар вақт,
Сўнги марта айтди қай сўзни?
– Нима деди?.. Ҳеч нарса, фақат
Кўрсат деди бешигимизни.

“Бешик бўм-бўш қолиши гуноҳ,
Болажонлар — уйга фаришта”.
Шивирлади: “Яшанглар иноқ,
Мени эсланг”... Кўз юмди аста.

БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Дейдиларки, Юнонистонда
Айтиб ўтинч дуоларини,
Қўрар экан тиниқ осмонда
Ўзларининг худоларини.

Мен уйдаи ёки йироқда
Нимадандир безовта бўлсам,
Ё қийналсам ғамда, фироқда,
Тушларимга киради онам.

Дейдиларки, овга берилиб,
Кекса ҳинду йўқотса йўлни,
Юлдузларга зимдан термилиб,
Топар экан қайтар манзилни.

Мен уйдаи ёки йироқда,
Юлдузларга боқсам жонсарақ,
Намоёндир онам қароғда,
Ҳамон менга беради кўмак.

ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Сиз айтганингиздай, азиз онажон,
Қабрингиз устига қўйдим оддий тош.
Лекин қабрингизга шу мовий осмон,
Шу замин ёдгорлик ва менга сирдош.

– Айтингиз, уй-девор, турмасдан музгар,
Уйимиз файзини ким сақлаб келди?
Бўм-бўш уй ичидан акс садо қайтар:
– У онажон эди, онажон эди!

– Айтгил, қишнинг узун совуқ кунлари
Ким ўт қалар эди сенга, оташдон?
Айтгил, қайнаётган булоқ сувлари,
Ким кўза тутарди? Жавоб: – Онажон!

Боқсам девордаги гиламга томон,
Чевар қўлларингиз оламан эсга.
Қулоғим тагида аллангиз ҳамон,
Оҳанг, йўлларингиз оламан эсга.

Тергаб турмасангиз, шубҳасиз бугун
Умр боғим босган бўларди печак.
Ўзимдаги барча фазилат учун
Аввал сизга раҳмат айтишим керак.

Сиз айтган эртақни тинглаган кезлар
Юлдузларга қараб олардим ором.
Туманли осмонда порлаб юлдузлар,
Менга номингиздан йўллайди салом.

Сиз айтганингиздай, азиз онажон,
Қабрингиз устига қўйдим оддий тош.
Лекин қабрингизга шу мовий осмон,
Шу борлиқ ёдгорлик ва менга сирдош.

ЕГТИНЧИ ҚЎШИҚ

Униб-ўстирдингиз авайлаб, она,
Вужудимга қувват қуйилди, она,
Ўгитлар айтдингиз саралаб, она,
Шеърларимга ҳикмат йўғрилди, она.

Ва лекин мен сизни эрта йўқотдим,
Йўқотган кунимдан қайғуга ботдим.

Беназир совғалар бердингиз, она,
Қоқилсам, қўлимдан тутдингиз, она,
Баҳорда гул-лола тердингиз, она,
Йўлимни интизор кутдингиз, она.

Лекин бу оламдан кўзни юмган дам,
Менга қолдирдингиз – соғинч ва алам.

Шод қадам ташладим сиз билан, она,
Омад ҳам қўлларди сиз билан, она,
Бахтиёр яшадим сиз билан, она,
Толеим куларди сиз билан, она.

Ҳаёт чироғингиз бунча тез сўнди,
Сизсиз дунё бўм-бўш... Етимман энди.

САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Меҳри уммон – оналар қалби,
Фарзандларин, уйин ардоғлар.
Кўкдан қаранг, оналар каби
Бир-бирига ўхшайди тоғлар.

Дерлар: Қанча баланд бўлса тоғ,
Бўронларни қилмайди писанд.
Чўққилар кўп дунёда, бироқ
Чўққи йўқдир онадан баланд.

Она, яхши-ёмон кунларда
Бошим узра бўлдингиз посбон.
Кундуз Қуёш, Ойсиз тунларда
Порладингиз – йўлим чароғон.

Энди қайга ташламай нигоҳ,
Тимсолингиз бўлар намоён.
Камалакдан олиб ранг-сиёҳ,
Сиймонгизни чизибди осмон.

Уйга, бизга фидо эдингиз,
Энди эса жойингиз осмон.
Айтинг, қандай ташлаб кетдингиз
Уй ва бизни, азиз онажон?!

ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Онанинг меҳрига тўярми одам,
Ҳеч нарса босолмас унинг ўрнини.
Онаси борларга гўзалдир олам,
Доимо ҳис қилар юрак кўрини.

Она юрагига йўқ мезон, шартлар,
Ҳамма сўзларига тутар қулоғин.
Юраги амрига бўйсуниб мардлар,
Ҳимоя қилади Ватан тупроғин.

Оналар айтгани бўлсайди бажо,
Бундан ҳам гўзалроқ бўларди дунё.
Ҳаётда гуноҳ иш қилинар, аммо
Уларга онанинг дахли йўқ асло.

Ҳамма нарса бўлса она қўлида,
Дунёда бўлмасди сира ёмонлик.
Ҳозир кезар эдик юлдуз йўлида,
Тантана қиларди тинчлик, омонлик.

Тоғлик мард йигитлар онасисиз сиз,
Бундан хабардордир бутун коинот.
Қабрингиз пойига чўкканимча тиз,
Сизнинг руҳингиздан сўрайман имдод.

ЎНИНЧИ ҚЎШИҚ

Қайда бўлмай – яқин-йироқда,
Қанча шошмай, тўхтаيمان бир зум.
Ҳайкалларга дуч келган чоғда
Бошим эгиб айлайман таъзим.

Қанча шаҳид ётар тупроқда,
Уларга зор бир онаизор.
Кўрдим — кўплаб шаҳар-қишлоқда
Оналарга қўйилган ёдгор.

Чехияда – Висла бўйида,
Баланд кўрғон – Мамай кўрғонда.
Она турар ўғли ўйида
Ва дер: Тинчлик бўлсин жаҳонда.

Ҳайкалларга боқдим ҳайратда,
Улар бари ўхшайди сизга.
– Бу, она, сиз, бу сиз, албатта,
Шунинг учун яқиндир кўзга.

Бу жойларга келгансиз қачон?
Тимсолингиз кўраман аён.
Доғистондан четга, онажон,
Чиқмагансиз гарчи ҳеч қачон.

Қайда бўлмай — яқин-йироқда,
Учратаман онамни бот-бот.
Бўйи-басти яшар қароғда,
Демак, онам мангу барҳаёт.

ЎН БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Биласизми, онажонгинам,
Шундай кун бор кўп мамлакатда —
Ўша кунни қилишар байрам,
Онажонлар бўлар иззатда.

Ҳамма бундай байрам кунлари
Совға билан шошар уйига.
Бу кун бола каби ёш-қари
Шошиб чопар она қўйнига.

Шошар денгиз тубидан ғаввос,
Фазогирлар юлдуз йўлидан.
Кечикишиб бўлса ҳам бироз,
Келиб ўпар она қўлидан.

Ҳеч бирининг йўқ баҳонаси,
Ҳамма уйда бўлар жамулжам.
Қимнинг ҳаёт бўлса онаси,
Ўша бахтли экан чинакам.

Байрам таъсир қилди хўп менга,
Ич-ичимдан ранжиб чекдим гам.
Шу вақтгача бизда йўқ нега
Оналарга аталган байрам?!

Тўғри, азиз элу юрт ғами,
Тушунамиз барчамиз буни.
Шу боис бор Ҳосил байрами,
Шифокорлар, Шахтёрлар куни...

Бизда доим меҳнатга ҳурмат,
Байрам бордир ҳар бири учун.
Энг меҳнаткаш онага фақат
Аталмаган алоҳида кун.

Ўз фикримни этаман инкор:
Шунча кундан бир кунми фақат?
Оналарни соғиниб зор-зор,
Интиламиз ҳар кун, ҳар соат.

Йўлимизга таратар зиё
Оналарнинг меҳр юлдузи.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қалбимизда она доимо,
Шундай байрам керакми ўзи?!

ЎН ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Оналар ўғлини тупроққа берса,
Бағрини ўртайди фарзанди доғи.
Онаси қабрининг пойида турса,
Ўғилни бўзлатар виждон қийноғи.

Қабрингиз пойида турибман гирён,
Ўзимни сезаман айбдордан айбдор.
Энди пушаймонман, азиз онажон,
Кўп бор дилингизга берибман озор.

Афсус, бошингизда бўлсайдим посбон,
Сиз учун жонимни қилардим фидо.
Онажон, қалбимни эзади армон,
Ўғиллик бурчимни этмадим адо.

Чегарада турган соқчидай огоҳ,
Кўриқласам эди оромингизни.
Балки қуролимга ташлашиб нигоҳ,
Фаришталар ҳам тинч кўярди сизни.

Мен қирғоқда ўсган эмандай гўё,
Қониб сув ичибман дарё меҳрдан.
Сира хаёлимга келмабди аммо,
Бир кун айрилишим сиздай баҳрдан.

Тайинлар эдингиз доим, онажон,
Қирғоқдан узоққа сузмагин, болам.
Белгидан нарига ўтма ҳеч қачон,
Қоядан қарасам кўрайин қоранг.

Нетай, олиб кетди қудратли тўлқин,
Қирғоқдан узоққа тушмишдир йўлим.
Қанчалар қирғоққа интилмай лекин,
Сизнинг қўлингизга етмади қўлим.

Сиз унда маҳталсиз, мен бунда маҳтал,
Онажон, шошилманг, кенгдир бу олам.
Ҳали баҳоргача бор эди февраль,
Февраль ойи қисқа... Қисқа умр ҳам.

Оналар ўғлини тупроққа берса,
Бағрини ўртайди фарзанди доғи.
Онаси қабрининг пойида турса,
Ўғилни бўзлатар виждон қийноғи.

СЎНГИ ҚЎШИҚ

Оналар алласи... Турфа хил улар,
Куйланар уй-ҳовли, йўлда, уватда...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Онам аллалари бўлмаса агар,
Мен шундай улғаймас эдим албатта.

Онам кўзларида йилтиллаган ёш,
Лабларидан учган ҳар битта алла.
Йўлимни ёритар мисоли Қуёш,
Оғир дамларимда беради далда.

Оналар алласи – оддий ва буюк,
Оналар юраги – сирли бир олам.
“Онангизга мос сўз топмадим суюк”,
Шундай дея иқрор бўларди отам.

Ваҳший уруш кечган йиллар жаҳонда,
Ҳамманинг сочига туширганди оқ.
Сизни йўқотганим эшитган онда
Қолган қора сочим ҳам бўлди оппоқ.

Жангда акаларим ҳалок бўлган вақт,
Хаёлан топширган менга қарзини.
Отам кўз юмар чоғ қилган васият:
“Асрагин онангни – уйнинг файзини”.

Уларнинг қарзи ҳам менинг зиммамда,
Шу боис умримга қўшилган умр.
То тирик эканман ёруғ оламда,
Сизга шеърий рўмол тўқишим зарур.

Алла, қўшигингиз эслаб бирма-бир,
Улардан сизга мос сўзлар сўрайман.
Қандай чиққан экан безаклар, тасвир,
Энг баланд чўққига ўраб қарайман.

Она, кўрмагансиз бундайин рўмол,
Қаранг, у қанчалар ёрқин ва гўзал.
Унда мужассамдир сиздаги жамол,
Аллангиз сўзлари бергандир сайқал.

Юракдан битаман шеъри ҳалолни,
Баҳор гулларидан ранглар оламан.
Ҳурматингиз учун ушбу рўмолни
Барча оналарга тақдим қиламан!

*Асрор МЎМИН
таржимаси*

Болеслав ПРУС

Фиръавн

Тарихий роман

САККИЗИНЧИ БОБ

Орадан бир неча кун ўтиб валиаҳд хос хизматчисини Камага таклиф билан юборди. Роҳиба атрофи тўсилган тахтиравонда тезгина келди.

Рамсес уни ёлғиз қабул қилди.

– Бир куни, – деди у, – мен уйинг ёнида бўлдим.

– Ё Ашторет! – хитоб қилди роҳиба. – Бундай лутфга қанақа қилиб жавоб қайтарсам экан?! Нега энди сен, олийзот, ўз чўрингни чақирмадинг?

– У ерда қандайдир ҳайвонлар бор эди. Менимча ассирияликлар.

– Демак, жаноблари ўзларини кечқурунда беҳуда уринтирибдилар-да? Мен ҳеч қачон ҳукмбардорни бир неча қадам нарида, очиқ осмон тагида турганини тасаввур этишга журъат қилмаган бўлардим.

Валиаҳд қизаринди. Агар роҳиба унинг бир неча оқшомлар дераза остида ўтказганини билганида ҳайратланмаган бўларди! Кўзларини пастга қаратиб, жилмайиб туришидан роҳиба буни билган бўлиши ҳам мумкин...

– Шундай қилиб, Кама, сен ассирияликларни уйингда қабул қилсан, шундайми? – давом этди Рамсес.

– Таниқли амалдор, подшоҳнинг қариндоши Саргон бизнинг илоҳамизга беш талант ҳадя этди! – хитоб қилди Кама.

– Бунинг учун сен қурбонлик билан жавоб қайтаришга ҳам тайёрсан? – сўради валиаҳд, истехзо билан. – Унинг сахийлигидан финикия маъбудлари сени ўлим билан жазоламайдилар?

– Нималар деяпсан, жаноб? – ҳайратланиб сўради Кама, қўллари ёйиб, – ҳеч бир осиелик ҳаттоки мен саҳрода ёлғиз қолсам ҳам қўлини текизмаган бўларди. Улар маъбуддан кўрқадилар...

– Унда нега у сассиқ... йўқ, у осиелик мартабали?

– У Бобилдаги Ашторет эҳромига боришимга кўндирмоқчи бўляпти.

– Сен нима дединг, борасанми?

– Агар сен, жанобим, амр қилсанг – бораман, – жавоб қилди Кама, ҳарир парда билан юзини тўсар экан.

Ворис индамасдан унинг қўлидан тутди.

– Менга тегма, жаноб, – шивирлади у ҳаяжон билан. – Сен менинг ҳукмдорим, бу мамлакатда мен ва финикияликларнинг кўрғонисан. Раҳминг келсин...

Роҳибанинг қўлини қўйиб юборган валиаҳд хонада юра бошлади.

Давоми. Боши ўтган сонда.

– Бугун жуда ҳам иссиқ бўлди-а? – деди у. – Айтишларича шундай мамлакатлар борки, меҳр ойида осмондан оппоқ пар ёғиларкан. Улар иссиқлик яқинлашгач, сувга айланармиш. Оҳ, Кама, маъбудларингдан илтижо қил, улар менга ана шундай парқулардан озроқ юборишин! Нималар деяпман, агар улар бутун Мисрни совуқ уқпар билан қоплаганларида ҳам юрагимни совута олмаган бўлардилар.

– Чунки сен илоҳий Амон, инсон қиёфасидаги қуёшсан, – деди Кама. – Юзингни қаёққа бурсанг, зулмат тарқалади, қароқларинг нуридан гуллар унади...

Рамсес яна унинг ёнига келди.

– Раҳминг келсин! – шивирлади роҳиба. – Ахир сен саховатли шоҳсан ва ўз роҳибангни хафа қилмайсан.

Рамсес елкасидан оғир юкни силтаб ташлагандай ҳаракат билан нари кетди. Кама қуйига эгилган киприклари орасидан уни кузатиб, жилмаярди.

Сукут чўзилиб кетгач, у сўради:

– Чақиртирган экансан, хукмфармо. Мен шу ерданман ва амрингга мунтазирман.

– Дарвоқе, – ҳушига келди валиаҳд, – менга айт-чи, роҳиба, ўша эҳромда кўрганим, менга ўхшаган йигит ким эди?

Кама бармоғини лабларига текизди.

– Муқаддас сир, – деди пичирлаб.

– Буниси – сир, униси ман этилган. Ҳеч бўлмаса унинг одамми ёки руҳ эканини билса бўладими?

– Руҳ.

– Ўша руҳ деразанг ортида қўшиқ айтадими?

Кама жилмайди.

– Мен эҳромингиз сирини билмоқчи эмасман, – деди валиаҳд.

– Сен эҳромга қасам ичгансан, жаноб, – эслатди роҳиба.

– Яхши! Яхши! – унинг гапини бўлди асабийлашган валиаҳд. – Шунинг учун ўша мўъжиза ҳақида Хирам билан ҳам, бошқа биров билан ҳам гаплашмайман... Сен бундан истисносан. Гап бундай. Кама, менга ўхшаган ўша одамгами, руҳами – айтиб қўй, тезда Мисрдан чиқиб кетсин ва ҳеч кимга қорасини кўрсатмасин. Ҳеч бир мамлакат тахтининг икки вориси бўлмаган.

Уни тўсатдан бир фикр ҳайратга солди.

– Қизиқ, – деди у Камага диққат билан тикилиб, – нега қабиладошларинг ўша одамни менга кўрсатишди? Улар менинг ўрнимни босадиган одам борлигини билдириб қўйишмоқчи бўлдиларми? Чиндан ҳам уларнинг бу қилмишлари мени ҳайрон қолдирди.

Кама унинг оёқларига тиз чўкди.

– О, жаноб, – пичирлади у, – кўксингда олий туморимизни тақиб юрибсан. Шу сабабдан финикияликлар сенга зиён-заҳмат етказиши мумкинлиги ҳақидаги фикрни хаёлингдан чиқар. Ўзинг ўйлагин: агар сенга хавф таҳдид солса ёки душманларингни алдамоқчи бўлсанг, ўшанақа одамнинг фойдаси тегмайдими?

Валиаҳд елка қисиб ўйланиб қолди.

«Ҳа, – ўйлади у, – агар мен бировларнинг ёрдамига муҳтож бўлсам... Лекин наҳотки финикияликлар бир ўзим удалашимга ишонмайдилар? Демак, уларнинг ҳаммаси ёмон одамлар экан-да!»

– Жаноб, – пичирлади Кама, – Буюк Рамсеснинг адаш-ўхшашлари бўлгани сенга маълум эмасми? Унинг икки «сояси» ҳам ҳалок бўлдилар, у эса яшашда давом этди.

– Бас, – тўхтатди валиаҳд. – Осиё халқларига маълум бўлсинки,

мен сахийман, Кама. Бугуноқ Ашторет шарафига ўтказиладиган кўнгил-очарлик учун беш талант ва эҳром учун қимматбахо қубба ҳада этаман. Бугуноқ сен уларни оласан.

У бошини кескин эгиб, роҳибани қўйиб юборди.

Қиз кетганидан кейин уни янги фикрлар чулғади.

«Финикияликлар ҳақиқатдан ҳам айёр. Агар менинг адашим одам бўлса, у жуда ҳам қўл келади ва мен ҳали Мисрда ҳеч ким эшитмаган мўъжизалар содир этаман. Фиръавн Мемфисда яшаб, бир вақтнинг ўзида Фива ва Танисда пайдо бўлади... Фиръавн эса қўшин билан Бобил томон боради, ассирияликлар эса қўшинни шу ерга тўплайди. Бу вақтда Фиръавн бошқа қўшинлар билан Ниневияни босиб олади. Аниқки, ассирияликлар бу мўъжизадан ёқаларини ушлайдилар...»

Унинг кўнглида қудратли осиеликларга нисбатан яна баттароқ нафрат уйғонди.

Галабага олиб борувчи жанговар аравасини яқинда бўлиб ўтган жангда ҳалок бўлган ассирияликлар жасади сочилиб кетган, кесилган қўллар билан тўлиб-тошиб ётган саватлар атрофида айланаётганини кўз олдига келтирди. Энди уруш унинг учун худди нондек зарур бўлиб туюлди. Зеро, бу уруш Мисрни бойитиш, хазинани тўлдириш ва сўнмас шон-шуҳрат келтиришга ёрдам берибгина қолмай, Ассирияга қақшатқич зарба бериш иштиёқида кучайиб бораётган чанқоғини қондиришга ҳам ёрдам беради.

Ҳозир у соқоли тўзгиган жангчиларни кўрганича йўқ, улар ҳақида ўйламайди ҳам. Улар ҳозир халақит берган бўлар, ёнма-ён туриш шунчалар торлик қилар эдики, кимдир даф бўлиши керак: улар ёки ўзи.

Бу ишда Хирам билан Каманинг ўрни қандайлигини ўйламади ҳам. Гўё иқлимпараст қушлар паноҳ ойида шимолга учишни ихтиёр этганларидек, у Ассирия билан урушиш кераклигидан бошқа нарсани идрок этмас эди.

Урушга талпиниш унинг бутун вужудини эгаллаб олган эди. Кам гапирар, аҳёнда бир кулиб қўяр, базмларда ҳам ўйчан ҳолда вақтини ҳарбийлар ва зодагонлар билан ўтказар эди. Курол-аслаҳа тутганларга валиаҳднинг мурувват кўрсатаётганини билган таниқли ёшлар ва ҳаттоки улардан каттароқ одамлар ҳам лашкарлар сафига қўшиладиган бўлди. Бу ҳолат муқаддас Ментесуфиснинг эътиборини тортмай қолмади ва Херихорга қуйидаги мазмунда хат юборди:

«Ассирияликлар Бубастга келганларидан буён валиаҳд жуда ҳам дарғазаб бўлмоқда. Унинг саройидагилар ҳам мутлақ уруш кайфиятида. Гарчи улар аввалгидек шароб ичиб, ошиқ ўйнасалар ҳам енгил кийимлари ва ясама сочларини ташлаб, қаттиқ иссиқ бўлишига қарамай жангчиларнинг қалпоғи ва чопонларида юрибдилар.

Бу ердаги уруш кайфияти олийзот Саргонга ёқмасмикин, деб ўйлайман».

Хатга жавобан Херихор шундай деб ёзди:

«Ассирияликларнинг юртимизда бўлишига жавобан бизнинг таъби нозик бойваччаларимиз ҳарбий ишга меҳр қўйсалар қўяверсинлар, зеро, улар бизни яна ҳам кўпроқ ҳурмат қиладиган бўладилар. Зоти олий валиаҳд, эҳтимол, маъбудлар ақл бериб урушқоқ халқ элчилари кўзида қуролларини шарақлатишга ақли етгандир. Ишонаманки, ёшларимизнинг жанговар руҳи Саргонни ўйланишга мажбур қилади ва музокараларда ён босадиган бўлади».

Миср бино бўлганидан бери биринчи марта қоҳинлар ҳушёрлигини валиаҳд чалғитди. Тўғри, бунда финикияликлар катта роль ўйна-

ди — унга Ассирия билан қоҳинлар ўртасидаги битим сирини очдилар. Қоҳинлар эса бундан беҳабар қолдилар.

Бунинг устига валиаҳд феълининг ўзгариб туриши қоҳинлар табақасидан унинг мақсадларини яширди. Ўтган йили Пи-Баилосда Саррани учратганида қўшинлар ҳаракатини ҳам унутганини, кейинги вақтларда базмлардан ҳам воз кечиб, ишга берилгани, ибодатга шўнғиганидан сўнг майхўрликка ружу қўйганини ҳамма билар эди. Шунинг учун ҳам бу беқарор йигитнинг қандайдир режа тузишига, мақсадини амалга ошириш учун енгилмас куч билан интилишига Тутмосдан бошқа ҳеч ким ишонмаган бўларди.

Бу гал унинг беқарорлигига ортиқча исботнинг кераги ҳам бўлмади.

Ҳаво ўта исиб кетганига қарамай, Сарра Бубастга ўғли ва саройдагилар билан бирга келди. Бироз озиб қолган, гўдаги эса йўлда толиққан бўлишига қарамай кўринишлари яхши эди.

Валиаҳднинг кайфияти кўтарилди. У Саррага сарой боғининг энг гўзал қисмидаги шийпонни ажратиб, деярли кун бўйи ўғлининг бешиги олдида бўлди.

Базмлар, машқлар, ҳазин ўй-хаёлларнинг ҳаммаси унут бўлди. Ёш зодагонлар энди ўзларича кайфу сафо қилардилар. Улар қиличларини ечиб, яна пўрим йигитларга айландилар. Чунки шаҳзода ўғлини кўрсатиш учун уларни Сарранинг шийпонига олиб боришни ихтиёр этган эди.

— Тутмос, қарагин, — деди у содиқ хизматкорига, — қандай ажойиб гўдак. Худди гул япроғига ўхшайди. Мана шу ушоқдан қачонлардир ҳақиқий одам етишади! Бу пуштиранг полопон қачондир югуради, гапиради, ҳаттоки қоҳинлар мактабида донишмандликни ўрганади. Унинг қўлчаларига қара, Тутмос! — деди Рамсес. — Бу қўлчаларни эслаб қол. Полкка қўмондонлик қилганимда ёнимда чопқич кўтариб юрадиган шу қўллар ҳақида гапириб берарсан. Бу менинг ўғлим, жонажон ўғлим!

Жанобининг бу сўзларини эшитган сарой оқсочлари, гарчи сулолавий ҳуқуқларга эга бўлмасалар-да, бўлгуси фиръавннинг биринчи боласига энагалик ёки боқувчилик қилиш ўзларига насиб этмаслигидан ўпқалангандай бўлдилар.

Бироқ бундай гўзал ҳаёт тезда тугади. Чунки сарой ҳаёти финикияликлар манфаатига доҳил эмас эди.

Бир куни Хирам бир тўп савдогарлар, қуллар ва унинг қўлидан қорни туювчилар билан саройда пайдо бўлиб, валиаҳдга шундай деди:

— Бағри кенг жанобимиз! Қалбинг саховатга тўла эканлигига гувоҳ сифатида Ашторет илоҳаси шарафига ўтказиладиган базм учун беш талант ҳадя этдинг. Амринг бажарилди — базмга тайёргарлик кўриб бўлдик. Энди эса шу базмга ташриф буюришингни тилаб келдик.

Шуларни айтган экан, тирлик мўйсафид бек тиз чўкиб, томошагоҳ тўрисидан ажратилган хос жойнинг олтин калитини олтин патнисда унга узатди.

Рамсес таклифни жон-дили билан қабул қилди. Муқаддас қоҳинлар Мефрес ва Ментесуфис валиаҳднинг Ашторет илоҳаси шарафига ўтказиладиган базмда иштирок этишига қаршилик билдирмадилар.

— Биринчидан, — деди ҳазрат Мефрес Ментесуфисга қараб, — Ашторет — бу бизнинг Исидамиз ёки халдейларнинг Иштар илоҳларига тенг. Иккинчидан, агар биз еримизда осиеликларнинг эҳром қуришига рухсат берсак, уларнинг илоҳларига аҳёнда бўлса ҳам хурмат бажо келтирган бўламиз.

– Ассирияликлар билан битим тузганимиз учун финикияликларга шундай лутф қилишга ҳатто мажбурмиз, – кулимсираб қўшимча қилди ҳурматли Ментесуфис.

Валиаҳд кундуз соат тўртда ҳокимлар ва таниқли зобитлар билан Ашторет эҳроми боғига қурилган томошагоҳга борди. Сайл ўтадиган жой айлана шаклидаги майдон бўлиб, икки одам бўйи келадиган тўсиқ билан ўралган эди. Тўсиқнинг ёни бўйлаб зинага ўхшаган ўриндиқлар ва хос жойлар қурилган эди. Томи бўлмаса-да, улар тепасига капалак қанотига ўхшаш матолар тортилган, хизмат қилувчилар уларга муаттар сувларни пуркар ва ҳавони салқин қилиш учун бир маромда елпиб турардилар.

Валиаҳд ўзига ажратилган хос жойга ўтирганидан сўнг томошага келган осиелик ва мисрликларнинг ҳайқириклари ҳавони тўлдирди. Томоша созанда, яллачи ва раққосаларнинг саф юриши билан бошланди.

Рамсес атрофга қаради. Унинг ўнг томонида Хирам ва финикияликларнинг махсус жойлари бор эди. Чап ёқда эса финикиялик қоҳин ва роҳибалар жойлашиб, улар ўзларининг қимматбаҳо либослари ва гўзаллиги билан эътибор қозонардилар. Ўртада ўтирган роҳибанинг эгнида ҳарир хитон товланар, либос рангин кашталар билан безатилган, олтин билакузук ва иликузук тақилган, бошидаги нилуфар гули қадалган тиллақош қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди.

Кама ҳамроҳлари билан шаҳзодага чуқур таъзим бажо келтириб, соч-соқоллари майда қилиб ўрилган қандайдир ажнабий томонга қараб суҳбатга киришди.

Ворис томошагоҳга тўғри ўғлининг бешиги ёнидан келган ва шунинг учун ҳам хуш кайфиятда эди. Бироқ Каманинг бегона одам билан суҳбат қурганини кўриб тундлашди.

– Биласанми, – деб сўради Тутмосдан, – роҳиба кимга илтифот кўрсатяпти?

– Бу ўша бобиллик зиёратчи, ҳурматли Саргон.

– Ахир у чол-ку? – деди шаҳзода.

– Албатта, у иккаламининг ёшимизни қўшиб ҳисоблаганда ҳам катталик қилади. Лекин чиройли эркак.

– Шунақа ёввойи ҳам чиройли бўладими? – ижирганди мулкдор.

– Аминманки, ундан қўй ёғининг ҳиди келиб турибди.

Улар жим қолишди: валиаҳд ҳайратланди. Тутмос жанобига ёқмаган одамни мақтаб қўйгани учун чўчиб тушди.

Бу орада майдон бўйлаб томошалар алмашина бошлади: бесуяклар, илон ўргатувчилар, кўзбойлоғичлар, масхарабозлар томошабинларнинг олқишига сазовор бўлаётган эдилар.

Валиаҳднинг қовоғи уюлди. Унинг кўнглида вақтинча ухлаб қолган туйғулар – ассирияликларга нафрат, Камага нисбатан эса рашк уйғонди.

«Бу аёл, хаёлидан ўтказди у, Камага қараб, — юзи ошланган терига ўхшаган, бежо кўзли, эчкисоқол чолга қандай қилиб илтифот кўрсатаётган экан?»

Валиаҳд саҳнага фақат бир мартагина диққат билан разм солди.

Майдонга бир неча яланғоч халдейлар томоша кўрсатгани чиқишди. Уларнинг катта ёшдагиси учта найза учини юқорига кўтариб ерга санчди ва қўл ҳаракати билан ёшроғини ухлатиб қўйди. Қолганлари эса ухлаб қолган одамни кўтариб, найзалар учига қўйишди. Бириси бошини, иккинчиси белини, учинчиси оёқларини тутиб турдилар.

Уйқудаги одам ҳаракатсиз турарди. Қария унинг тепасида бир неча кўл ҳаракатлари қилиб, ерга санчилган найзаларни бел остидан суғуриб ташлади ва ниҳоят, боши тагидасини ҳам олди.

Куппа-кундузи, минглаб томошабинларнинг кўзи олдида уйқудаги одам ердан бир неча тирсак баландликда муаллақ қолди.

Ниҳоят, қария уни пастга тушириб бир туртки билан уйғотди.

Томошабинлар ҳайрон. Ҳеч ким на хитоб қилишга ва на қарсак чалишга журъат этмас эди. Фақат, айрим хос ўринлардан саҳна томонга гуллар отилди.

Рамсес ҳам лол қолган эди. У Хирамнинг хос жойи томонга энгашиб, унга сўз қотди:

— Ашторет эхромиди шунақа мўъжизалар кўрсата оласизларми?

— Коҳинларимизнинг ҳамма сир-асрорларини ҳам билавермайман, лекин халдейларнинг эпчил халқ эканига аминман.

— Лекин биз ўша йигитнинг ҳавода муаллақ ётганини кўрдик-да.

— Агар бизни сеҳрламаган бўлсалар, — деди Хирам норози оҳангда ва қовоғини уйди.

Анча вақтга чўзилган танаффус орасида номдор одамларга янги гуллар, муздек шароб ва ширинликлар улашилганидан сўнг томошаларнинг энг қизиқарлиси — буқалар жанги бошланди.

Карнай-сурнай, ногоралар садоси остида саҳнага йирик буқани олиб чиқишди. Унинг боши ва кўзлари бир парча мато билан ёпилган эди. Буқа ортидан найзалар билан қуролланган, бириси калта ханжар ушлаган яланғоч одамлар югуриб чиқдилар.

Валиаҳднинг ишораси билан хизматкорлар нари кетдилар. Найзабардорлардан бири ҳўкиз бошидан матони олиб ташлади. Ҳайвон бир неча муддат қарахт бўлиб турганидан кейин найза урган одамлар кетидан шаталоқ отди.

Кураш бир неча дақиқа давом этди. Одамлар буқага азоб беришар, у эса қонга беланган ҳолда оғзидан кўпик сачратиб, орқа оёқларида тик турар, сўнг душманларни қувиб кетар, аммо ҳолсизлангани учун етолмас эди.

Ниҳоят, у томошабинларнинг қулгиси остида қулади.

Валиаҳд ҳаяжонланганидан саҳнага эмас, финикиялик коҳинларнинг хос жойларига қарарди. Кама Саргонга яқин ўтирганича у билан қизгин суҳбатда эди. Ассириялик уни кўзлари билан ямлар, қиз эса ишва билан унга яқин келиб гоҳ қулоғига ниманидир пичирлар, шунда унинг сочлари ёввойи одамнинг жамалакларига тегиб кетар, гоҳида ясама ўпқаланиш билан ўзини тортар эди.

Рамсес юрагининг суст ураётганини ҳис этди. Аёл киши унинг кўзи олдида бошқа эркакка илтифот кўрсатаётган эди. Бунинг устига қари чолга, ассирияликка!..

Томошабинлар орасида ғала-ғовур эшитилди. Саҳнада ханжар ушлаб турган одам чап кўлини бўксасига боғлашларини буюрди, қолганлари найзаларини кўздан кечирдилар, хизматкорлар эса иккинчи буқани олиб чиқдилар.

Найзабардорлардан бири буқанинг бошидан ниқобини юлқиб олди. Буқа уларга қайрилиб, кўзларини олайтирди, гўё душманларини санаётгандай эди. Одамлар найза санча бошлаганида буқа орқасига тисланиб, ўзини жангга ҳозирлади. Кейин бошини қуйи эгиб, ҳамла қилаётганларни кузатди.

Найзабардорлар дастлаб буқага ниш уриш учун аста яқинлашдилар. Ҳайвоннинг қимирламай турганини кўриб, унга тобора яқин келдилар.

Буқа бошини яна ҳам қуйи эгиб, гүё кўмиб қўйилгандай қотиб турарди. Томошабинлар орасида кулги кўтарилди. Бироздан кейин бу кулги кучли даҳшат қичқириғига айланди. Буқа керакли дақиқани пойлаб, олға қараб шиддат билан ташланди ва бехос қолган одамни шохлари билан илиб, баландга улоқтирди.

Суяклари мажақланган одам ерга йиқилди. Буқа эса саҳнанинг бошқа четига тезлаб борди-да, одамлар ҳужумини кута бошлади.

Найзадорлар уни яна қуршаб, гашига тега бошладилар. Шу орада томошабинлар ярадор одамни олиб кетиш учун майдонга югуриб чиқдилар. Кетма-кет найза санчилишига қарамай буқа тек тураверди. Бироқ уч хизматкор ҳолсизланган одамни кўлига олишлари биланоқ буқа қуюн тезлигида уларга ташланиб, ағдариб юборди ва раҳмсизларча ерни депсий бошлади. Томошабинлар орасида ваҳима кўтарилди: аёллар йиғлади, эркаклар сўкиниб, қўлларига кирган нарсани буқага қарата ота бошладилар.

Саҳнага калтак, пичоқ, хатто ўриндиқлардан кўчириб олинган парчалар учиб туша бошлади.

Кутуриб кетган ҳайвоннинг ёнига қилич кўтарган одам келди. Бироқ қолганлар каловланиб, ёрдамга етиб кела олмадилар. Буқа қиличли одамни ағдариб ташлаб, қолганларини қува кетди. Шу пайт томошаларда ҳалигача кўрилмаган ҳодиса содир бўлди: саҳнада беш киши ётар, қолганлари ўзларини уқувсизларча ҳимоя қилиб, қутурган ҳайвондан нари кетар, омма эса даҳшат ва ҳайратдан увлар эди.

Бирдан ҳаммаси тинди. Томошабинлар ўринларидан сапчиб туриб, пастга энгашдилар. Ранги ўчган Хирам қўлларини ҳайрат билан икки томонга ёйди. Чунки зодагонларнинг хос ўринларидан икки киши саҳнага сапчиб чиққан бўлиб, уларнинг бири калта қиличини қинидан суғурган Рамсес ва иккинчиси кўлига болтача ушлаган Саргон эди.

Бошини ерга эгиб, думини хода қилган буқа саҳна атрофини тўзон кўтариб айланар эди. У тўғри шаҳзода томонга юрди, бироқ подшоҳ ўғлининг улуғвор қиёфасидан чўчиб, унинг ёнидан ўтиб кетди ва Саргонга ташланди. Ташланди-ю, шу заҳоти кулади. Чаққон, мушаклари чайир ассириялик буқанинг қаншарига болта уриб, уни қулатган эди.

Томошабинлар ҳаяжондан қичқириб юборди ва Саргон ҳамда унинг қурбони устига гуллар ёғилди. Шу пайтда Рамсес қилич яланғочлаганича лол ва ўксиган қиёфада туриб қолди. Каманинг одамлар кўлидаги гулларни юлқиб олиб, ассирияликка отаётганини кўрди. Саргон томошабинларнинг эҳтиросларини бефарқ қабул қилди. У буқанинг ўлганига ишонч ҳосил қилиш учун оёғи билан беписанд туртиб, валиаҳд томонга бир неча қадам қўйди ва ўз тилида нималардир деб, таниқли зотга мағрур таъзим қилди.

Рамсеснинг кўз олдидан қон аралаш туман ўтгандай бўлди. Ҳозир у кўлидаги қиличини голибнинг кўксига санчган бўларди. Бироқ ўзини тутди. Бир дақиқа чамаси ўйланиб турди-да, бўйнидаги олтин занжирни олиб, Саргонга узатди.

Ассириялик яна бир бор таъзим қилиб, занжирни ўпди ва бўйнига осиб олди. Юзларига қизил доғлар тепчиган Рамсес чиқиш томон йўналди ва оломоннинг тинимсиз олқишлари остида аламли хўрсиниш билан томошагоҳни тарк этди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Тот оий (июннинг охири, июлнинг боши) кирди. Бубаст ва унинг атрофига одамларнинг оқиб келиши жазирама иссиқ сабабли камай-

иб қолди. Бироқ Рамсеснинг саройида ҳамма кўнгилхушликни давом эттирарди. Томошадаги воқеа ҳақида кўп гаплар бўлди.

Сарой аҳли Рамсеснинг шижоатини мақтаса, фикри ноқислар Саргонга ҳайратланишиб, қоҳинлар эса тахт ворисининг ҳўкизлар жангига аралашмаслиги кераклигини, бунинг учун ҳақ олувчи, эътиборга молик бўлмаган одамлар борлиги тўғрисида жиддий оҳангда шивирлашар эдилар.

Рамсес бу гапларни ё эшитмади, ёки уларга эътибор бермади.

Унинг хотирасида ассирияликнинг буқалар жангида галабани тортиб олгани, Камага хушомад қилгани, Каманинг эса бу илтифотларни хушнудлик билан қабул қилгани ўрнашиб қолди.

Финикиялик орқали роҳибани ёнига чақириб келтириш ўзига ярашмаслигини ҳисобга олиб, бир куни хат йўллади. Уни кўриши зарурлигини билдириб, ёнига қачон бориши мумкинлигини сўради. Унга жавобан Кама шу оқшомда кутишини билдирди.

Кўкда юлдузлар порламай туриб Рамсес саройдан яширинча (унга шундай туюлди) чиқиб, Ашторет эҳромига йўл олди.

Эҳромнинг боғи, айниқса, роҳиба шийпонининг атрофи деярли бўш эди. Шийпон ичи сокин ва бир неча чироқ милтираб турарди.

Аста тақиллатган эди, эшикни роҳибанинг ўзи очди. Қоронғи йўлакда Кама унинг кўлларини ўпар экан, агар томошада буқалар унга зиён етказганида ўзининг ўлиб қолиши ҳеч гап эмаслигини пичирлади.

— Лекин жазманинг мени қутқариб қолгани учун хотиржамсан, — деди у асабий ҳолатда.

Улар ёритилган хонага кирганларида Каманинг кўзларида ёш кўринди.

— Сенга нима бўлди? — деди шаҳзода.

— Жанобимнинг юраги менга терс қараган кўринади, — деди қиз.

— Бекорга бундай бўлмаса керак.

Рамсес истехзоли кулди.

— Нима? Сен унинг ўйнашимисан? Ёки ўйнаш бўлишни ният қилдингми, муқаддас аёл?

— Ўйнаш бўлиш? Ҳеч қачон! Лекин бу даҳшатли одамга хотин бўлиб қолишим мумкин.

Рамсес ўрнидан сапчиб турди.

— Бу нима, тушимми? — қичқирди у. — Ёки Сет бошимга балолар юбордимми? Сен, Ашторет илоҳасининг меҳробидаги оловни кўриқловчи роҳиба бокира қолишинг ўрнига таҳдид остида эрга тегишинг керакми? Дарҳақиқат, финикияликларнинг иккиюзламачилиги айтганларидан ҳам баттар экан!

— Гапимга қулоқ сол, жанобим, — деди Кама, кўз ёшларини артиб.

— Саргон мени хотинликка олмоқчи, биринчи хотинликка. Бизнинг қонунларимиз бўйича роҳиба айрим ҳолатларда эрга тегиши мумкин. Агар эркакда подшоҳлар қони оқса. Саргон эса Ассар шоҳининг қариндоши.

— Демак сен унга тегасан?

— Агар Тир қоҳинларининг олий кенгаши буюрса, кўнмасдан иложим йўқ, — жавоб берди у кўз ёшларини оқизиб.

— Нега Саргонга бундай ҳуқуқ берилган?

— Бундай ҳуқуқ бошқа нарсалар билан ҳам изоҳланади, — жавоб қилди у хўрсиниб. — Айтишларича, ассирияликлар финикияни босиб олса Саргон унга мулкдор бўлар экан.

— Ақлдан озибсан! — қичқирди Рамсес.

– Билганларимни айтяпман. Эҳромимизда финикия томонидан келадиган фалокатни даф этиш учун иккинчи дафъа ибодатлар бошланмоқда. Биринчи дафъа ибодатларимизни сен бу ерга келмасингдан олдинроқ адо этган эдик, жанобим.

– Энди нима учун ибодат қилиш керак?

– Шунинг учунки, шу кунларда халдейлик коҳин Издубар махсус хат билан Мисрга келган ва уни Ассар шоҳи финикияни босиб олиш учун сизлар билан битим тузгани вакил қилган.

– Ахир менинг... – гапни бўлди ҳукмдор.

У «ҳеч нарсадан хабарим йўқ» демоқчи бўлди-ю, дудуқланиб, кулди.

– Кама, отам номи билан қасам ичаман: мен ҳаёт эканман Ассирия Финикияни босиб ололмайди. Шунча гапирганинг етар?

– О, жанобим, жаноб! – хитоб қилди Кама, унинг оёқларига йиқилар экан.

– Энди сен ўша ёввойига турмушга чиқасанми?

– Оҳ! – сесканди қиз. – Яна сўрайсан-а?

– Меники бўласанми? – пичирлади Рамсес.

– Демак, сен ўлишимни хоҳлайсанми? – хитоб қилди Кама даҳшат ичида. – Нима ҳам дердим, агар сен шуни хоҳласанг – мен тайёрман.

– Сенинг яшашингни истайман, – давом этди шаҳзода жунбушга келиб. – яшашингни ва меники бўлишингни...

– Бу мумкин эмас...

– Тирнинг олий кенгаши-чи?

– Мени фақат у эрга бериши мумкин.

– Ахир сен уйимга кирасан-ку...

– Сенга хотин бўлмай туриб у ерга кирсам – ўламан. Ҳатто эртага чиқадиган куёшни кўрмасдан ўлишга тайёрман.

– Ўзингни бос, – деди валиаҳд жиддий оҳангда, – кимки менинг марҳаматимга эришса, унга ҳеч ким зиён етказмайди.

Кама яна ҳукмдор пойига тиз чўкди.

– Қандай қилиб, ахир? – сўради қиз кафтларни бирлаштириб.

Рамсес беҳад ҳаяжонланиб, эгаллаган мартабасини шунчалар унутдики, уйланиш учун ваъда беришга сал қолди. Бу фикрдан ақли эмас, балки қандайдир ички туйғу тўхтатиб қолди.

– Қандай бўлиши мумкин? Қандай бўлиши мумкин, – пичирлади Кама, унинг оёқларини ўпиб.

У Камани ўрнидан турғизди, ўзидан сал нарига ўтқазиб деди:

– Қандай қилиб дейсанми?.. Ҳозир тушунтираман. Энг охиригиз устозим бўлган кекса коҳин илоҳлар, подшоҳлар, коҳинлар, ҳатто паст табақали амалдор ва деҳқонлар билан бўлган ғаройиб воқеаларни ёддан биларди. Покдомонлиги ва мўъжизалар кўрсатиши билан шўҳрат қозонган ўша қария негадир аёлларни суймас, ҳатто кўрқар, уларнинг маккорлигини мудом такрорлаб юргувчи эди. Бир куни менга аёлларнинг эркаклар устидан ҳукмронлиги ҳақида шундай воқеани айтиб берди:

«Халтасида бир дебел ҳам пули бўлмаган, фақат арпа унидан пиширилган чевати еб юрадиган ёш ва қашшоқ бир мирза Қуйи Мисрдаги Фива шаҳрига боради. Унга бу жойда фақатгина бойлар ва жаноблар яшаши, агар омад кулиб боқса бой қилиб юборадиган лавозимга эга бўлишини тушунтиришади.

У Нил соҳили бўйлаб кетаётиб (кемада сузиш учун пули йўқ эди) ўйлайди: «Енгилтабиат одамлар ота-онасидан бир, икки, ҳаттоки ўн

талант олтин мерос қолганида у билан савдо-сотик қилиш ёки қарзга бериш йўли билан кўпайтириш ўрнига беҳуда нарсаларга сарфлайдилар. Агар менда бир дирҳам бўлганида... йўқ, дирҳам озлик қилади. Агар менда бир талант ёки, яхшиси, бир неча парча ер бўлганида йилдан йилга пул тўплаб, умримнинг охирида энг бой ҳокимлардан бўлардим.

Нима ҳам қила олардим, ўйлабди у, хўрсиниб, илоҳлар фақат илоҳларнигина паноҳига оладилар. Мен эса сочимдан то яланг товонимгача ақлга тўлганман. Агар мени нодонликда айблайдиган бўлсалар ҳам фақатгина пул сарфлашни билмаслигимни рўқач қилишлари мумкин эди».

Камбағал мирза шуларни ўйлар экан, лойсувоқ кулба олдида ўтирган одам ёнида тўхтади. У киши ёш ҳам, қари ҳам эмас, лекин ўткир нигоҳи юраккача етиб борар экан. Мирза уни қандайдир илоҳ деб ўйлаб, таъзим ила салом берибди:

– Салом, эй шундай гўзал уйнинг хожаси. Афсуски, сен билан баҳам кўргани менда на гўшт ва на шароб бор. Гапимга ишонишинг учун бутун бисотимни ҳадя этаман.

Одам қиёфасидаги Амонга ёш мирзанинг лутфи ёқиб тушибди. У мирзага қараб туриб, сўрабди:

– Бу ерга келаётганингда нима ҳақда ўйлаган эдинг? Кўринишингдан ақлли-хушлига ўхшайсан. Мен эсам каклик буғдой тўплагандай доно сўзларни йиғаман.

Мирза хўрсинибди.

– Йўлда келаётиб эҳтиёжмандлигимни ва топганини бўлмағур ишларга сарфлайдиган енгилтак бойлар тўғрисида ўйладим, – дебди у.

– Сен исроф қилмаган бўлармидинг? – сўрабди ҳали ҳам одам қиёфасида турган илоҳ.

– Менга қара, жаноб, – дебди мирза, – эгнимда йиртиқ-ямоқ дағал кийим, шиппақларимни йўлда йўқотдим, лекин қоғоз билан сиёҳдонимни худди юрагим каби эҳтиёт қиламан. Зеро, ётганимда ҳам, турганимда ҳам: «Аҳмоқона бойликдан дониш қашшоқлик яхши», деб такрорлайман. Демак, мен шундайман. Фикрларимни ёзма равишда ифодалай олишни, мураккаб ҳисобларни ечишдан ташқари осмон остидаги жамики наботот ва ҳайвонот дунёсини билсаму бойлигимни беҳуда сарф-лашим мумкинми?

Илоҳ ўйланиб туриб деди:

– Сўзларинг Нил дарёсидай сокин оқяпти. Мадомики, шунчалар доно экансан, унда «АМОН» сўзини икки хил усул билан ифодалаб бер-чи?

Мирза сиёҳдон билан қаламини олиб узоқ кутдирмасдан лойсувоқ уйнинг эшигига «Амон» сўзини икки усул билан шунчалар аниқ ёздики, ҳатто тил уқмас жонзотлар ҳам илоҳга ҳурмат бажо айлаш учун тўхтаган бўлардилар. Илоҳ мамнун бўлиб яна деди:

– Айтишингча, ёзганинг каби ҳисоб чиқаришни ҳам яхши билар экансан, унда савдо келишувидаги мана бу ҳисобни чиқар-чи. Агар битта каклик учун тўрт дона товук тухуми келса, еттита какликка қанча тухум беришлари керак?

Мирза халтасидан тошларни олиб, уларни бир неча қаторга терди ва қуёш ботиб улгурмасдан еттита какликка йигирма саккиз дона тухум келишини айтди.

Қудратли Амон қаршисида турган улуғ донишмандни кўриб мулойим жилмайиб деди:

– Донолигинг тўғрисида рост айтган экансан. Агар саховат бобида

ҳам шундай собит бўла олсанг, умрингнинг охиригача бахтли қиламан. Улганингдан кейин ўғилларинг хокингни шинам эҳромларга дафн этадилар. Энди айт-чи, бойликларинг шунчаки сақлансинми ёки кўпайиб турсинми?

Мирза раҳмдил илоҳнинг оёқларига юкуниб деди:

— Агар менда мана шу кулба ва тўрт ўлчам ер бўлганида ўзимни бадавлат ҳисоблаган бўлардим.

— Яхши, — деди илоҳ, — лекин обдон ўйла, сени шугина қаноатлантирармикин?

У мирзани кулбага бошлаб кириб деди:

— Мана бу ерда тўртта тумоқ ва тўртта пешбанд, мабодо, совуқ тушиб қолса, иккита ёпинчиқ ва икки жуфт ковуш бор. Мана бу — ўчоқ, буниси ухлаш учун чорпоя, буғдой янчиш учун кели, хамир учун ҳампа.

— Бу нима? — сўради мирза мато билан ёпиб қўйилган қандайдир ҳайкални кўрсатиб.

— Мана шу ягона нарсага, — деди илоҳ, — ҳеч қачон қўлингни тек-изма, йўқса, ҳамма нарсани бой берасан.

— Ў-ў! — хитоб қилди мирза, — менга деса минг йил турмайдами, уни кўришни ҳатто ўйламайман ҳам! Сўрашга ижозат беринг, раҳмдил зот, ҳов узоқда кўринаётган ҳовлими?

У шундай деб кулба туйнугидан мўраллади.

— Топдинг, — сўз қотди Амон, — ҳақиқатдан ҳам ҳовли. Унда катта уй, ўн ўлчам ер, ўн беш ҳайвон ва шунча қуллар бор. Агар сен шу ҳовлига эга бўлишни истасанг...

Мирза илоҳнинг хоки пойини олди.

— Ёруғ олам қуёши остида арпа чапатисини еб, буғдой нонини орзу қилмаган одам борми?

Шу гапни эшитган Амон афсун ўқиган эди, икковлон каттагина уйда пайдо бўлдилар.

— Мана бу жойда ўймакор сўри, бешта хонтахта ва ўнта курси. Мана бу жойда каштали либослар, шароб учун кўза ва қадаҳлар, мана зайтун мойи билан ёритиладиган чироқлар ва тахтиравонлар...

— Буниси нима? — сўради мирза бурчақда ҳарир парда остида турган ҳайкалга ишора қилиб.

— Бунга тегмайсан, — деди илоҳ, — йўқса, ҳамма нарсадан ажраласан.

— Агар ер юзида ўн минг йил яшасам ҳам унга тегмайман. Зеро, донишликдан кейинги энг яхши нарса бу — бойлик. — Ҳув узоқда нима кўриняпти? — сўради мирза боғ билан ўралган қасрни кўрсатиб.

— У беклар мулки, — жавоб қилди илоҳ. — У ерда сарой, беш юз ўлчам ер, юз нафар қул ва бир неча бош ҳайвонлар бор. У мулк жуда ҳам катта, лекин донишмандлик туфайли уни бошқаришнинг уддасидан чиқсанг...

Мирза кўзларига ёш олиб, илоҳнинг оёқлари остига йиқилди.

— Эй жаноб! — хитоб қилди у. — Бир қадаҳ бўза ўрнига бир хум шаробни афзал кўрмаган одамни қайда кўргансан?

— Сўзларинг мураккаб ҳисобларни ечишга қодир бўлган ақлли одамникига ўхшайди.

У бир неча афсунгар сўзларни айтган эди, уларнинг иккиси ҳам саройга ўтиб қолдилар.

— Мана бу ерда, — деди илоҳ, — базм хонаси. Ундаги ўриндиқлар, хонтахта ва курсиларга зарҳал тортилган, рангин ёғочлардан ишлан-

ган. Пастдаги ошхона ва омбордан гўшт, балиқ, турли пишириқлар топишинг мумкин. Ертўла эса ноёб шаробларга тўла. Мана бу ер оромхона, ухлаганингда қулларинг сени елпиб туриши учун шифти икки томонга сурилади. Арз дарахтидан ясалиб, жездан қуйилган шер оёқларига ўрнатилган ўриндиқ, мана буниси кийим тўла жовон, сандиқлардан эса узуклар, олтин занжир ва билакузуклар топишинг мумкин.

— Буниси нима? — сўради мирза зар ва инжулар қадалган, устига мато ёпилган ҳайкални кўрсатиб.

— Бу, сен жуда ҳам эҳтиёт бўладиган нарса. Унга қўлинг тегиши биланоқ барча бойлигинг йўқ бўлади, бунақа мулк Мисрда кўп эмас. Ундан ташқари мана бу ҳуққада ўн талант олтин ва қимматбаҳо тошлар бор.

— Ҳукмдор! — қичқариб юборди мирза. — Рухсат бер, шу саройнинг кўринадиган жойига сенинг ҳайкалингни ўрнатиб, унинг атрофида ҳар куни уч маҳал исириқ тутатай.

— Аммо ана ундан эҳтиёт бўл! — деди Амон, яна бир марта харир матога ўралган ҳайкални кўрсатиб.

— Ақлимни ебманми, унда ювинди билан шаробнинг фарқиға бормайдиган тўнғиздан фарқим қолмайди-ку, — деди мирза. — Амринг шундай бўлгандан кейин менга деса ўша ҳайкал юз йил турмайдами, ушлаб кўрмаганимдан афсусланмайман.

— Эсингда тут, йўқса, ҳамма нарсадан махрум бўласан! — деб кўздан ғойиб бўлибди илоҳ.

Бахти кулган мирза саройнинг у ёғидан-бу ёғига юра бошлади, деразадан мўралади. Бойлик сақланадиган сандиқларга қаради, ҳақиқий қимматбаҳо тошлар. Овқат буюрган эди, қуллар югуриб кирдилар, ювиб-тараб, харир либослар кийдирдилар.

Мирза ниҳоят даражада тўйиб овқатланиб, Амон ҳайкали ёнида исириқ тутатди, гулларга ўради, сўнгра дераза олдида ўтириб, саройга разм солди.

У жойда ўймакор араваларга қўшилган отлар кишнардди. Бир тўп одам овга интилиб турган итларни чўп ва тўрлар билан тинчлантириб турардилар.

Мирза омборга келиб, деҳқонлардан дон қабул қилди, кузатувчининг ҳисобини эшитди. Узоқда мойдарахт бутазори, токзор билан қопланган тепалик, буғдой далалари кўзга ташланарди. Далалар ўртасида хурмо дарахтлари савлат тўкиб турарди.

«Чиндан ҳам мен бойман, — деди ўзича. — Мен бунга лойиқман ҳам. Лекин бир нарсага ҳайронман, қандай қилиб шунча йиллар хорлик ва зорликда яшадим экан? Тан олишим керак, — ўйида давом этди у, — шунча бойликни кўпайтириш зарурмикин? Қолаверса, менга бундан ортиқчаси керак эмас ва бойлик кетидан қувишга вақтим ҳам йўқ».

Энди у қасрлар оғушида зерика бошлади. Боғларни айлангани чиқди, далаларни кезди. Уни кўрганда тиз чўкувчи хизматкорлар билан суҳбат курди. Кечагина яланғоч бўлган бу одам бойиб кетганидан қувониб, уларнинг қўлларини ўпишга ҳам тайёр эди. Тез орада яна ҳам баттарроқ зерикди. Саройга қайтиб, омбор ва ертўлалардаги нарсаларни кўздан ўтказди, ётоқхонасидаги жиҳозларни томоша қилди.

«Буларнинг ҳаммаси гўзал, — ўйлади у, — аммо жиҳозлар соф олтиндан, хурмачалар ёқутдан ясалганида яна ҳам яхши бўлар эди».

Унинг нигоҳи беихтиёр зарҳал чойшаб ёпилган ҳайкалга тушди.

Диққат билан тинглаган эди, ҳайкалнинг хўрсинаётганини сездди.

«Хўрсин, хўрсинавер», деди у, Амон ҳайкалига тутатиш учун исирикдонни олар экан.

«Бу илоҳ сахий, — ўйида давом этди у. — Донишмандларнинг сифатларини қадрлайди, ҳатто ялангоёқларни ҳам қадрлайди. Менга қанчалар мулк ҳадя этди. Чунки мен ҳам унинг номини лойсувоқ уйга тўғри ёзган эдим-да. Унинг товуқ тухумига қанча каклик олиш мумкинлигини зўр ҳисоблаб қўйдим. Берган маъбудга ёқибди, деганларида устозларим ҳақ эканлар-да».

У яна бурчакка қаради. Юзпарда ёпинтирилган ҳайкал яна хўрсинди.

«Дўстим Амон ҳайкалга тегишимни нега ман қилган экан-а. Лекин шунчалар ҳовли-жой учун у хоҳлаган шартини қўйиши мумкин-да. Мен ҳам шундай қилган бўлардим. Гарчи бутун бошли сарой меники ва мен ундаги ҳамма нарсадан фойдаланишим мумкин экан, нега унга тегинмаслигим керак? Амон «тегма» деган, лекин кўриш мумкиндир».

У ҳайкалга яқин келди, юзидан чойшабни олиб, томоша қилди... Жуда ҳам гўзал. Ўсмир деса — унга ўхшамайди... сочлари узун, тиззаларига тушади. Юзи майин, нигоҳи сеҳрга тўла.

— Сен нимасан? — сўради у.

— Мен аёлман, — деди ҳайкал нозик овоз билан. Шу биргина сўз унинг кўксига финикия ҳанжаридек санчилди.

«Аёл? — ўйлади мирза, — қоҳинлар мактабида буни менга ўргатишмаган. «Аёл!» такрорлади у.

— Мана бу жойингдаги нима?

— Кўзлар?

— Кўзлар? Нур тегишига эриб кетадиган шу кўзларинг билан нимани кўрасан?

— Бу кўзлар менинг кўришим учун эмас, сенинг қарашинг учун яралган, — деди аёл.

«Фаройиб кўзлар», деди мирза ўзига-ўзи, хонада одимлар экан.

У яна аёл қаршисида тўхтаб, сўради:

— Мана бунинг нима?

— Бу менинг оғзим.

— Эй маъбудлар! Бу оғзинг билан очингдан ўласан-ку! Шу ушоқдек оғиз билан тўйиб овқатланиш мумкинми?

— Оғзим овқатланиш учун эмас, балки сен лабларимдан ўпишинг учундир.

— Ўпишим? — такрорлади мирза. — Қоҳинлар мактабида бу ишга ҳам ўргатишмаган. Буларинг нима?

— Булар қўлчаларим.

— Қўлчалар! Яхшиямки, қўллар демадинг. Бу қўллар билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди, ҳатто қўйни ҳам суғора олмайсан.

— Қўлларим меҳнат қилиш учун эмас.

Валиаҳд Каманинг нозик қўлларини ўйнаб, қўшиб қўйди:

— Худди сенинг қўлларингдек.

— «Сенинг бўйнингдан қучиш учун!» — демоқчи эдинг-а, — хитоб қилибди мирза.

Чунки қоҳинлар уни урмоқчи бўлганида доим бўйнидан тутар эдилар.

— Йўқ, ушлаш учун эмас, — деди аёл. — Мана бундай.

— Мана шундайми, — қизнинг гапини давом эттирди Рамсес, уни кучоқлаб. — Мана бундай... (у роҳиба қўлини ўзининг бўйнига чирмади). Кейин кўксига қўйиб: — Мана бундай, — деди (Каманинг кўксига ҳам босди).

– Нималар қилипсан, жаноб? – пичирлади Кама, – бу – мен учун ўлим!

– Кўрқма, – жавоб қайтарди у, – мен фақатгина ўша ҳайкалнинг мирзага нима ишорат қилганини кўрсатяпман, холос.

«Бирдан ер титраб, сарой, итлару қўй-отлар кўздан ғойиб бўлибди. Узумзор тепалик яланғоч қояга айланибди, майдонлар – тиканзор, буғдойлар эса қумга айланиб қолибди.

Хушторининг оғушида ўзига келган мирза кеча йўлда келаётганида қандай бўлса, ўшандай қашшоқлигича қолибди. Бироқ у бойликларига ачинмабди. Энди уни яхши кўриб, эркалайдиган аёли бор...»

– Демак, ҳамма нарса йўқ бўлиб, фақат аёл қолибди, шундайми? – соддалик билан қувонди Кама.

– Раҳмдил Амон таскин бериш учун унга аёлни қолдирибди, – деди Рамсес.

– Ҳа, Амон фақат мирзаларгагина раҳмдил! Лекин бу ҳикоядан муддао нима?

– Ўзинг топгин-чи. Бир бўса учун мирзанинг ҳамма нарсадан кечганини ҳозиргина эшитдинг-ку.

– Лекин у тахтдан воз кечмаган бўларди!

– Ким билади! Агар астойдил сўраганларида... – эҳтирос билан пичирлади Рамсес.

– Йўқ, тегма! – ноз қилди Кама унинг қучоғидан суғурилар экан. – Майли, у тахтдан воз кечмасин. Йўқса, финикияга берган ваъдаси нима бўлади?

Улар бир-бирларининг кўзларига узоқ термилишди. Рамсес юрагининг тўсатдан қалқиганини ҳис этди ва Камага бўлган муҳаббатининг бир парчаси куйиб кетди. Бу эҳтирос эмас эди. Тўғрироғи, эҳтирос қолгану ҳурмат ва ишонч йўқолган эди.

«Финикиялик аёллар ажойиб, – ўйлади валиаҳд, – уларни севиш мумкин, лекин ишониб бўлмайди».

Рамсес Каманинг уйини тарк этиши билан шаҳзодага ўхшаган юнон йигити югуриб Каманинг ёнига чиқди. Унинг юзига газаб тепчиган эди.

– Ликон! – қичқирди кўрқиб кетган Кама, – нега бу ерда пайдо бўлдинг?

– Ярамас илон! – ўшқирди юнон. – Сени севаман, Юнонистонга сен билан қочиб кетаман, деб қасам ичганингга бир ой ҳам бўлмай туриб, жазманингни бўйнига осилдинг. Нима бало, маъбудлар йўқ бўлиб кетишганми ёки уларни адолат тарк этганми?..

– Рашкчи жинни! Сен ҳали мени ўлдириб ҳам қўясан, бу туришингда...

– Албатта, ўлдираман. Агар ўйнаш бўлсанг, мана шу қўлларим билан бўғиб ташлайман.

– Кимнинг ўйнаши?

– Мен қаёқдан билай? Эҳтимол, икковининг ҳам: ҳалиги ассириялик чолнинг ва шаҳзоданинг. Агар у яна шу ерда ўралашадиган бўлса, дўнг пешонасини ёриб ташлайман. Шаҳзода!.. Барча мисрлик қизлар унга муштоқ бўлса-ю, унга роҳиба керак эмиш. Роҳиба қоҳинлар учун! Ҳаргиз бегоналар учун эмас...

Кама энди ўзига келган эди.

– Сен бегона эмасмисан? – сўради у менсимайгина.

– Илон! – яна тутақди юнон. Шунинг учун бегона эмасманки, мен сизларнинг маъбудларингизга сиғинаман. Мисрнинг валиаҳдига ўхшашлигим эса осиеликлар кўзида шаҳзоданинг динингизга сиғи-

нишига ишонишлари учун кўп марта асқотди!

– Жим! Жим! – шивирлади роҳиба, унинг оғзини кафти билан ёпар экан.

– Қизнинг қўли ёқимли тегди, шекилли, юнон тинчланиб қолди.

– Биласанми, Кама, яқин кунларда Сабеннит кўрфазига акам бошқараётган Юнонистон кемаси кириб келади. Коҳиннинг сени Буттога юбориши учун ҳаракат қилиб кўр. У ердан биз шимолга – Юнонистоннинг чўл ҳудудига қочамиз. У ерларга ҳали финикияликларнинг оёғи етмаган.

– Агар мен яшириниб юргудек бўлсам улар эҳром коҳинини исканжага оладилар, – деди Кама.

– Бошингдан бир тукингни тўкиб кўрсинлар-чи, – вишиллади юнон. – Қасам ичаманки, Дагон... бу ердаги барча финикияликлар бошлари билан жавоб берадилар ёки тош конларида ўладилар! Шунда улар юнон йигитининг нималарга қодир эканини билиб оладилар.

– Айтяпман-ку сенга, – деди роҳиба, – йигирма талант тўламагунимча бу ердан жилолмайман. Ҳозирча атиги саккиз талантим бор, холос.

– Қолганини қаердан оласан?

– ...

– Агар Саргондан олсанг розиман, лекин мулкдордан пул олишинг-ни ёқламайман.

– Қанчалар нодонсан-а. Бу сутэмдининг менга ёқиши сабабини билмаяпсанми? У сенга бироз ўхшаб кетади...

Каманинг бу гапи юнонни батамом хотиржам қилди.

– Демак, – гудранди у, – тушундимки, сенинг олдингда иккита йўл: тахт вориси ёки менга ўхшаган қўшиқчи турадиган бўлса ҳеч нарсадан ташвишланмасам бўлар экан-да. Лекин мен рашкчи ва қизганчиқман. Шунинг учун ҳам шаҳзодадан нари юр.

Йигитча шундай деб Камани ўпди-да, қоронғи боғ ичида кўздан ғойиб бўлди.

– Бечора масхарабоз, – пичирлади роҳиба, унинг ортидан койиб.

– Сен фақат қўшиқлар айтиб юрувчи қул бўлишинг мумкин, холос.

ЎНИНЧИ БОБ

Эртасига эрталаб Рамсес ўғлини йўқлаб келганида Сарранинг кўз ёшларини кўрди. Йигининг сабабини сўраганида Сарра ҳеч нарса бўлмагани, бироз зерикканини баҳона қилди. Салдан кейин эса Рамсеснинг оёқлари остига йиқилди.

– Жаноб, менинг жанобим! – деди у. – Энди мени севмаслигингни биламан. Ҳеч бўлмаса ўзингни эҳтиёт қил.

– Ёмон кўриб қолди, деб ким айтди? – ҳайрон бўлди Рамсес.

– Эҳромингга киборлар оиласидан бўлган уч гўзални олибсан...

– Ҳа-а!... Гап буёқда экан-да!

– Энди тўртинчиси... маккора финикияликни деб ўзингни хавфга қўйяпсан.

Рамсес қизаринди. Кама ва унинг маккорлиги ҳақида қаёқдан билди экан?..

– Чанг сандиққа ўч бўлгани сингари заҳарли гаплар энг осойишта уйларга интилади, – деди Рамсес, – финикиялик қиз ҳақида сенга ким айта қолди?

– Кимлигини биламанми? Ромчи аёл билан юрагим айтди.

– Демак, бу ишга фолчи ҳам аралашганми?

– Ҳа, мени даҳшатли воқеалар кутяпти. Бир роҳиба аёл, – биллур-дек шиша ичида бўлса керак, – кўрибди. Бу мудҳиш воқеада йўқ деганда мен... ва ўғлим нобуд бўламиз экан, – йиғлаб гапирди Сарра.

– Сен аслида ягона Яҳвага ишонасану, лекин қандайдир кампир ёки бирор галамиснинг гапига учдингми? Қани сенинг буюк илоҳинг!

– У илоҳ фақат менинг учун, бошқалари эса сеники, зеро, мен ҳам уларга сифинишим керак.

– Демак, сенга ўша кампир финикияликлар ҳақида гапирган, шундайми? – сўради Рамсес.

– У анчадан бери, Мемфисдалигимдан бошлаб фолимни кўради. Мана энди ҳамма финикиялик аёл ҳақида гапиряпти. Билмадим, бу фикрлар аламим туфайли миямга келаётгандир. Эмишки, агар унинг сеҳри бўлмаганида сен томоша майдонида отилиб чиқмаган бўлар экансан. Ахир буқа сени ўлдириб қўйиши мумкин эди-ку! Ўйласам ҳозир ҳам юрагим музлаб қолгандай бўлади.

– Буларнинг барчаси бемаъни гаплар, Сарра! – қувноқ оҳингда унинг гапини бўлди Рамсес. – Кўксимдаги туйғу шунчалар баландки, унга ҳеч нарса қўрқинчли эмас. Хотинларнинг қандайдир мишмишлари эса умуман баҳона бўла олмайди.

– Бахтсизлик-чи? Унинг ўқи етмайдиган тоғнинг ўзи йўқ!

– Бола билан ўралашиб, толиқибсан, – деди шаҳзода, – иссиқ таъсир қилгани учун ҳам сиқилияпсан. Тинчлан, ўғлимни эҳтиёт қил. Финикияликми, юнонми – ким бўлса ҳам, бизга ёмонликни раво кўрса зарари ўзига тегеди. Бизга ва ёруғ оламнинг илоҳларига зиён-заҳмат етказа олишмайди, – деди у ўйчан холда.

– Юнон ҳақида гапирдингми?.. Қанақа юнон? – сўради Сарра, ташвиш билан.

– Юнон дедимми? Эсимда йўқ... янглиш эшитибсан.

Рамсес Сарра ва гўдакни ўпиб, улар билан хайрлашиб чиққан бўлса ҳам ҳаяжон уни тарк этмади.

«Абадул абад эслаб қолиш керак, – ўйлади у, – Мисрда ҳеч қандай сир яширин қолмас экан. Коҳинлар ва саройдагилар ортимдан кузатишар эканлар, – гарчи улар маст-аласт юришса ҳам. Финикияликлар эса илонникидек кўзлари билан Камани кузатишади. Ҳозиргача уни мендан яширмаган бўлсалар, демак, Каманинг бокиралиги уларни қизиқтирмайди. Ўзлари эса эҳромларида тўқиб чиқарилган бўҳтонларига мени қурбонликка бермоқчи бўладилар. Кама меники бўлади. Улар менга жудаям қизиқишяпти, лекин қаҳримдан ҳайиқадилар».

Бир неча кун ўтиб, муҳтарам Херихорнинг ҳарбий ҳайъат масалалари бўйича ёрдамчиси коҳин Ментесуфис шаҳзода ҳузурига келди. Рамсес унинг рангпар юзи, осилган қабоқларига қараб финикиялик қиз билан муносабати ҳақида билишини, коҳин сифатида ҳозир насихат бошлашини тахмин қилди. Бироқ Ментесуфис валиаҳднинг юрак ишлари ҳақида гапирмади. Расмий оҳангда саломлашганидан сўнг кўрсатилган жойга ўтириб, деди:

– Абадий ҳукмдорларнинг Мемфисдаги саройидан хабар қилишларича, шу кунларда Бубастга халдейлик коҳин, муҳтарам, Ассар шоҳининг сарой мунажжими Издубар келибди.

Рамсес унга Издубарнинг келишидан муддао нима эканлигини айтиб юборишга сал қолди-ю, вақтида ўзини қўлга олди.

– Машҳур коҳин Издубар, – давом этди Ментесуфис, – ҳурматли Саргон марҳаматли Ассар подшоҳининг қариндоши ва мулкдори

эканлиги ҳақидаги ёрлиги билан келибди ва ўша Издубар ўз юрти ҳукмдорининг ваколатли элчиси этиб тайинланибди.

Рамсес кулиб юборишга сал қолди. Ўзи аллақачон билиб олган сирни Ментесуфис муҳим янгиликдек айтгани мулкдорда қувноқ кайфият уйғотди. У чуқур нафрат билан ўйлади:

«Унинг барча найранглари ҳақида хабарим борлиги бу масхара-бознинг хаёлига ҳам келмайди».

– Ҳурматли Саргон ва шавкатли Издубар, – давом этди Ментесуфис, – Фиръавннинг оёқларига бош уриш учун Мемфисга борадилар. Ундан олдин, ҳукмдор, мулк эгаси сифатида сен уни аъёнлари билан қабул қилишга жазм этишинг керак бўлади...

– Жоним билан, – жавоб қилди мулкдор, – имкон топилса Ассирия муддати ўтиб кетган хирожларини қачон тўлашини ҳам сўрайман.

– Ростдан ҳам шундай фикрдамисан? – сўради қоҳин шаҳзода-нинг кўзларига тикилиб.

– Албатта-да, хазинамизга олтинлар керак.

Ментесуфис бирдан ўрнидан туриб овозини баландлатмаган, лекин тантанавор тарзда деди:

– Ҳукмдоримиз ва бизларга ҳаёт бергувчининг мулкдори! Ассириянинг қарзлари тўғрисида бировлар, айниқса, Саргон, Издубар ёки уларнинг аъёнлари билан гаплашишингни фиръавн номидан тақиқлайман.

Мулкдорнинг ранги оқарди.

– Қоҳин! – деди у ҳам ўрнидан туриб. – Менга буйруқ беришга нима ҳаққинг бор?

Ментесуфис кийимининг ёқасини очиб, фиръавн узуги осилган занжирни олди.

Мулкдор узукни кўриб, уни ҳурмат юзасидан ўпди ва қоҳинга қайтарар экан, деди:

– Отамнинг, жанобимнинг, подшоҳнинг амрини бажараман.

Иккаласи ҳам ўтирганларидан кейин шаҳзода сўради:

– Бироқ менга тушунтириб бер, нега Ассирия бизга товон тўла-маслиги керак? Бу тўлов давлатимиз хазинасининг танг ҳолатидан олиб чиқади-ку, ахир?

– Чунки биз Ассирияга тўлов даъвосини қилишга ожизмиз, – совуққина жавоб берди Ментесуфис. – Бизда юз йигирма минг аскар бор. Ассирияда эса уч юз мингга яқин. Давлатимизнинг олий табақали амалдори бўлганинг учун учун сенга тўлиғича ишонишим керак.

– Тушунаман. Лекин сен хизмат қилаётган ҳарбий вазирлик нега шавкатли кўшинларимизни олтмиш минг кишига қисқартириб юборди?

– Подшоҳ саройи даромадларини ўн икки минг талантга кўпайтириш учун, – жавоб қилди қоҳин.

– Шундайми, – давом этди мулкдор. – Унда Саргон нега фиръавннинг оёқларига йиқишиш учун келяпти?

– Билмайман.

– Билмайман, дегин. Мен фиръавннинг вориси бўлатуриб, нега бундан беҳабар бўлишим керак?

– Чунки давлатнинг фақат олий даражадаги амалдорларигагина очиладиган сирлари бор.

– Олий зот отам ҳам билмайдиган сирлар борми?

– Албатта, – жавоб қилди Ментесуфис, – агар олий қоҳин мартабасини олмаган бўлса ҳатто подшоҳлар ҳам билмайдиган нарсалар бор.

— Ғалати-ку, — деди валиаҳд ўйланиб туриб. — Ҳамма нарса миср фиръавнига тегишли бўлса-да, давлат ичида у билмайдиган ишлар бўлса... Буни қандай тушуниш керак?

— Миср аввалнинг боши, — деди қоҳин, — мутлақ яхлитлиги эса Амонга тегишли. Шу сабабдан олий даражадаги сирлар фақат Амон продаси ва ихтиёрини билган одамларгагина маълум бўлиши керак.

Қоҳиннинг ҳар бир сўзи шаҳзодани олов каби куйдиради эди.

Ментесуфис ўрнидан турмоқчи эди, лекин мулкдор уни ушлади.

— Яна бир сўз, — деди у юмшаб, — агар Миср Ассириядан ҳақини сўрашга ҳам заифлик қилар экан, агар...

Рамсес нафасини оғир ростлади.

— ...агар у шунчалар бебахт ва бемажол экан, Ассириянинг бизга ҳужум қилмаслигига ишонч борми?

— Фақатгина битим орқали ўзимизни сақлаб қолишимиз лозим, — деди қоҳин.

Валиаҳд кўлини силтади.

— Заифларга шартнома ёрдам бермайди, — деди у. — Ҳеч ким кўриқ-ламайдиган чегарани қумуш ақчалар билан ҳимоялаб бўлмайди.

— Ҳазрати олийларига чегара кўриқланмайди, деб ким айтди?

— Ўзинг айтдинг. Юз йигирма минг аскар уч юз минг олдида дош беролмайди. Агар ассирияликлар биз томонга бостириб келсалар, Миср саҳрога айланиб кетади.

Ментесуфиснинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Агар улар бостириб келишса биз барча киборлар, деҳқонлар, ҳаттоки тош қонидаги жиноятчиларни ҳам қуроллантираимиз... — деди у. — Барча эҳромлардаги хазинани тўплаймиз... Ва Ассирияга қарши беш юз минг аскар ҳужумга ўтади...

Бу жўмардликдан тўлқинланиб кетган Рамсес қоҳиннинг кўлидан ушлаб деди:

— Мадомики, биз шунча кўшинни жамлай олсак, нега ўзимиз Бобилга ҳужум қилмаймиз? Улуғ саркарда Нитагор шунча йилдан бери бекорга рухсат сўраяптими? Фиръавн ассирияликларнинг кайфиятини буза олмайдами? Агар биз уларга кўшинларини йиғиб олиш учун имкон берсак, кураш қийин кечади-ку. Агар биз биринчи бўлиб ҳужум бошласак...

— Урушнинг нима эканлиги, бўлганда ҳам саҳродан ўтиш лозимлигини биласанми, шаҳзода? — гапини бўлди қоҳин. — Биз Евфрот дарёсига боргунимизча кўшинларимиз ва юкчиларимизнинг ярмиси йўл азобидан ҳалок бўлмаслигига ким қафолат беради?

— Биттагина жанг ва биз мукофотга сазовормиз! — хитоб қилди Рамсес.

— Битта уруш, — такрорлади қоҳин. — Сен уруш нималигини биласанми, шаҳзода?

— Биламан, деб ўйлайман, — деди шаҳзода, кўлларини шамширига уриб.

Ментесуфис елка қисди.

— Мен сенга айтсам, ҳукмдор, билмайсан. Сен ҳарбий машқларни назарда тутаяпсан. Албатта, машқда доим ғолиб бўласан. Аслида эса мағлубият деган нарса ҳам бор.

Рамсес қовоғини солди. Қоҳин эса кўлини мушт қила туриб сўради:

— Бунинг нималигини биласанми?

— Нима? — ҳайрон бўлиб сўради валиаҳд.

— Тезда ва хатосиз айт, — шоширди қоҳин. — Агар адашсанг, икки фавж аскаринг ҳалок бўлади.

– Узук, – жавоб берди валиаҳд кулиб.

Ментесуфис кафтини очди – унда бир парча қоғоз бор эди.

– Қўлимда энди нима бор? – яна сўради қоҳин.

– Узук.

– Йўқ, узук эмас, балки Хатор илоҳасининг тумори, – деди қоҳин. – Кўрдингми, ҳукмдор, – давом этди у, – муҳорабада ҳам шундай бўлади. Жанг пайтида тақдир ҳар дақиқада топишмоқ айтади. Гоҳида хато қиламиз, баъзида топамиз. Уни топиш ўрнига хато қилганинг холига вой! Бунинг устига омад юз ўгирган ва фақат хатоларга йўл қўйганга юз чандон қийин бўлади.

– Барибир, мен ишонаман ва юрагим сезяптики, – деди қоҳин. – Шундай бўлсин, – қўшимча қилди у. – Ассирия сенинг абжирлигинг туфайли мавҳ этилади, олампаҳо. Лекин ҳозир эмас... ҳозир эмас...

Ментесуфис кетди. Рамсес бир ўзи қолди. Унинг боши олов каби ёнар эди.

«Қоҳинлар бизни алдайдилар, деганида Хирам ҳақ эди, – ўй сурди Рамсес. – Энди ишондимки, улар халдейлик қоҳинлар билан отам имзолаши керак бўлган қандайдир битим тузганлар. Отамни мажбур қилишади!.. Даҳшат!.. Ўликлар ва тирикларнинг ҳукмдори бўлатуриб галамис мақсадни кўзлаган битимга имзо чекади!»

Рамсеснинг нафаси бўғилди.

«Иккинчи томондан Ментесуфис ўзини ошкор қилиб қўйди. Демак, Миср ҳақиқатда ҳам зарурат туғилганида ярим миллионли қўшин тўплай олади! Бунчалик катта куч тўғрисида ҳатто орзу ҳам қилмаганман! Улар эса мени омад ҳақидаги гаплар билан қўрқитмоқчи бўладилар. Агар ихтиёримда юнон ва ливия фавжлари сингари қуролланган икки юз минг аскар бўлганида, бутун ер ва осмон жумбоқларини ечган бўлар эдим».

Муҳтарам зот Ментесуфис хонасига қайтаётиб хаёл сурди:

– Шиддаткор, шамолсифат, аёлпараст, лекин феъли кучли. Ҳозирги бўшанг фиръавндан кейин у Буюк Рамсес даврини қайтариб келади. Ўн йиллардан кейин сайёраларнинг зарарли таъсири тўхтаб, шаҳзода пишиб етилади ва Ассирияни тор-мор этади. Ниневиядан фақатгина вайроналар қолади, муқаддас Бобил ўзининг шуҳратини тиклайди, мисрликлар ва халдейларнинг ягона маъбуди ўз ҳукмини Ливия саҳросидан то муқаддас Ганга дарёсигача бўлган ҳудудларда ўтказадиган бўлади...

Ишқилиб, ёш валиаҳдимиз финикиялик роҳибанинг ёнига тунги боришлари билан бизни шарманда қилмасин... Агар уни Ашторет боғида кўриб қолишса, халқимиз тахт ворисини финикия динига талпиняпти, деб ўйлайди... Қуйи Мисрнинг эса аввалги маъбудларидан воз кечишига оз қолди! Бу ернинг халқи қанчалар аралашиб кетган-а!..

Бир неча кундан сўнг муҳтарам Саргон Ассирия элчиси ваколоти ҳақида мулкдорга маълум қилиб, фиръавн оёқларига йиқилиш учун бориш мақсадида соқчилар сўради.

Мулкдор жавобни икки кунга кечиктирди, учрашувни ҳам икки кундан кейинга тайинлади.

Саёҳатлар ва кундалик ишларда шарқона сусткашликка ўрганиб қолган ассириялик бундан хафа бўлмади. Бироқ у вақтини бекорга ҳам ўтказмади. Эрталабдан кечгача шароб ичиш, Хирам ва бошқа осиеликлар даврасида ошиқ ўйнаш билан банд бўлди. Бўш вақтларида эса Рамсесга ўхшаб Каманинг ҳузурига шошилди.

Ёши катта ва тажрибали одам бўлгани учун роҳибага ҳар гал со-
вғалар олиб борди. Ҳиссиётларини эса қўйидагича изҳор этди:

– Эҳ, Кама, нега энди сен Бубсатда ўтириб зерикишинг керак? Ҳозир ёшсан, Ашторет эҳромида хизмат қилиш ёқади, қариганинг-
да ўзингга қийин қиласан. Эгнингдаги хашамдор кийимларингни ечиб
олишади, ўрнингга эса ёшини олишади. Унда бир кафт қуритилган
арпага ишлаш учун фолбинлик ёки доялик қилишга мажбур бўласан.
Мен-чи? – давом этди Саргон, – агар мени маъбудлар аёл қилиб
яратганларида доя бўлишдан кўра туғадиган аёл бўлишни афзал
кўрган бўлардим. Анча-мунча ҳаёт кўрган одам сифатида сенга айта-
манки, эҳромни ташлаб, менга жазман бўл. Бунинг учун сенга ўн
талант олтин, қирқта сигир, юз ўлчам буғдой бераман. Албатта, ав-
валида қоҳинлар бу нарсалар оз, маъбудлар жазолайди, деб дод соли-
шади. Лекин мен бир дирҳам ҳам қўшмайман. Наридан борса бир жуфт
қўй ҳам беришим мумкин. Шунда улар дуоларида зикр этадилар.
Ашторет маъбудаси эса олтиндан ясалган занжир ва баркаш ҳисобига
истиғфорингни қабул этади.

Кама унинг нутқини тинглар экан, лабларини тишлаб кулгудан
ўзини зўрга тийиб турарди.

– Мен билан Ниневияга кетсанг, – гапини давом эттирди у, –
таниқли хоним бўласан. Ўшанда сенга сарой, отлар, тахтиравонлар,
чўри ва гуломлар ҳадя этаман. Маъбудага йил давомида сепилган атир-
ларни сен бир ойда ишлатасан. Кейин, ким билади, Ассар подшоҳига
ёқиб қолсанг, ўз эҳромига олишни хоҳлаб қолар! У ҳолда сен ҳам
бахтли бўласан, мен ҳам сенга сарфлаган нарсаларимни қайтариб
оламан.

Саргонга қабул тайинланган куни валиаҳд саройи олдида Миср
қўшинлари саф тортди ҳамда бева-бечоралардан иборат оломон тўплан-
ди.

Ассирияликлар чошгоҳга яқин, энг жазирама вақтда кўриниш бер-
дилар. Олдинда қилич ва сўйиллар билан қуролланган миршаблар,
улар ортидан яланғоч ҳолдаги тезюарлар ва уч нафар суворий келар
эдилар. Отлиқларнинг бири жарчи, қолганлари дўл чалувчилар эди.
Сурнайчилар ҳар бурчакда тўхтаб сур чалар, ундан кейин жарчи ба-
ланд овозда эълон қиларди.

– Мана, қудратли Ассар шоҳининг қариндоши ва фавқулодда эл-
чиси, беҳисоб ерларнинг ҳожаси, жанглар ғолиби, кўпгина музо-
фотларнинг ҳукмдори Саргон яқинлашмоқда. Одамлар, унга Миср
ҳукмрони бўлган онҳазратнинг дўсти сифатида иззат-икром кўрса-
тинлар!

Сурчилар кетидан калта камзул, учли қалпоқ ва иликларига ёпишиб
турувчи иштон кийган йигирма нафар ассириялик суворийлар кели-
шарди. Чайир ва паҳмоқ отларнинг боши ҳамда бўксаси мисдан балиқ
тангаларига ўхшатиб ясалган зирхлар билан ҳимоя қилинган эди.

Улардан кейин бошига дубулға ва узун энгилпўш кийган пиёда-
лар борардилар. Битта бўлинма сопқон, иккинчиси ёй, учинчиси найза
ва қалқон билан қуролланган эдилар. Булардан ташқари ҳаммасида
қилич ва жезқўкраклар бор эди.

Аскарлар ортидан отлар, аравалар, Саргоннинг тахтиравонлари ва
қизил, оқ, яшил кийимдаги гуломлар келар эдилар. Бироздан сўнг
ўрқачига махобалар осилган беш бош фил кўринди. Уларнинг бирида
Саргон, иккинчисида эса халдейлик қоҳин Издубар савлат тўкиб
ўтирардилар.

Намойиш сафлари пиёда ва отлиқлар, жарангдор карнай, ноғора,

мис лаппаклар ва чинқироқ найдан иборат чолғу гуруҳи билан тугаган эди. Коҳинлар, зобитлар, башанг кийинган бойлар қуршовида шаҳзода Рамсес қабул маросимларига атаб қурилган, ҳамма томони очиқ катта танобийда элчини кутиб турарди.

Шаҳзода яхши кайфиятда эди. Чунки ассирияликлар олиб келаётган мўл-қўл совғаларни Миср халқи ўлпон деб ўйлаши мумкин эди. Бироқ Саргоннинг қудрати ҳақида чинқираётган жарчининг овозини эшитиб, тундлашди. Унга «Ассар шоҳи фиръавннинг дўсти» деган ибора етиб келганида ҳайратланди. Бурун катаклари ваҳшийлашган буқаники сингари кенгайди, кўзлари ғазабдан ёнди. Буни кўрган зобитлар ва аёнлар ҳам қовоқ уйдилар. Қилич дастасини тутамлаб, кўзларини олайтирдилар. Муқаддас Ментесуфис бу ҳолатни сезиб эълон қилди:

– Ҳурматли Саргонни иззат-икром билан кутиб олишни зобит ва аёнларга фиръавн номидан буюраман. Чунки у улуғ шоҳнинг элчиси.

Мулкдор қошларини чимирганича юқорига қўйилган курси томон қадам ташлади. Лекин интизомга ўрганиб қолган зобитлар ва аёнлар ҳарбий вазирнинг ёрдамчиси Ментесуфиснинг гапидан чиқиш ёмон оқибатга олиб келишини билиб, жойидан қимирламадилар.

Шундай қилиб сарой ҳовлисида бўйлари дароз, оғир кийимга бурканган ассириялик аскарлар уч қатор бўлишиб ярим яланғоч мисрлик ҳарбийлар қаршисида саф тортди. Ҳар икки томон бир-бирларига йўлбарс ва каркиларга ўхшаш нигоҳ билан қарадилар. Уларнинг кўксиде кўп асрли адоват туйғулари бош кўтармоқда эди. Бироқ интизом бу ҳислар устидан ғолиб келди.

Майдонга оғир қадамлар ташлаган филлар кириб келганида ассирия ва миср карнайлари янгради, жангчилар қуролларини юқорига кўтардилар, халқ таъзимга эгилди. Ассириялик амалдорлар, Саргон ва Издубар тахтиравон ва маҳобаларидан тушдилар.

Шаҳзода Рамсес танобийнинг юқорисига ўрнатилган соябонли курсига ўтирди. Кириш жойида жарчи пайдо бўлди.

– Адолатли ҳукмдор! – деди у валиаҳдга мурожаат қилиб. – Ассар шоҳининг ваколатли элчиси ҳазрат Саргон ва унинг ҳамроҳи муҳтарам Издубар сени қутлашни, абадий барҳаёт фиръавннинг мулкдори ва валиаҳдига эҳтиром кўрсатишни ихтиёр этадилар!..

– Ташрифлари билан дилимни хушнуд этувчи зотларни ичкарига таклиф эт, – деди шаҳзода.

Танобийга қурол-аслаҳаларини шарақлатганча қалин зарбофт либосдаги Саргон, унинг ёнида оқ кийимдаги Издубар кирди. Улар ортидан ясаниб олган ассирияликлар мулкдорга совға-саломлар олиб кирдилар.

Саргон мулкдорнинг курсиси қўйилган шоҳсупа ёнига келиб, ассирийча нутқ сўзлади. Тилмоч шу заҳоти мисрчага ўгирди.

– Мен, лашкарбоши, қудратли Ассар подшоҳининг мулкдори ва қариндоши Саргон сен қудратли фиръавн мулкдорини қутлаш учун келдим ва дўстлигимиз рамзи сифатида туҳфалар олиб келдим...

Валиаҳд тиззаларига икки тирсагини қўйганича подшоҳ аждодларининг ҳайкалларидек ҳаракатсиз турарди.

– Чамамда мулкдорга қутловларимни яхши таржима қилолмадинг, шекилли, – сўради Саргон тилмочдан.

Тўрида турган Ментесуфис Рамсесга мурожаат қилди.

– Ҳукмдор, – пичирлади у, – марҳаматли Саргон сендан лутф кутяпти...

– У ҳолда жавоб бер! – деди жунбушга келган шаҳзода, – у мени қайси қоидага кўра ўзига тенг кўриб гапиряпти, шунин билмоқчиман.

Ментесуфиснинг хижолат тортгани Рамсеснинг баттар жаҳлини чиқарди. Унинг лаблари титраб, кўзлари ялтиради. Бироқ мисрчани тушунадиган халдей Издубар шошилиб, Саргонга пичирлади:

– Ерга ётайлик!

– Нега ётар эканман? – жаҳл билан сўради Саргон.

– Агар подшоҳимизнинг марҳаматидан, ҳатто... бошингдан жудо бўлишни хоҳламасанг ётақол.

Издубар шундай деб тўшамага узала тушди, Саргон ҳам унга қўшилди.

– Нега энди шу сутэмди олдида қорним билан ётишим керак? – гудранди у норози бўлиб.

– Чунки у фиръавннинг мулкдори, – деди Издубар.

– Мен ҳам ҳукмдоримизнинг мулкдориман-ку?

– У подшоҳ бўлади, сен эса – йўқ.

– Қудратли Ассар шоҳининг элчилари нима ҳақида гаплашишяпти? – сўради шаҳзода Рамсес, элчилар таъзимидан қаноат ҳосил қилиб.

– Улар фиръавнга аталган совғаларни шаҳзодага кўрсатсакмикин ёки ўзига тегишлисини берсакмикин, дейишяпти, – деди эпчил тилмоч.

– Аввал илоҳий отамга аталган совғаларни кўрмоқчиман, – деди валиаҳд, – элчиларнинг ўрнидан туришига ижозат бераман.

Саргон жаҳлдан ва зўриққанидан қизариб кетган ҳолда ўрнидан туриб, тўшамага чордона қурди.

– Мен, – деди у баланд овозда, – буюк Ассарнинг мухтор элчиси кийимим билан Миср мулкдорининг тўшамасидаги чангни артишим кераклигини билмаган эдим!

Ассирийча тушунадиган Ментесуфис Рамсесдан изн олмай туриб иккита курси олиб келишни буюрди. Ҳарсиллаб нафас олаётган Саргон ва пинагини бузмайдиган Издубар курсиларга ўтирдилар.

Саргон нафасини ростлаб олгач, хизматкорларига шиша қадаҳлар, пўлат қиличини, танобийнинг кириш жойига олтин сулиқ солинган икки арғумоқни олиб келишларини буюрди. Буйруғи бажо келтирилгач, ўрнидан туриб таъзим билан Рамсесга мурожаат қилди:

– Менинг жанобим! Ассар шоҳи, шаҳзодам, икки арғумоқ юбориб, улар сенга фақат ғалаба келтиришини тилади. Қадаҳларни эса қалбингдан фақат шодлик оқиб туриши учун юборди. Қиличлар эса қудратли ҳукмдорим устахонасидан бошқа жойда топилмайди.

У кумушдек ялтираб турган узунгина шамширни қинидан суғуриб, қўллари билан эгиб кўрди. Шамшир камондек эгилиб, дарҳол ўз ҳолатига қайтди.

– Чиндан ҳам мўъжизавий қурол! – хитоб қилди Рамсес.

– Агар руҳсат берсанг, мулкдор, унинг яна бир фазилатини кўрсатаман, – деди Саргон, жаҳлини ҳам унутиб. Чунки ҳозиргача назари бўлмаган ассирия қуролини мақташ пайти келган эди.

Унинг таклифига биноан мисрлик зобитлардан бири қиличини қинидан суғурди ва гўё ҳужум қилаётгандай уни баландга кўтарди. Саргон эса пўлат шамширини кескин сермаган эди, рақибнинг қиличи бўлиниб кетди. Танобийда ҳаяжонга тўла товушлар эшитилди. Рамсеснинг яноқлари лоладек қизарди.

«Бу келгинди, – ўйлади валиаҳд, – ҳўкиз билан бўлган жангда мендан олдин ҳаракат қилди, Камага уйланмоқчи ва менинг кўз ўнгим-

да қуролимизни пайрахадек кесиб ташлайдиган яроғи билан мақтаняпти».

Унинг Ассар шоҳига, умуман ассирияликларга, айниқса, Саргонга бўлган нафрати баттар кучайди.

Лекин ўзини қўлга олиб, борлиқ ҳурматини жамлади ва элчидан фиръавнга аталган совғаларни кўрсатишни илтимос қилди.

Шу заҳотиёқ хушбўй дарахтлардан ясалган каттакон сандиқлар олиб кирилди. Ассириялик амалдорлар сандиқдан харир матолар, қадахлару кўзалар, пўлат шамширлар, тоғ эчкисининг шохидан ясалган камонлар, олтин кўкракзиру қимматбаҳо тошлар қадалган қалқонларни ола бошладилар.

Энг ноёб совғалардан бири олтин ва кумушдан қуйилган Ассар подшоҳи саройининг кичрайтирилган шакли эди. Сарой эҳромга ўхшаш тўртбурчак бўлиб, қаватларидаги бинолар бири иккинчисидан кичикроқ эди. Ҳар бир қатори том ўрнига устунлар билан ўралган эди. Кириш жойларининг ҳаммасини шер ёки одам каллали, қанотли буқалар кўриқлар эди. Зинанинг ҳар икки томонида таслим бўлган ҳоқонларнинг голибларга совғалар тутиб тургани тасвирланганди. Кўприкнинг икки тарафида эса турли кўринишдаги отларнинг тасвири туширилганди. Саргон ясама деворнинг бирини силжитган эди, бебаҳо жиҳозлар ва буюмлар билан тўлдирилган хоналар намоён бўлди. Айниқса, қабул учун ажратилган танобийда баланд қилиб қурилган тахтада ўтирган подшоҳ, аъёнлар, навкарлар, иззат-икром кўрсатаётган хорижлик ҳукмдорларнинг тасвирлангани ҳаммани ҳайрон қолдирди. Саройнинг шакли баландлиги бир, узунлиги эса икки одам бўйи чамасида эди. Айтишларича, Ассирия подшоҳининг шу биргина совғаси бир юз эллик талант тураркан.

Сандиқларни олиб кетишгач, мулкдор ҳар икки элчи ва уларнинг аъёнларини тантанали тушликка таклиф этди ва меҳмонларга қимматли совғалар улашди. Рамсес шунчалар меҳмоннавозлик кўрсатдики, Саргонга ўзининг аёлларидан бири ёқиб қолганида, қиз ҳамда унинг онаси розилини олгач, ҳадя этиб юборди. Шаҳзода илтифотли ва сахий бўлиб кетса ҳам лекин унинг қовоғи очилмади. Тутмоснинг: «Ассар шоҳининг саройи ёқдими?» деган саволига шундай жавоб берди:

– Менга қолса, ўша сарой Ниневия ёнғинларининг ичида қолганида яна ҳам гўзалроқ бўлар эди, – деди.

Зиёфат вақтида ассирияликлар ўзларини босиқ тутдилар. Гаплари ҳам камроқ бўлди. Одатда кўп куладиган Саргон бир марта ҳам жилмаймади, хаёлга берилганича кўзларини ярим юмиб ўтирди.

Фақат икки қоҳин – халдейлик Издубар ва мисрлик Ментесуфис келажакни башорат қилувчилар ва одамлар устидан ҳукмронлик қилувчилар сифатида хотиржам эдилар.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Мулкдорнинг қабулидан сўнг Саргон Бубастда яшашда давом этди. У Мемфисдаги Фивадан хат кутарди. Шу орада зобитлар ва зодагонлар орасида ғалати гаплар тарқалди.

Финикияликларнинг ўта махфий тарзда айтишларига қараганда, қоҳинлар негадир ассирияликларнинг аввалги қарзларидан кечибгина қолмай, ҳатто тўловлардан ҳам озод этганлар. Ассирияликларнинг шимолий қўшниси билан урушишини осонлаштириш учун узоқ йилларга мўлжалланган тинчлик битимини тузганлар.

– Фиръавн анчайин бетоб, – дердилар улар, – шаҳзода Рамсес эса

ёввойиларга ён берилганини билиб, ўта изтиробда, бироқ ота-болалар коҳинлар иродасига бўйсунушга мажбурлар. Негаки, қўшин ва амалдорларга тўла ишониб бўлмайди.

Бу ҳолат кўпроқ мисрлик бойлар ва амалдорларни хафа қилди.

— Нега энди сулола бизга ишонмайди? — шивирлашарди қарзга ботган мисрлик зотлар. — Афтидан, коҳинлар Мисрни шармандалик ва хонавайронликка олиб келаётганга ўхшайдилар. Агар Ассирия узоқ шимолнинг қаеридадир уруш олиб борса, худди шу пайтда дарҳол у ерга бостириб кириб, қўлга олинган ўлжалар билан фиръавннинг қашшоқлашган хазинасини тўлдириш ва зодагонлар иқтисодини қўтариш керак.

Баъзи ёшлар валиаҳддан ассирияликлар нималарни ўйлаётганини сўрашга ҳам жазм этдилар. Валиаҳд индамаса ҳам унинг ҳиссиётини кўзларидаги олов, қимтилган лаблари айтиб турарди.

— Тушунарли, — деб шивирлашда давом этишарди киборлар, — сулола коҳинлар тўрига илинган, амалдорларга ишонмайди, Мисрга эса қаттагина фалокат хавф соляпти...

Ўзаро кечган бу норозиликлар бора-бора яширин кенгашларга, сал бўлмаса фитнага айланди. Гарчи бу ишларда ўзига ишонган кўплаб одамлар иштирок этган бўлсалар ҳам, ўзига бино қўйган ёки очиқ сўқир бўлиб қолган коҳинлар аёнларнинг гапига қулоқ тутмадилар. Саргон эса бу нафратни пайқаса ҳам, унга эътибор бермади.

У Рамсеснинг ёмон кўришини биларди, аммо буни томошада рўй берган ҳодисага, айниқса, рашкка йўярди. Элчи сифатида ўзининг дахл-сизлигига ишонган Саргон кўп ичар, қовоқхоналарда вақт ўтказар, деярли ҳар оқшом кўнгил изҳорлари ва совғаларини қабул қилувчи финикиялик роҳиба ёнига кетарди.

Юқори мартабалиларнинг кайфияти шундай бўлиб турган кунларнинг бирида Рамсеснинг саройига келган Ментесуфис валиаҳдни зудлик билан кўриши зарурлигини билдирди.

Саройбонлар шаҳзоданинг аёллардан бири билан ишратда эканлиги, уни безовта қилиб бўлмаслигини айтишди. Ментесуфис гапида туриб олганидан кейин ноилож ҳолда Рамсесни чақирди.

Валиаҳд шу заҳотиёқ огринмасдан чиқди:

— Нима бўлди? — сўради у коҳиндан. — Гўё уруш бошлангандай тунда овора бўлибсан?

Ментесуфис Рамсесга диққат билан тикилиб тургач, енгил нафас олиб сўради:

— Бугун оқшомда ҳеч қаерга бормадингми?

— Бир қадам ҳам қўзғалганим йўқ.

— Коҳин сифатида бу ҳақда сўз берсам бўладими?

Валиаҳд ҳайрон бўлди.

— Ўйлайманки, мен сўз бергандан кейин сеники ортиқча бўлса керак, — деди у мағрур. — Нима бўлди ўзи?

Улар бошқа хонага чиқдилар.

— Бундан бир соат олдин нима бўлганини биласанми? — сўради ҳаяжонланган коҳин. — Қандайдир ёш йигитлар Саргонга ҳужум қилишиб, уни роса дўппослашибди.

— Улар кимлар? Қаерда?

— Финикиялик роҳиба Каманинг шийпони олдида, — давом этди Ментесуфис валиаҳднинг юз ўзгаришига диққат бериб.

— Вой ботирлар-ей! — ҳайратланди Рамсес. — Шундай кучли одамга ҳамла қилиш! У ҳам бир нечасини майиб қилган бўлса керак?

— Лекин элчига тажоввуз қилиш! Ассирия ва Миср даражасида

ҳимоя қилинган элчига! — қичқирди коҳин.

— Хо-хо! — қулди Рамсес. — Наҳотки Ассар подшоҳи ўз элчиларини финикия роҳибаси ёнига юборган бўлса-я!..

Ментесуфис каловланиб қолди, сўнг пешонасига шапатилаб, ўзи ҳам хохлади.

— Қара-я, шаҳзода, нега шунга ақлим етмади экан? Сиёсатдан қанчалар йироқман-а. Тунда шубҳали аёлнинг уйи атрофида ивирсиб юрган Саргон элчи эмас, балки хусусий шахс-ку! Шундай бўлса ҳам,— қўшимча қилди у,— яхши иш бўлмади. Саргон биздан хафа бўлиши мумкин.

— Коҳин! Коҳин! — хитоб қилди шаҳзода бош чайқаб. — Сен ундан ҳам муҳимроқ нарсани унутиб қўйяпсан. Миср Саргоннинг, ҳатто Ассарнинг ҳам дўст ёки душман эканлигига эътибор бермаслиги керак.

Ментесуфис подшоҳоданинг танбеҳидан шунчалар мулзам бўлдики, таъзим қилиб, гулдирашдан нарига ўтмади.

— Маъбудлар сенга олий коҳинлар донишмандлигини берган, шаҳзода (ўтганларининг номлари мўътабар бўлсин!). Мен тўполончиларни топиш ва жазолаш ҳақида буйруқ бермоқчи эдим. Лекин маслаҳатингга амал қиламан, донишларнинг дониши. Хўш, энди Саргон ва муштумзўрларни нима қилиш кераклигини айтсанг бўлгани.

Биринчидан, бу ишни тонггача қолдириш керак. Сен коҳин сифатида биласанки, маъбудлар томонидан юборилган уйку — яхши маслаҳатчи.

— Агар эртагача бирор чора ўйлаб топмасам-чи? — сўради коҳин.

— Ҳар ҳолда мен Саргонни кўргани бориб, бу арзимас ҳодисани эсидан чиқаришга уриниб кўраман,— деди валиаҳд.

Коҳин таъзим қилиб хайрлашди. Уйга қайтаётиб ўйлади:

«Бу ишга шаҳзода аралашмаганига бошим билан жавоб бераман. Бу ҳақда у ҳатто билмаган ҳам. Агар у аралашган бўлганида жиноят ҳақида бунчалик совуққон ва тўғри фикрламаган бўларди. Агар шу рост бўлса, терговни бошлаш лозим. Агар пахмоқ ёввойи тинчимаса, безориларни тутиб ҳакамларга бериш керак. Мана сенга дўстлик битими: у элчини дўппослашдан бошланди».

Бузрук Саргон эртасига, маст бўлиб қолган пайтлари ўзи узала тушадиган наमत устида ётар, унинг ёнидаги паст ўриндиқда ҳурматли зот Издубар шифтга кўз тикканича дуолар ўқирди.

— Издубар,— хўрсиниб туриб сўради бузрук,— саройимиздагилар мен боримдаги воқеани билмайдиларми?

— Бирортаси ҳам бу воқеани кўрмаганидан кейин қасқандан билсин?

— Мисрликлар-чи? — сўради Саргон.

— Улардан фақат Ментесуфис ва ўша безорилар билади. Улар муштингни узоқ вақт эслаб юрсалар керак.

— Эҳтимол...Лекин улар орасида шаҳзода ҳам бордек туюлди. Агар бурни синмаган бўлса ҳам, ҳарҳолда пачоқланди.

— Валиаҳднинг бурни соппа-соғ, жанжал бўлган жойда унинг бўлмаганига ишонавер.

— Ундай бўлса,— хўрсинди Саргон,— ғаламисларни шаҳзода қозикқа ўтқазishi керак бўлади. Ахир элчининг шахси муқаддас... ва дахлсиз-ку...

— Сенга нима дедим,— такрорлади коҳин,— юрагингдаги ғазабни ҳайдаб сол, шикоят қилма. Агар уларни ошқора жазолашса, бутун дунё Ассар шоҳининг элчиси финикияликлар билан мулоқотда бўлга-

ни, энг ёмони, тунлари уларникига меҳмонга ёлғиз бориши ҳақида хабар топади. Муҳими, ашаддий душманинг бўлган девонбеги Аик-Багуш сандан: «Айт-чи, Саргон, қайси финикияликлар билан сарой олдида учрашиб, нималар ҳақида гаплашдинг?» деб сўраб қолиши мумкин.

Саргон хўрсинишда давом этди. Бу хўрсиниқ гўё арслоннинг хирллашига ўхшар эди.

Бирдан хонага ассирия навкари кириб тиз чўкди-да, пешонасини ерга теккизиб, Саргонга деди:

— Ҳукмдоримиз кўзларининг нури. Айвонда кўплаб амалдорлар ва катталар туришибди. Улар орасида фиръавннинг вориси ҳам бор. Сенга ҳурмат бажо айламоқ учун ҳузурингга кирмоқчи.

Саргон фармойиш беришга улгурмай туриб, остонада шаҳзода пайдо бўлди. У дароз соқчини туртиб ўтиб, ўзини йўқотиб қўйганидан нима қиларини билмай наматда ётган Саргон томон жадал юра бошлади. Саргон яланғоч ҳолда бошқа хонага қочиб чиқишни ҳам, намат остига яширинишни ҳам билмай қолди.

Барча одоб қоидаларига хилоф равишда валиаҳднинг бостириб киришидан ҳайрон бўлган ассириялик навкарлар остонада тўхтадилар. Издубар уларга ишора қилгач, кўздан ғойиб бўлишди.

Хонага валиаҳднинг бир ўзи кирган, бошқалар ҳовлида қолишган эди.

— Салом сенга, буюк подшоҳнинг элчиси ва фиръавннинг меҳмони! — деди Рамсес. — Бирор нарсага муҳтож эмасмикансан, деб билгани келдим. Бундан ташқари, агар вақтинг ва хоҳишинг бўлса, падаримнинг отхонасидаги аргумоқларда шаҳар айлантирмоқчиман. Ассар шоҳининг — абадий барҳаёт бўлсин! — элчисига хос равишда сен билан мени аъёнлар кузатиб боришади.

Саргон ҳеч нарсани тушунмай ётганида Издубар шаҳзоданинг нуқтини таржима қилган эди, у ҳаяжондан бошини наматга уриб, бир сўзни такрорлайверди: “Ассар ва Рамсес! Ассар ва Рамсес!” Ҳаяжони пайсал топгач, Рамсес кечирим сўраган эди, олий мартабали меҳмоннинг унга раҳми келди.

— Қаҳр қилма, жанобим. Тахтинг пойидаги бир қурт мисол ташрифингни кўриб ҳаяжонимни шу тарзда баён этияпман. Мен икки тарафлама мамнунман. Зеро, биринчидан, менга самовий эҳтиром кўрсатилди, иккинчидан, қалтафаҳмлигим туфайли кечаги тажовузда сенинг қўлинг бор, деб ўйлабман. Хаёлимда бошқаларникидан зарбалироқ калтакни елкам билан ҳис этдим.

Юқоридаги сўзларни Издубар таржима қилганида шаҳзода ҳақиқий шоҳона виқор билан жавоб берди:

— Адашибсан, Саргон. Агар ўз хатоингни ўзинг пайқамаганинда сени эллик дарра уришга буюрган бўлар эдим. Шуни билки, мендек одам сенга тунда, бунинг устига оломон билан ҳужум қилмаган бўларди.

Издубар бу сўзларни таржима қилиб улгурмай, Рамсеснинг ёнига эмаклаб келган Саргон унинг оёқларига бош уриб хитоб қилди:

— Буюк жаноб, буюк илоҳ! Шундай ҳукмдори бор Мисрга шарафлар бўлсин!

— Яна шуни ҳам таъкидламоқчиманки, — давом этди шаҳзода, — бу ҳужумда саройдагилардан бирортасининг қўли йўқ. Буни шу билан изоҳлайманки, сендай кучли зот бир неча ҳужумкорларнинг бошини мажақлаган бўлардинг. Одамларимнинг эса ҳаммаси соппасоғ.

– Ҳақ гап айтилди, – пичирлади Саргон Издубарга, – ва доно фикр.

– Гарчи бу номақбул ҳаракат, – давом этди валиаҳд, – менинг айбим билан содир этилмаган бўлса ҳам барибир, сени ёмон қабул қилган шаҳарга бўлган нафратингни юмшатиш менинг бурчим. Шунинг учунгина сендан хабар олгани ва уйим сен учун ҳамиша очик эканини айтгани келдим. Қолаверса, мана шу кичкина совгани қабул этгайсан.

Рамсес шундай деб лаъл ва ёқут қадалган занжирни узатди.

Кекса Саргоннинг кўз ёшлари валиаҳдни тўлқинлантирган бўлсада, Издубарнинг сокинлиги бузилмади. Чунки қоҳин дониш подшоҳнинг элчиси бўлиш Саргоннинг кўз ёшлари, қаҳр ва қувончи тез пайдо бўлишини билар эди.

Сал ўтмай валиаҳд хайрлашди. Йўлда кетаётиб: «Ассирияликлар ёввойи бўлсалар ҳам муруватни тушунмайдиган, ёмон одамлар эмас экан», деб ўйлади.

Эҳтироси жунбушга келган Саргон шароб олиб киришларини буюрди ва қора кечгача ичди.

Куюш ботганидан кейин Издубар элчининг хонасидан чиқиб, шу заҳоти яширин эшикдан яна унинг ёнига кирди.

Ортидан қора ёпинчиққа ўралган киши эргашди. Улар юзларини очганида Саргон қоҳин Мефрес ва пайгамбар Ментесуфисни кўрди.

– Сенинг ёнингга, муҳтарам элчи, хушхабар билан келдик, – деди Мефрес.

– Сизларга ҳам хушбахтлик тиламоғимдан мамнунман, – деди Саргон. – Утиринглар, ҳазрат оталар. Гарчи кўзларим қизарган бўлса ҳам мен билан ҳушёрдек гаплашаверинглар. Чунки маст бўлсам ҳам ақлимни йўқотмайман, ҳаттоки аксинча бўлади. Тўғри айтдимми, Издубар?

– Гапираверинглар, – уни қувватлади Издубар.

– Бугун, – гап бошлади Ментесуфис, – муҳтарам вазир Херихордан хат олдим. Унинг ёзишча онҳазрат фиръавн, – абадий барҳаёт бўлсин! – элчихонангизни Мемфис яқинидаги афсонавий саройда кутмоқда ва сизлар билан битим тузишга мойиллик билдирмоқда.

Саргон намат устида чайқалаётган бўлса ҳам кўзлари деярли хушёр эди.

– Онҳазрат фиръавн – абадий барҳаёт бўлсин! – ҳузурига бораман ва ҳукмдорим номидан шартномага муҳр босаман. Лекин хат поначизиқлар билан тошга ёзилиши керак. Чунки сизларнинг ёзувларингизни ўқий олмайман. Кун бўйи онҳазратнинг – абадий барҳаёт бўлсин! – қаршисида қорним билан ётсам ҳам битимни имзолайман. Лекин уни сизлар қандай бажарасизлар... Ха-ха-ха!.. – бунисини билмайман, – деди у гапини дағал қулги билан яқунлаб.

– Сен, улуғ Ассарнинг малайи, ҳукмдоримизнинг содиқлигига қандай қилиб шубҳа билдирдинг?... – хафа бўлди Ментесуфис.

Саргон дарҳол хушёр тортди.

– Мен онҳазрат фиръавннинг эмас, валиаҳдни назарда тутаяман, – эътироз билдирди у.

– Валиаҳд ақли расо йигит ва отасининг иродасига ҳамда қоҳинлар олий кенгашига итоат қилади, – деди Мефрес.

– Ха-ха-ха! – яна хандон отиб қулди ёввойи. – Сизларнинг шаҳзодангиз!.. – Алдаётган бўлсам қўл-оёқларим қуриб қолсин, Ассирияда ҳам шундай шаҳзода бўлишини хоҳлар эдим... Бизнинг ассириялик шаҳзодамиз қоҳин ва олим... У урушга тайёрланишдан олдин

осмондаги юлдузларни санаб чиқади, сўнг товуқнинг думи остига қарайди... Сизларнинг шаҳзодангиз эса биринчи навбатда кўшин сонини, ганимнинг жойини хуфялар орқали аниқлаган, кейин эса бургут кўзичоққа ташлангандай хужум қилган бўлар эди. Яна у лашкарбоши. У – подшоҳ... у коҳинлар маслаҳатига қулоқ солиб ўтирадиганлардан эмас, балки ўз қиличига маслаҳат солади. Сизлар эса унинг буйруғини бажарасизлар. Шундай экан, битимни имзоласам ҳам бемор подшоҳ ва коҳинлар ортида арслон билан буқа тимсоли бирлашиб кетган тахт вориси турганини жаноб подшоҳимга айтаман. Шаҳзоданинг лабларидан бол томади, юрагида эса момақалди роқ гумбурлаб, яшин чақнайди.

– Буниси ёлғон! – эътироз билдирди Ментесуфис. – Негаки шаҳзодамиз ўжар ва барча ёш йигитларга ўхшаб маишатбоз бўлса ҳам мамлакат олий маҳкамалари ва дониш одамларни ҳурмат қилади.

Саргон истеҳзо билан бош чайқади.

– Эҳ сиз донишлар, саводхону мунажжимлар! Мен оддий саркарда, ҳатто исмиمنى тошга ўйиб ёза олмайман. Лекин ҳукмдоримнинг соқоли билан қасам ичаманки, буни сизларнинг донишмандлигингизга алишмаган бўлардим... Чунки сизлар жадваллар ва папируслар дунёсида яшайсизлар. Биз яшаётган ҳақиқий ҳаёт эшиги сизлар учун берк. Мен чаласаводман, лекин итдай ҳид ажратаман. Ит узоқдан туриб айиқни сезгани каби мен ҳам шу қизил бурним билан ҳақиқий саркардани билиб оламан. Сизлар шаҳзодага маслаҳат бермоқчимисизлар? Аслида эса у каптарни илон авраганидек, сизларни маҳлиё қилиб қўйди. Мен уни алдай олмайман. Зеро шаҳзода менга нисбатан мурувватли бўлса-да, шу қалин терим орқали сезиб турибманки, у ассирияликларимни йўлбарс филни ёмон кўрганидек ёқтирмайди. Ха-ха!.. Унга кўшин бериб кўринг-а, уч ой ўтмасдан Ниневия бўсағасида пайдо бўлади. Унинг учун аскарлар йўлда ҳалок бўлмай, янгидан туғилиб турсалар бас.

– Сен ҳақсан ҳам дейлик, – унинг гапини бўлди Ментесуфис, – шаҳзода Ниневияга юришни хоҳлайди-ю, лекин бормайди.

– У фиръавн бўлгач, бунга ким тўсқинлик қилади?

– Биз!

– Сизлар?.. Сизлар?.. ха-ха-ха! – яна кулди Саргон. – Бу йигитча ўртадаги битим ҳақида билмайди, деб ўйлайсизларми? Мен эса... мен... ха-ха-ха!.. Агар унга ҳамма нарса аён бўлмаса теримни шилиб олишларига, ўзимни қозиққа ўтқазиларига розиман. Агар бу шербачча Ассирия буқасидан ҳимоя қилишини финикияликлар билмаганларида шунчалар хотиржам бўлишармиди?

Ментесуфис ва Мефрес бир-бирларига ўғринча қараб олишди. Ўзлари ҳисобга олмаган бу ёввойиннинг ўткир зеҳнлилиги уларни кўрқитиб юбораёзди. Чиндан ҳам агар валиаҳд уларнинг мақсадини англаб, режаларини чалкаштириб юборса нима бўларди?

Бир дақиқалик мушкулотдан уларни ҳалидан бери индамай ўтирган Издубар кутқарди.

– Саргон, – деди у, – сен бошқа ишга аралашяпсан. Аслида ҳукмдоримизнинг иродасига биноан Миср билан битим тузишга мажбурсан. Миср валиаҳди билладими, билмайдими – бунинг сенга дахли йўқ. Коҳинларнинг барҳаёт олий кенгаши кафолат бердими – шартнома бажарилади. Буни кенгаш қандай ҳал қилади – бизнинг ишимиз эмас.

Издубарнинг қуруққина қилиб айтган сўзи Саргонни тинчлаттирди. У бош чайқаб гудранди:

– Ундай бўлса, болакайга раҳмим келади. У жасур жангчи ва саховатли ҳукмдор.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Саргон билан учрашиб бўлган Мефрес ва Ментесуфис бурнусларига ўраниб, хаёл суришганича уйларига қайтдилар.

– Ким билади, – деди Ментесуфис, – бу қари бадмаст Саргон валиаҳдимиз ҳақида гапирганида ҳақ бўлса керак...

– У ҳолда Издубар кўпроқ ҳақ, – совуққина деди Мефрес.

– Лекин олдиндан бирор хулоса чиқармаслик керак. Аввалига ундан сўраб кўриш зарур, – давом этди Ментесуфис.

– Бўлмаса, бу ишни сен қиласан.

Эртасига икки коҳин валиаҳднинг олдига келиб, сирли кўриниш билан уни суҳбатга чорладилар.

– Нима гап? Муҳтарам Саргон билан яна бирор ҳодиса рўй берибдими? – сўради Рамсес.

– Афсуски, бизни Саргон қизиқтирмайди, – жавоб қилди олий коҳин Мефрес. – Халқ орасида сени, ҳукмдор, гайридин финикияликлар билан яқин муносабатда эканлигинг ҳақидаги нотўғри гаплар юрибди.

Бу сўзлар шаҳзодага пайғамбарлар ташрифининг мақсадини ойдинлаштирди ва унинг газаби қайнади. Коҳинлар билан ўзи ўртасидаги курашнинг бошланиши эканини тушунди, бироқ валиаҳдга хос равишда ўзини тутди ва ҳеч нарсадан хабардор эмаслигини юз ифодаси билан зоҳир этди.

– Финикияликлар эса бизнинг қадимий душманларимиз, – қўшиб қўйди Мефрес.

Валиаҳд жилмайди.

– Агар сизлар, муқаддас оталар, – деди у, – менга қарз берганингизда ва эҳромда гўзал қизларни сақлаганингизда, сизлардан ажралмаган бўлардим. Шундай экан, хоҳласам-хоҳламасам финикияликлар билан дўст бўламан.

– Айтишларича, кечалари финикиялик роҳиба ҳузурига борар эмишсан?

– Унинг ақли кириб, то саройимга кўчиб ўтмагунича шундай қилишга тўғри келади. Лекин хавотир олманглар, ёнимда доим қилич бўлади. Агар кимда-ким йўлимга гов бўлса...

– Бироқ сен ўша финикиялик аёлни деб Ассирия элчиси билан тескари бўлиб қолгансан.

– Мутлақо қиз учун эмас, балки ундан қўй ёғининг ҳиди анқиб тургани учун... Буларни оқшомда гапиришдан не мурод? Ахир сизларга муқаддас оталар, менинг аёлларим ортидан кузатиш буюрилмаган-ку. Ўйлашимча, Саргон сизларсиз ҳам кун кўра олади. Хўш, унда сизларга нима керак?

Мефрес шунчалар хижолат бўлдики, ҳатто қиртишланган боши ҳам қизариб кетди.

– Сен ҳақсан албатта, шаҳзода, – жавоб қилди у, – сенинг севги саргузаштларинг билан ишимиз йўқ... Лекин... бошқа ёмон томони бор: айёр Хирамдан юз талантни қийинчиликсиз, ҳатто гаровсиз қарзга олганингдан халқ ажабланыпти...

Шаҳзоданинг лаблари учди-ю, лекин ўзини тутди.

– Хирам мисрлик бойлардан кўра менинг сўзларимга кўпроқ ишонса менда нима айб? У биладики, бобомдан қолган қуролдан

воз кечсам ҳам қарзимни қайтараман... Кўринадик, қарзнинг тўла-надиган фоизи ҳам қайғургулик эмас. Зеро, бу ҳақда у индамайди ҳам. Сизлардан яширмайман, муқаддас оталар, финикияликлар мисрликларга қараганда сахийроқ ва илдамроқ. Бизнинг бойимиз юз таланти қарз беришдан олдин менга қовоқ уяди, мижғовланиб, бир ойча алдайди, охир-оқибат жуда катта гаров ва фоиз ҳисобига пул беради. Ворислар юрагини яхши билувчи финикияликлар эса қози ва гувоҳларсиз қарз бераверадилар.

Рамсеснинг мазҳараомуз асабийлашган Мефрес лабларини қимтиган ҳолда бирдан жимиб қолди. Кутилмаганда савол берган Ментесуфис унинг жонига ора кирди:

— Агар биз Ассирия билан шимолий Осиё ва Финикияни Ассирияга берувчи битим тузсак, нима деган бўлар эдинг, шаҳзода?

Шу гапларни айтаётганда у валиаҳднинг юзига диққат билан тикилди. Бироқ Рамсес ўзини йўқотмади.

— Фақат сотқинларгина фиръавнни бундай битимни имзолашга кўндирган бўлардилар.

Иккала коҳин ҳам ҳаяжонланди. Мефрес кўлини кўтарди, Ментесуфис эса муштларини тугди.

— Агар буни мамлакат хавфсизлиги тақозо этса-чи? — бўш келмади Ментесуфис.

— Мендан нимани хоҳлайсизлар ўзи? — хафа бўлди шаҳзода. — Шахсий ишларимга, аёллар билан муносабатимга аралашасизлар, атрофимни тингчилар билан ўраб оласизлар, бунинг устига нима қилишимни ҳам ўргатасизлар, энди эса гаюр саволлар берасизлар? Сизларга шуни айтиб қўяйки, агар мени заҳарлашга қарор қилган бўлсангиз ҳам бундай шартномани имзоламаган бўлардим. Бахтимга бу вазифа менга эмас, балки ҳаммамиз иродасига бўйсунадиган фиръавнга тегишли.

— Агар фиръавн бўлганингда нима қилар эдинг, шаҳзода?

— Мамлакатнинг шаъни ва манфаати талаб қиладиган ишни ба-жарар эдим.

— Бунга шубҳа йўқ, — деди Ментесуфис. — Бироқ сен мамлакат манфаати деганда нимани тушунасан? Биз кўрсатмани қаердан олишимиз керак?

— Коҳинларнинг олий кенгаши нима учун тузилган? — хитоб қилди валиаҳд, энди чинакамига газаб билан. — У фақат донишмандлардан иборатми? Ундай бўлса Миср учун шармандали ва ҳалокатли бўлган бу битимга жавобгарликни ўшалар ўз зиммаларига олсинлар...

— Илоҳий отанг шундай иш қилганини қаердан биласан, шаҳзода?

— Бу ҳақда нега мендан сўраяпсизлар? Бу қандай сўроқ? Юрак сирларимга мўралаш учун ким ҳуқуқ берди сизларга?

Рамсес шунақа ўқрайдики, коҳинларнинг дами ичига тушиб кетди.

— Сен, шаҳзода, — жавоб қилди коҳин, — ҳақиқий мисрликнинг гапини айтдинг. Бундай битим бизни ҳам ранжитган бўларди. Аммо давлат хавфсизлиги йўлида гоҳида мавжуд ҳолатга тобе бўлиш ҳам зарур.

— Қанақа ҳолат экан у? — сўради Рамсес. — Биз кўпгина урушларда енгилдикми ёки бизда жангчилар етишмайдими?

— Мисрнинг абадийлик дарёсида сузаётган кемаси эшкакчилари маъбудлардир, — тантанали оҳангда жавоб берди коҳин, — боқувчиси, барча мавжудлар ҳукмдори. Улар кемани тўхтатадилар, гирдоблардан айланиб ўтиш учун бошқа томонга бурадилар, лекин буни

бизлар билмаймиз. Бундай ҳолларда одамдан фақат чидам ва итоаткорлик талаб этилади. Шундагина, эртами, кечми – авом ўйлаб топган барча мукофотлардан ҳам юқорироқ бўлган ажр кутади.

Ниҳоят қоҳинлар шаҳзода билан хайрлашдилар. Шаҳзоданинг мазкур битимга муносабати қониқарли бўлмаса ҳам яқин орада аҳдни бузмаслигига ва Мисрда яқин орада тинчлик ҳукм суришига ишонч ҳосил қилдилар.

Улар кетганидан сўнг шаҳзода Тутмосни ёнига чақирди. Кўнглига ўтирган одам билан ёлғиз қолганидан кейин йиғилиб қолган газабини чиқариш учун ўзига эрк берди. Ўриндиққа ўзини ташлаб, илондек тўлғонди, бошига муштлаб, ўкириб юборди.

Кўрқиб кетган Тутмос қутириш хуружи ўтиб кетишини кутди. Ундан кейин шаҳзодага шароб ва сув тутди, исириқ тутатди ва аламзадалик сабабини сўради.

– Мана бу жойга ўтир, – деди Рамсес, ўриндиқдан турмай. – Бугун мен қоҳинларимизнинг ассирияликлар билан қандайдир шармандалари – уруш қилмаслик ва ҳеч нарса талаб қилмаслик тўғрисидаги битим тузганларига амин бўлдим, – деди ниҳоят валиаҳд. – Биз нималар йўқотаётганимизни биласанми?

– Дагон менга Ассирия томонидан Финикиянинг босиб олиниши тўғрисида айтди. Ассар шоҳи бугунги кунда шимоли-шарқий чегараларда уруш олиб бораётганлиги финикияликларни унчалар ташвишга солмайди. У ерда кўпсонли ва жуда урушқоқ халқлар яшайди. Шу туфайли урушнинг қачон тугаши номаълум. Финикияликларнинг иттифоқчилар топиб, ҳимояга тайёрланишига ҳали анча бор.

Шаҳзода асабий қўл силтади.

– Мана кўрасан, – деди у, – ҳаттоки Финикия ўзи қуролланиб, эҳтимол барча қўшни давлатларни қуролланишга даъват этади. Биз эса Осиё тўламаган юз минг талантдан кўпроқ ҳақдан маҳрум бўламиз. Шунақасини ҳеч эшитганмисан? Юз минг талант! – такрорлади Рамсес. – Эй маъбудлар! Ахир бунча пул фиръавн хазинасини тўлдириши мумкин эди-ку. Агар биз қулай вақтни пойлаб Ассирияга ҳужум қилсак, фақат Ассар шоҳи саройининг ўзидангина ҳақиқий ёмбиларни топган бўлар эдик... Қанчадан-қанча асирлар олишимиз мумкинлигини бир ўйлаб кўргин-а. Ярим миллион... миллионлаб бақувват ёввойилар борки, уларни анҳорлар қазинида ва тош конларида ишлатиш ўйинчоқдек гап... Бир неча йилдан сўнг ерларимизнинг ҳосилдорлиги ортиб, қашшоқлашган халқ ва давлат аввалги қудрат ва бойлигини тиклаб олган бўлардилар. Қоҳинлар эса бизни шулардан маҳрум этиб, унинг ўрнига бир неча кумуш лаппакчалари ва ҳеч кимимиз ўқий олмайдиган понасимон ҳарфлардан иборат сопол жадвалларга эга қилишмоқчилар.

Тутмос ўриндан туриб, қўшни хоналарни диққат билан кузатди. Ҳеч ким эшитмаганига қаноат ҳосил қилгач, яна Рамсеснинг ёнига ўтириб пичирлади:

– Хафа бўлма, ҳукмдор, билишимча барча аёнлар, ҳокимлар ва мартабали саркардалар бу битим ҳақида анча-мунча эшитишган ва бундан ранжишяпти. Сен айтсанг – бўлди, биз ўша ёзув жадваллари билан Саргоннинг, керак бўлса Ассарнинг бошини ёрамиз.

– Лекин бу олампаҳоғга қарши исён-ку, – пичирлаб жавоб берди валиаҳд ҳам.

Тутмоснинг юзи тундлашди.

– Сени хафа қилиб қўйишни хоҳламайману, – деди у, – лекин илоҳий отанг оғир касал...

– Ёлгон!

– Афсуски, шундай! Лекин бу ҳақда ўзингни билмаганга сол. Подшоҳимиз бу ҳаётдан зериккан ва ундан кетишга ошиқяпти. Лекин коҳинлар Ассирия билан битимни қаршиликсиз имзолаш учун уни ушлаб турибдилар.

– Хоинлар! Хоинлар! – қаҳр билан шивирлади Рамсес.

– Сен отангинг – абадий яшасин! – ҳокимиятини мерос қилиб олсанг, ўша шартномани бекор қилишинг қийин эмас.

Шаҳзода ўйланиб қолди.

– Уни бекор қилишдан кўра имзолаш осонроқ.

– Бекор қилиш ҳечам қийин эмас, – истехзоли деди Тутмос. – Осиёда бизга ҳужум қилмоқчи бўлган энгилмас қабилалар бўлса нима? Ҳужумни қайтариш ва муҳорабани ёғийлар ерига кўчириш учун илоҳий Нитагор ҳушёр эмасми? Наҳотки Миср урушгани одам ва маблағ топа олмайди, деб ўйласанг? Биз ҳаммамиз борамиз. Чунки бундан ҳар биримиз фойда чиқариб оламиз ва шу йўл билан келажагимизни таъминлаймиз. Эҳромларимизда маблағ топилади. Махфий йўлақлар!

– Уларни қандай қилиб олиш мумкин? – шубҳа билан сўради шаҳзода.

– Юқори табақаларга мансуб бўлган ҳар бир ҳоким, ҳар бир жангчи ва ҳар бир одам, агар фиръавннинг буйруғи бўлса уни бажаради. Кичик коҳинлар эса жавоҳирлар сақланаётган яширин жойга бизни олиб боришади.

– Улар кўнишмайди. Маъбудлар газаби...

Тутмос менсимасдан қўл силтади.

– Бизлар кимлармиз? Яҳудийлар, финикияликлар, юнонлар очиқдан-очиқ устидан кулиб юрадиган маъбудлардан қўрқадиган чўпонларми ё эркаклармизми? Маъбудлар ҳақида ўзлари ҳам ишонмайдиган эртакларни ўйлаб топганлар мана шу коҳинлар бўлади. Биласан-ку, эҳромларда фақат якка маъбудни тан олишади, лекин турли мўъжизалар кўрсатишиб, ичида кулишади. Фақат деҳқонгина санамлар олдида аввалгидек юзтубан тушадилар. Бироқ у жойда ишлайдиганлар Осирис, Гор ва Сетиларининг қудратига шубҳа билан қарайдилар, мирзалар маъбудларни таъминлайдилар. Коҳинлар эса улардан ўз бойликларини сақлайдиган қулф-калит ўрнида фойдаланишади. Миср эҳромларида бўладиган ҳар бир нарсага ишонадиган вақтлар ўтиб кетган. Бугун биз финикия маъбудларини, улар эса бизнинг маъбудларимизни сўкишяпти, – давом этди Тутмос. – Уларни ҳеч қандай яшин урмаяпти, шекилли!

Валиаҳд Тутмосга тикилди.

– Бу фикрлар сенга қайдан келди? – сўради у. – Яқиндагина коҳинлар номини эшитишинг билан рангинг ўчиб кетарди...

– Унда бир ўзим эдим. Ҳамма киборлар шундай ўйлаётганини билганимдан кейин дадил бўлиб қолдим...

– Ассирия билан бўладиган шартнома ҳақида кимлар бизни хабардор қилди?

– Дагон ва бошқа финикияликлар, – деди Тутмос. – Ҳатто улар бизга шундай таклифлар билдиришяптики, вақти келиб осийлик қабилаларни оёққа турғизса, чегарадан ўтиш учун бизга имкон туғилади. Ниневияга томон йўлга тушганимизда эса финикияликлар ва уларнинг иттифоқчилари бизга қўшиладилар. Ўшанда ихтиёрингда Буюк Рамсесда ҳам бўлмаган қўшин тўпланади.

Шаҳзодага финикияликларнинг бундай муруввати ёқмади. Бироқ у масалани аниқлаб олмоқчи бўлди.

– Агар қоҳинлар сизларнинг гапингизни эшитиб қолишса нима бўлади? Бирортамиз ўлимдан қочиб қутила олмасак керак?

– Улар ҳеч нима билишмайди, – бепарво жавоб берди Тутмос. – Чунки ўз қудратларига ишониб, тингчиларга кам ҳақ тўлашади. Шу туфайли бутун Мисрни ўзларига қарши қилиб қўйишди. Зодагонлар, ҳарбийлар, мирзалар, ҳаттоки қуйи бўғиндаги қоҳинлар эҳромга ҳужум қилиш учун ишора кутяптилар. Уларнинг мақсади бойликларни олиб, тахт пойига ташлаш. Шунда чексиз бойликларидан маҳрум бўлган қоҳинлар ҳар қандай кучдан ҳам маҳрум бўладилар. Ҳатто мўъжизалар ҳам кўрсата олмай қоладилар. Мўъжиза кўрсатиш учун ҳам олтин керак-ку.

Шаҳзода мавзуни бошқа томонга бурди. Кейин Тутмосга рухсат бериб, хаёлларга фарқ бўлди.

Финикияликларнинг қилмишлари таъсирида зодагонларнинг қоҳинларга душманлиги ва юқори доираларнинг жанговор туйғулари бирданга аланга олмаганида, яхши бўлар эди. Бу ҳолат Рамсесни эҳтиёткор бўлишга мажбур этди. У Миср ишларида финикияликлардан кўра қоҳинларга таяниш афзаллигини тушунарди.

Бир вақтлар отасининг: «Финикияликлар ўз манфаати учун очиқкўн-гил ва садоқатли бўладилар», деган сўзлари ёдига тушди. Шубҳасизки, финикияликлар Ассирияга қарам бўлмасликдан манфаатдор ва уруш бошлангудай бўлса уларга иттифоқдош сифатида суяниш мумкин. Чунки мисрликларнинг мағлубияти биринчи галда Финикияга таъсир этади. Бошқа томондан қараганда эса қоҳинлар Ассирия билан шармандали битим тузаётганларида хиёнатга бордилар. Йўқ, улар хоинлар эмас, балки шунчаки ялқов руҳонийлар. Тинчликни сақлаб туриш улар учун фойдали, негаки тинчлик пайтида бойликларини кўпайтириб, ҳукм доирасини кенгайтирадилар. Уруш фиръавн қудратини ошириши ва ўзлари каттагина маблағ сарфлаши эҳтимоли борлиги учун ҳам бунини хоҳламайдилар.

Ҳали тажрибасиз бўлишига қарамай, ёш шаҳзода хушёр бўлиши, шошилмаслиги, ҳеч кимни ёмон демаслиги, бироқ ҳеч кимга ҳаддан зиёд ишониб кетмаслиги ҳам зарурлигини тушунди. Вақти келиб албатта уруш очишга қарор қилганида зодагонлар ва финикияликлар хоҳишларини назарда тутмаган, балки Мисрга Ассириянинг бойлиги ҳамда қуллари кераклигини ўйлаган эди.

Қачон бўлмасин уруш бошласа, ақл билан иш кўришга аҳд қилди. Бунинг учун қоҳин табақаларини уруш ҳақидаги фикрга бирмунча кўниктириши, фақат қаршилиқ бўлгандагина кўшинлар ва аъёнлар ёрдамида уни мажақлаб ташлаши зарур бўлади.

Муқаддас Мефрес ва Ментесуфис валиаҳднинг қоҳинларга итоат этмай, уларни тинчланишга мажбур қилиши лозимлиги тўғрисидаги Саргон башоратини мазах қилишаётган дақиқаларда Рамсес қоҳинларни бўйсундириш, бунинг учун қандай воситалар борлиги ҳақида режа тузиб бўлган эди. Урушни қачон бошлаш, уни қай йўсинда олиб боришни келажак кўрсатиши керак эди.

«Вақт – яхши маслаҳатчи», – ўйлади у.

У узоқ иккиланишлардан сўнг нима қилиши лозимлигини тушунган одам сифатида қаноатланган ва кўнгли тинчиган эди. Ҳалигина рўй берган диққатчилик изларини текислаш учун Сарра ёнига йўл олди. Чунки ўғли билан ўйнаётганида ғамларини унутар ва кайфияти кўтарилар эди.

Сарранинг айвонига кириб, уни яна йиғлаётганини кўрди.

– Сарра! – хитоб қилди у. – Агар Нил сувлари юрагингга қамалиб

қолган бўлса ҳам уни йиғлаб чиқариш мумкин бўларди.

– Бўлди қиламан, – деди Сарра, кўз ёшлари баттар оқиб.

– Нима бўлди? Яна бирор жодугар финикиялик қизлар ҳақида гапириб, сени кўрқитдими?

– Қизлардан эмас, балки финикияликлардан кўрқапман, – деди Сарра. – О, жанобим, сен у аблаҳ одамларни билмайсан...

– Улар болаларни ёқишадими? – кулди ҳукмдор.

– Ёқишмайди дейсанми? – сўради Сарра.

– Бу – чўпчак! Ёлғонлигини Хирамдан билдим.

– Хирам! – қичқирди Сарра. – Хирам – ваҳший. Отамдан сўраб кўр, жанобим, у сенга Хирамнинг узоқ ўлкалардаги ёш қизларни кемасига таклиф этиб, елканларни туширганича уларни сотувга олиб кетади. Бизда Хирам ўғирлаб келган бир оқ танли жория бор эди. У ватанини соғинганидан ўзини кўярга жой тополмас, ҳатто ўша юрт қаерда эканлигини ҳам айтолмас эди. У ўлиб қолди. Дагон ҳам ҳудди ўшанақангги аблаҳ...

– Эҳтимол, лекин бунинг бизга нима дахли бор? – сўради шаҳзода.

– Жудаям дахли бор, – жавоб берди Сарра. – Мана, сен, жаноб, финикияликларнинг маслаҳатларини оляпсан. Айни пайтда исроилликлар Финикиянинг Миср ва Ассирия ўртасида уруш чиқаришга уринаётганини билиб олишти. Гапларга қараганда, финикиялик бойлар ва судхўрлар бунга эришиш учун қасам ичишган.

– Уларга урушнинг нима кераги бор? – сўради шаҳзода ўзини бефарқ кўрсатиб.

– Нима учун? – хитоб қилди Сарра. – Улар сизларга ҳам, ассирияликларга ҳам қурол-яроғ, моллар, махфий маълумотлар етказиб, бунинг учун катта пул тўлашга мажбур қилишади. Ҳар икки томондан ҳалок бўлганлар ва ярадорларни тунайдилар... Сизнинг ва ассирияликларнинг жангчиларидан ўғирланган моллар ҳамда асирларни сотиб оладилар. Булар камми? Миср ва Ассирия таланади, лекин финикия ўғирланган моллар билан тўлдириш учун янги омборлар қуради...

– Бу ақлли гапларни кимдан билиб олдинг? – жилмайди шаҳзода.

– Отам билан қариндошларимнинг бу ҳақда биров эшитиб қолишидан аланглаб, пичирлашганларини эшитмайманми? Мунофиқлар сенинг олдинда, жаноб, юзтубан ётишади, лекин сен уларнинг иккиюзламачи нигоҳларини илғаб олмайсан. Мен уларнинг хасисликдан кўқарган лабларидан, ғазабдан сарғайган кўзларидан неча бора билганман. О жанобим, финикияликлардан заҳарли илондан кўрққандай эҳтиёт бўл!..

Рамсес Саррага қараб, унинг оташин севгисини финикиялик Каманинг маккорона совуқлиги билан солиштирди.

«Ҳақ гап! – ўйлади у. – Финикияликлар – заҳарли илонлар. Бироқ Буюк Рамсес урушда шерлардан фойдаланган бўлса, нега энди мен Мисрнинг душманларига илонларни қўймаслигим керак?»

Каманинг маккорлиги қанчалар аён бўлмасин, унга шунчалар интилади. Гоҳида қаҳрамоннинг кўнгли хавф-хатарни тўсиб қолади. У Сарра билан хайрлашаётганида Саргоннинг тунги калтакланишида шаҳзодадан шубҳалангани ёдига тушди.

Тўсатдан келган бир фикр унинг хаёлини чулғаб олди.

«Наҳотки менинг адашим элчига ҳужум уюштирган? Уни бу ишга ким тайёрлади? Финикияликларми? Агар мени бу чиркин ишга аралаштиришни ихтиёр этган бўлсалар – Сарра ҳақ, улар ярамас одам»

лар ва эндиликда ҳушёр бўлиш керак».

Унинг юрагида кучли газаб яна аланга олди. Масалани тезроқ ҳал этиш учун кеч кирганидан фойдаланиб, уйга кирмасдан тўғри Кама томон йўл солди...

Таниб қолишлари мумкинлиги уни безовта қилмас, мободро хавф туғилса ёнида қиличи бор эди.

Роҳиба шийпонида чироқ ёниб турар, бироқ кириш жойида хизматкорларидан ҳеч ким йўқ эди.

«Шу кунгача Кама мени кутиб олаётганида хизматкорларига жавоб бериб юборар эди, — ўйлади шаҳзода. — Бугун мени кутган бўлиши керак ёки мендан бахтлироқ жазманни қабул қилипти».

У иккинчи қаватга кўтарилди. Хобхонага кириш жойида тўхтаб, пардани кескин очди. Хонада Кама билан Хирам нималарнидир пи-чирлаб гаплашишарди.

— Э, мен бевақт келибман! — деди шаҳзода кулиб. — Сиз ҳам, бек, эркаклар илтифотини ўлим хавфи ман этган аёлга хушомад қилип-сизми?

Хирам ва роҳиба ўринларидан сапчиб туришди.

— Саховатли руҳлар гап сенинг тўғрингда бораётганини етказган кўринадилар, жаноб, — деди финикиялик таъзим билан.

— Менга қандайдир совға тайёрлаяпсизларми? — сўради валиаҳд.

— Ким билади, шундай бўлиши ҳам мумкин? — жавоб қилди Кама ва унга нозли боқиб.

Лекин шаҳзода совуқ жавоб қилди:

— Менга совға ҳозирламоқчи бўлганларнинг ўзлари болтага ёки сиртмоққа учрамасалар бўлгани. Буниси менга тайёрланган совғадан ҳам кутилмаган иш бўларди.

Каманинг лабларидан табассум сўнди. Ранги оқариб кетган Хирам илтифот қилди:

— Нима қилган ишимиз билан жанобимизнинг газабига ноил бўлдик?

— Ҳақиқатни билишни истайман, — деди шаҳзода Хирамга газаб билан тикилган ҳолда ўтираётиб. — Ассирия элчисига ким хужум уюштириб, айнан менга ўхшаган одамни ҳам бу ишга аралаштирганини билгим келяпти.

— Кўрдингми, Кама, — деди шошиб қолган Хирам, роҳибага му-рожаат қилиб. — Бу ярамасни ўзингга яқин келтирганинг бизга бахт-сизлик олиб келишини сенга айтган эдим. Мана, келтирди ҳам... Узоқ кутиб ўтирмади.

Кама шаҳзоданинг оёқларига йиқилди.

— Ҳаммасини айтаман, — хитоб қилди у, — фақат финикиялик-ларга бўлган нафратингни юрагингдан қувиб чиқар! Мени ўлдир, зиндонга ташла, лекин улардан газабланма.

— Саргонга ким хужум қилди?

— Эҳромимизда қўшиқ куйлайдиган юнон йигити Ликон, — деб жавоб берди роҳиба ўрнидан турмай.

— Ҳа, ҳалиги деразанг олдида қўшиқ айтадиганми? Менга ўхша-ган ўшамиди?

Хирам бошини эгиб, қўлини кўксига қўйди.

— У сенга ўхшагани учун катта ҳақ тўлар эдик, жаноб... Сенга ўхшашлиги бошингга иш тушганда асқотар, деб ўйлаган эдик...

— Асқотди ҳам! — гапини бўлди валиаҳд. — У қаерда? Ўша ажойиб қўшиқчи, менинг тирик суратимни кўрмоқчиман...

Хирам қўлларини ёйди.

– Қочиб кетибди, ярамас... Лекин уни топамиз. Ахир у пашшага ёки чувалчангга айланиб қолмагандир.

– Мени кечирасанми, жаноб? – пичирлади роҳиба қўлларини шаҳзоданинг тиззаларига қўйиб.

– Аёлларга қўп нарсаси кечиради, – деди валиаҳд.

– Мендан ўч олмайсизларми? – ҳадик билан сўради Хирамга юзланиб.

– Финикия, – деб гап бошлади қария шошилмасдан, ишонарли қилиб, – жанобимиз Рамсеснинг марҳаматига сазовор бўлган ҳар қандай катта жиноятни ҳам кечиради. Ликонга келсак, – қўшимча қилди у, – сўнг валиаҳдга қараб, – ўликми, тирикми – у сенинг қўлингда бўлади.

Шундай дея Хирам чуқур таъзим қилди ва роҳиба билан шаҳзодани қолдириб, хонадан чиқди.

Рамсеснинг юзига қон югурди. Қаршисида тиз чўккан Камани кучоқлаб туриб, пичирлади:

– Муҳтарам Хирам нима деганини эшитдингми? Финикия сенинг энг катта хатоларингни ҳам кечиради! У одам ҳақиқатда ҳам менга содиқ. Шундай экан нега сен қаршилиқ қиласан?

Кама унинг қўлларини ўпиб пичирлади:

– Сен мени асира этдинг, энди мен қулингман... Лекин бугун мени ёлғиз қолдир. Ашторет илоҳасига тегишли бўлган уйни ҳурмат қил.

– Саройимга қўчиб ўтасанми? – сўради шаҳзода.

– Эй маъбудлар! Нималар деяпсан? Қуёш чиқиб, ботадиган замонлардан бери Ашторет роҳибаси... Лекин нима ҳам қилардим? Сенга, жанобим, Финикия шунчалар содиқки, ҳалигача бундай муруватни ўз ўғлонларидан бирига ҳам раво кўрмаган...

– Демак... – гапни бўлди у аёлни кучоқлаб.

– Фақат бугун эмас, бу ерда ҳам эмас... – илтижо қилди роҳиба.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Финикияликлар роҳибани ҳада этишганини билганидан кейин валиаҳд қизнинг ўз саройига тезроқ қўчиб ўтишини кутди. Бу кутиш роҳибасиз яшай олмаслигидан эмас, балки унинг янгилиги жозиба қўзғар эди.

Бироқ Кама Рамсесга ёлбориб, саройга қўчишни кечиктирар, зиёратчилар камайиши, энг муҳими, таниқли юртдошларининг кетишини кутиши лозимлигини такрорлар эди. Зеро, шундай қилмаса эҳромга тушадиган маблағ камаяр, бу эса роҳиба учун хавфли эди.

– Бизнинг донишманд ва руҳонийларимиз хиёнатни кечирешди, – тушунтирди у, – лекин кўксимдаги тумор маъбудларнинг қасосини чақиради. Биласанми, жаноб, маъбудларнинг қўллари узун бўлади.

– Менинг уйимда бўлган қўллар кесилмайди, – деди валиаҳд.

Бироқ шаҳзоданинг диққат-эътибори бошқа нарсада бўлгани учун роҳибани унчалик қистамади.

Ассирия элчилари Саргон ва Издубар битим имзолашга кетишган пайтларда фиръавн Рамсесдан сафар ҳисоботини топширишини талаб қилган.

У мирзаларга буйруқ бериб, Мемфисдан чиқиб кетганидан буён бўлган воқеаларни ёзишни тайинлади. Устахоналар ва далаларни кўрганни, ишчилар, ҳокимлар, амалдорлар билан бўлган суҳбатларни ба-

тафсил ёзиш керак эди. Ҳисоботни олиб боришни Тутмосга топширди.

— Фиръавн қаршисида, — деди унга валиаҳд, — менинг юрагим ва тилим бўласан. Марҳаматли Херихор Миср ва унинг хазинаси инқирози ҳақида нималарни ўйлаётганимни сўраб қолса, айтасан, яхши-си, бу ҳақда ўзининг ёрдамчиси Пентуэрдан билиб олиши мумкин. Ўз навбатида у Хатор илоҳасининг эҳромида менга намоёиш қилганларини баён этсин. Агар Херихор Ассирия билан тузиладиган битим ҳақидаги фикримни сўраса, жанобимизнинг амрини бажариш биз учун бурч эканини маълум қиласан.

Тутмос ҳаммасини тушунганини бош ирғаб маълум қилди.

— Отам ҳузурида бўлганингда, — давом этди валиаҳд, — ва сизларни ҳеч ким эшитмаётганига ишонч ҳосил қилганингда шундай дегин: «Бизнинг жаноб, сенинг ўғлинг ва хизматингда камарбастанг, сен ҳаёт ва ҳокимият берган бебош Рамсеснинг айтишича, Миср фожесининг сабаби сахро босиб қолган унумдор ерларнинг камайиб кетиши ва оғир меҳнат ҳамда қашшоқлик туфайли аҳоли сонининг камайиб кетишидадир. Бироқ шуни билиб қўй, пушти паноҳимиз, зарар келтиришда коҳинлар ўлат ва кумдан қолишмайдилар. Зеро, уларнинг эҳромлари олтин ва жавоҳирларга тўлиб-тошганки, ҳатто ўша бойлик билан Мисрнинг барча мавжуд қарзларини узиш мумкин бўлади. Энг яхши жойлар, энг яхши деҳқонлар ва ишчилар уларнинг ихтиёрида, ерлари ҳам илоҳий фиръавниккига қараганда кўпроқ. Саёҳат мобайнида сенинг ўғлинг ва қулинг, хизматкоринг кўзлари балиқникидек очилди, қулоқлари ҳушёр эшакнинг қулоғидек сезгир бўлиб қолди, дегин».

Рамсес гапиришдан бир нафас тўхтаганида Тутмос унинг айтганларини фикран такрорлади.

— Фиръавн ассирияликлар ҳақидаги фикримни сўраса, юзтубан тушиб шундай жавоб бер: «Сенинг қулинг ассирияликларни бўйдор, бақувват жангчилар, қуроллари ҳам яхши, лекин улар ҳарбий ишга ёмон ўргатилган экан, деб ўйлайди. Саргонни энг сара жангчилари — камончилар, чопқибардор ва найзабардорлар кузатиб боришди, лекин бирорта ҳам сафда қадам ташловчи бўлинмалар кўринмади. Қиличлари маҳкам қилиб тақилмаган, найзаларни бир текисда тутмайдилар, чопқиларини дурадгор ёки қассоблар болта ушлагани сингари тутадилар. Кийимлари оғир, дағал шиппақлар оёқларини ғажийди, қалқонлари янги бўлса ҳам жангчиларнинг кўполлигидан уларнинг фойдаси камроқ».

— Сен ҳақсан, — деди Тутмос, — мен ҳам буни сездим ва зобитларимиздан эшитдим. Уларнинг фикрича, бу ерда кўрганимиз Ассирия кўшинлари вакиллари Ливия лашкарига қараганда ёмонроқ ҳимояланишган.

— Бизга ҳаёт ҳадя этувчи жанобимизга айтиб қўй, — давом этди Рамсес, — Финикия босиб олиниши мумкинлигини ўйлаганида ассирияликлар хафа бўлишяпти. Ахир Финикия Мисрнинг бандаргоҳи, финикияликлар эса кемаларимиздаги чаптаст денгизчилар-ку. Ҳа, яна айтгинки, финикияликлардан эшитишимга қараганда (буни онҳазрат мендан яхшироқ билса керак) гўё Ассирия ҳозир заиф, чунки шимол ва жанубда уруш олиб боряпти. Шу билан бир вақтда унга бутун Фарбий Осиё қарши. Агар биз улар устига бостириб борсак, кўплаб бойлик ва деҳқонларимизга қўмак берувчи қулларга эга бўламиз. Гапинг якунида айтиб қўйгин: менинг отам донишлик бобида ҳаммадан устун туради. Бунинг учун унинг айтганларини қиламан.

Фақат Финикияни Ассирия қўлига бериб қўймасин, йўқса биз ҳалок бўламиз. Финикия олтин омборларимизнинг жез эшигидир. Ўғрига эшигини очиб берган одам қайда бор?

Тутмос паони (июль-август) ойида Мемфисга жўнаб кетди.

Нил суви сезиларли кўтарилганидан кейин Ашторет эҳромига келувчи осиелик зиёратчилар камайиб қолди. Маҳаллий аҳоли узум, зигир ва пахтани тезроқ йиғиштириб олиш учун далага ёпирилди. Бубастда осойишталик ҳукм сура бошлади. Ашторет эҳромини ўраб турган боғлар деярли бўм-бўш эди.

Шу вақтда давлат ишлари ва маишатдан бўшаган валиаҳд Каманинг тақдири билан машғул бўлди.

Хирам орқали ҳаракат қилган шаҳзода Ашторет эҳромига ўн икки олтин талант, кўктошдан бежирим қилиб ишланган илоҳа ҳайкалчаси, эллик бош сигир ва бир юз эллик миқдор буғдойни қурбонлик қилди. Кутилмаган бу инъомдан эҳромнинг олий қоҳини мулкдорнинг оёқлари остига бош эгиш учун пешвоз чиқиб, бу эҳсонни Ашторет илоҳасига юкинувчилар умрбод унутмаслигини айтганича миннатдорчилик билдирди.

Хирам билан ҳисоб-китоб қилиб бўлгач, мулкдор Бубаст миршабхонаси бошлигини чақириб, у билан бир соатча гаплашди. Бир неча кун ўтиб эса бутун бошли шаҳар одатий бўлмаган воқеадан ҳайратланди.

Ашторет роҳибаси Кама ўғирланган ва сахро қумлари сингари қаёққадир ғойиб бўлган эди...

Мисли кўрилмаган бу воқеа қуйидагича юз берган эди.

Эҳромнинг олий қоҳини Камани Мензила кўли юқорисидаги қўшни Саони-Хетем шаҳрига иш билан юборган эди. Роҳиба у ердаги чоғроқ қилиб қурилган Ашторет эҳромида қурбонлик маросими ўтказишда қатнашиши керак эди. Кундузги иссиқдан кўрқиб, у ерга тунда қайиққа ўтириб жўнади. Кечаси йўлга чиқишининг яна бир сабаби маҳаллий аҳолининг назаридан холи бўлиш эди.

Тонга яқин тўрт эшкакчи ҳориб ухлаб қолишган. Қирғоққа яқин жойда ўсган ўт-ўланлар орасидан юнон ва хеттлар ўтирган қайиқлар сузиб чиқиб, Каманинг қайиғини қуршаб олиб, роҳибани ўғирлаб қочишган. Хужум шу даражада шиддатли кечдики, финикиялик эшкакчилар қаршилик кўрсатишга ҳам улгурмадилар. Роҳибанинг бақирмаганидан унинг оғзи дарҳол боғлаб қўйилган кўринади.

Бу шаккокликни содир этган юнонлар ва хеттлар кейинчалик денгизга чиқиб кетиш учун бўйдор буталар орасига яширинганлар. Кетидан қувмасликлари учун Ашторет эҳромига тегишли бўлган қайиқни ағдариб юборишган.

Бубастда ваҳима кўтарилди, ҳамма шу ҳақда гапирар эди. Ҳатто жиноятда айбланганларни ҳам айтдилар.

Бирлари бу ишда ассириялик Саргондан шубҳаландилар. Чунки роҳиба унга тегишга ва Ниневияга кетишга рози бўлса, Саргон қизга уйланишга ваъда берган эди. Яна бошқалари Ашторет эҳромининг қўшиқчиси, Каманинг ҳажрида ёниб юрган юнон йигити Ликондан шубҳаландилар. У юнонистонлик дайдиларни тўплаш учун етарли маблағга эга бўлган. Фақат бориб турган даҳрийгина роҳибани ўғирлаши мумкин эди.

Албатта, Ашторет эҳромида бой ва покдомон зиёратчилар иштирокида кенгаш чақирилди. Кенгаш, аввало Камани роҳиба вазифасидан ва бокиралик аҳдини бузганида айблаб, лаънатланишдан халос этишга қарор қилди.

Бу — холисона ва ақли қарор эди. Чунки кимдир роҳибани ўғирлаган бўлса, нега уни жазолаш керак.

Бир неча кун ўтгандан сўнг Ашторет эҳромиди дудлар чалиниб, Каманинг ўлганлиги, агар ким унга ўхшаган аёлни учратса ундан қасос олмаслиги, ҳаттоки таъна ҳам қилмаслиги эълон қилинди. Ахир роҳиба Ашторет эҳромини ўз хоҳиши билан ташлаб кетмади. Уни ёвуз кишилар ўғирлаб кетишди, душманлар албатта жазо топқусидир.

Шу куннинг ўзида марҳаматли Хирам Рамсес ҳузурига ташриф буюриб, унга олтин ҳуққага солинган пергаментни тутди. Ҳужжатга кўпгина қоҳинларнинг муҳрлари босилиб, таниқли финикияликларнинг имзолари қўйилган эди.

Бу ҳужжат Ашторет диний судининг ечими бўлиб, аввал ичган қасамини Камадан соқит қилиш ва роҳиба лавозимидан воз кечгудай бўлса, осмон лаънатларини қайтариш ҳақида эди.

Кун ботгач, шаҳзода ҳужжат билан боғдаги холироқ шийпонга йўл олди. Яширин эшикни очиб, иккинчи қаватдаги чоғроқ хонага кўтарилди.

Ўймакорлик билан ишланган шамдонда ёниб турган хушбўй мой ёруғида Камани кўрди.

— Хайрият! — хитоб қилди у, олтин ҳуққани унга узатар экан, — мана, ўша сен истаган нарса.

Финикиялик қизнинг жаҳли чиқди. Кўзлари ёнди. У ҳуққани олибоқ айлантириб кўргач, тўшамага отди.

— Ҳуққани олтиндан деб ўйладингми? Биладан, у олтиндан эмас. Фақат икки тарафига олтин суви юргизилган.

— Бу қандай кутиб олиш бўлди? — деди ҳайрон бўлган шаҳзода.

— Ҳамюртларимни яхши биладан, — деди у. — Улар фақат олтиннигина эмас ёқут ва маъданларни ҳам қалбакилаштиришади.

— Кама! — уни тўхтатди валиаҳд. — Бу ҳуққада сенинг озодлигинг ётибди.

— Бунақа озодлик менга унчалик зарур эмас. Зерикапман, даҳшат босяпти. Бу ерда тўрт кундан бери гўё қамоқда ўтиргандайман...

— Нимадир етишмаяптимми?

— Менга ёруғлик...ҳаво...кулги, қўшиқ...одамлар...етишмаяпти. О, қасоскор илоҳа, мендан қанчалар ёмон ўч олдинг-а!

Рамсес уни лол бўлиб эшитди. Бу асабий аёл сиймосида эҳромдаги роҳибани, юнон йигитининг қўшиқларидан маст бўлган қизни кўрмади.

— Эртага, — деди шаҳзода, — боққа чиқишинг мумкин, Мемфисга борганимизда эса хоҳлаганингча кўнгилхушлик қилаверасан. Менга қара, сени севмайманми ё? Меники бўлиш аёллар учун буюк шараф эмасми?

— Ҳа, — деди қиз инжиқланиб. — Лекин менга қадар сенинг тўрт аёлинг бўлган.

— Сени ҳаммасидан яхши кўраман.

— Агар улардан мени яхши кўрганингда биринчи аёл қилиб ўша... яхудий Сарра эгаллаган саройга жойлаштирган, фахрий кўриқчиларни унга эмас, менга қўйган бўлардинг. У ерда, Ашторет маъбудаси олдида мен биринчи эдим. Ҳайкал пойига юзтубан юкинганлар менга қарар эдилар... Бу ерда-чи? Аскарлар ноғора билан сурнай чалишади, амалдорлар эса яхудий қизининг уйи олдида қўл қовуштириб турадилар...

— Биринчи фарзандим олдида қўл қовуштиришади, у яхудий эмас, — гапини бўлди асабийлашган Рамсес.

– Яхудий! – бақирди Кама.

Рамсес сапчиб кетди.

– Ақлдан кетибсан! – деди у бирдан ювошиб. – Менинг ўғлим яхудий бўлмаслигини билмайсанми ҳали?

– Мен сенга яхудий, деяпман! – қичқирди у, хонтахтани муштлаб. – Бобоси, онасининг акалари уни Исаак деб чақирришади...

– Нима дединг, финикиялик? – Ҳайдаб юборишимни хоҳлайсанми?..

– Алдаётган бўлсам ҳайдасанг ҳам майли, – бўш келмади Кама. – Агар ҳақиқатни айтадиган бўлсам ўша яхудийнингни итваччаси билан ҳайдаб, саройни менга бер. Шунини билишингни истайманки, хонадонингда биринчи бўлишга лойиқман. У аёл сени алдаяпти... Устингдан куляпти... Мен эса сени деб илоҳамдан воз кечдим... у мени қаҳрига олиши ҳам мумкин!..

– Ибботласанг – сарой сеники... Йўқ, бу гапинг ёлғон, Сарра бунақа хиёнатга бормаса керак... Менинг биринчи ўғлоним!

– Исаак! Исаак! – қичқирди Кама, – хотинингнинг олдида борсанг – ишонасан.

Рамсес нима қилаётганини гира-шира идрок этиб, Сарра яшаётган сарой томонга интилди. Тун ёруғ бўлишига қарамай газабидан анчагача йўлни топа олмади. Совуқ ҳаво уни хушёр қилганидан кейин Сарранинг уйига хотиржам кирди.

Кеч бўлишига қарамай улар ҳали ухламаган эдилар. Сарра боласининг тагликларини ўзи ювар, оқсоч эса дастурхон атрофида кўнглини чоғ этарди.

Ҳаяжондан ранги ўчган Рамсес остонада пайдо бўлганида Сарра қичқириб юборди-ю, дарҳол ўзини ўнглади.

– Салом, жанобим, – деди у ҳўл қўлларини артиб, эрининг оёқларига таъзим қилар экан.

– Сарра! Ўғлингнинг исми нима? – сўради Рамсес. Аёл даҳшатдан бошини чангаллади.

– Ўғлингнинг оти нима? – такрорлади у.

– Биласан-ку, жанобим, унинг исми Сет, – жавоб берди зўрга эшитиладиган қилиб.

– Кўзларимга қара!

– О, Яҳве!

– Ҳа, сен алдаяпсан! Мен биламан, Миср тахтининг вориси, менинг ўғлимнинг исми Исаак! У – яхудий! Ярамас яхудий!

– Маъбудим! Маъбудим! Ўзинг раҳм қил! – қичқирди аёл, шаҳзоданинг оёқларига йиқилиб.

Рамсес овозини баландлатмади, бироқ юзи кулранг тусга кирган эди.

– Яхудий аёлни уйингга олиб келма, дейишган эди, – деди у. – Яхудийлар ҳовлига ахлат қилганларида кўнглим ағдарилгудай бўлар эди. Бироқ қабиладошларингга бўлган газабимни босардим. Чунки сенга ишонганман. Сен эса ҳамма яхудийлар билан бир бўлиб, ўғлимни ўғирладинг.

– Коҳинлар уни яхудий бўлишини тайинлашди! – шошилиб деди Сарра, Рамсес пойида йиғлар экан.

– Коҳинлар? Қайси коҳинлар?

– Олийҳазрат Херихор ва Мефрес: улар ўғлингнинг биринчи Исроил подшоҳи бўлиши учун шундай қилиш зарурлигини айтишган.

– Коҳинлар? Мефрес? – такрорлади шаҳзода. – Исроил подшоҳи? У камончилар сардори ёки шахсий мирзам бўлишини сенга айтган-

ман-ку. Буни сенга айтганман! Сен бадбахт эса Иуда подшоҳининг рутбаси бу лавозимлардан жозибалироқ деб ҳисоблагансан. Мефрес..- .Херихор! Маъбудларга шукрларким, ниҳоят, юқори мартабали руҳонийларнинг сирини очдим. Улар ўғлимга қандай тақдирни раво кўрганликларини энди билдим.

У бир дақиқа лабларини қимтиб турди-да, бирдан қичқирди:

– Ҳой хизматкорлар! Соқчилар!

Хона бир зумда одамларга тўлди. Сарранинг йиғламсираган хизматкорлари ва уйининг бошқарувчиси, кейин ғуломлар, охирида бир неча соқчилар кирдилар.

– Ўғлим! – чинқирди Сарра, юракни тилка-пора қилувчи овоз билан.

– Мени ўлдиришлар... Лекин уни бермайман!

Рамсес истехзо қилди.

– Юзбоши, — деди у зобитга, — мана бу хотинни боласи билан чўрилар хонасига олиб бор. Бу яхудий аёл эндихотиним эмас. Сен эса, — деди уй бошқарувчисига юзланиб, — эртага эрталаб уни ҳозир келадиган бегойимнинг оёқларини ювишга буюришни эсингдан чиқарма. Агар итоат этмаса, калтак билан жазола. Аёлни оқсочлар ёнига олиб боринг!

Зобит ва уй бошқарувчиси Сарранинг ёнига боришиб, унга қўл текизишга ботинмай тўхтаб қолишди. Бунга ҳожат ҳам қолмаган эди. Сарра йиғлаётган боласини рўмолга ўраб, пичирлаганича хонадан чиқди.

– Иброҳим, Исҳоқ, ухударнинг маъбудлари, шафқатингни дариф тутма...

У шаҳзода олдида чуқур таъзим қилди. Кўзларидан ёш сиза бошлади. Айвонга чиққанидан кейин ҳам Рамсес унинг майин овозини эшитди:

– Иброҳим, Исҳоқ...

Ҳаммаёқ тинчигандан сўнг мулкдор зобит ва бошқарувчига юзланди.

– Машъала кўтариб, шакарқамишлар ўртасидаги уйга боринглар.

– Тушундим, — деди зобит.

– У ерда яшаётган аёлни зудлик билан олиб келинглар.

– Бажараман.

– Ўша аёл ҳозирдан бошлаб сизларнинг ва яхудий Сарранинг бекаси бўлади. Сарра унинг оёқларини ювади, сув қуйиб беради ва қаршисида кўзгу тутиб туради. Бу менинг иродам ва буйруғим.

– Ҳаммаси бажарилади.

– Эрталаб эса янги оқсочнинг итоаткорлиги тўғрисида менга айтасизлар.

Мулкдор ана шундай буйруқлар бериб, саройига қайтди. Бироқ тун бўйи ухламади. Унинг кўксига қасос олови ёнар эди.

Рамсес ўзини алдашга жазм этган бахтсиз яхудий аёлини ҳатто овозини баландлатмасдан мағлуб этганини ҳис қилди. У шоҳ сифатида қошининг бир имоси билан аёлни юқори мартабадан куллик даражасига олиб тушди. Бироқ Сарра қоҳинлар учун бир қурол эди, холос. Валиаҳд эса ҳаддан зиёд адолатли бўлиб, ўша қуролни синдиргани билан аёлдан фойдаланганларни кечирмас эди.

Қоҳинларга қўли етмаслиги унинг газабини оширди. Шаҳзода Саррани тун ярмида гўдаги билан чўрилар уйига қувиб юбориши мумкин, лекин Херихорни амалидан, Мефресни эса олий қоҳин рутбасидан маҳрум этолмас эди. Сарра эзиб ташланган қумурсқадек унинг

оёқлари остига йиқилди. Аммо Херихор ва Мефреслар биринчи гўдагини ундан тортиб олдилар. Миср устида — эҳ, қандай шармандаликки — унинг ўзи, бўлғуси фиръавн устида эҳром каби бўй чўзишди. Коҳинлар кўп марта уни хафа қилганликлари шу йилнинг ўзида бир неча бор ёдига тушди. Мактабда уни калтаклашганларида бели зирқиради, оч қолдирганларида меъдаси қовурғаларига ёпишиб қолгандай бўлган. Ўтган йилги машқларда Херихор ҳамма режаларни барбод қилди, кейин айбни унга тўнкаб, бирламчи қўшинларга бошчилик қилишидан маҳрум этди. Саррани уйига олиб келгани учун ўша Херихор фиръавннинг марҳаматидан мосуво қилди. Фақат у тақдирга тан бериб, бир неча ой ихтиёрий қувғинда бўлганида фахрий мартабаларини қайтариб берди. Корпусга раҳбарликни олгандан ва мулкдор бўлгандан сўнг Рамсес коҳинлар ҳомийлигидан халос бўлиши керак эди. Лекин эндиликда улар таъқибни икки ҳисса оширдилар. Нега уни коҳинлар мулкдор қилишди? Фиръавндан узоқлаштириб, Ассирия билан шармандали битим тузиш учун, Давлатнинг бойлиги ҳақида маълумот излаганида уни истиффор келтириш учун эҳромга боришга мажбур этдилар ва ёлгон мўъжизалар кўрсатиб, кўрқитдилар. Кейин эса шахсий ҳаётига, аёллар, финикияликлар билан муносабатига аралашдилар, қарз олишини кузатдилар ва оқибатда халқ олдида кулгига қўйиб таҳқирладилар, биринчи боласини яҳудийларга бердилар.

Унга ҳар бир мисрлик, хоҳ деҳқон, хоҳ қул ёки маҳбус бўлсин: «Мен сендан афзалроқман, чунки менинг яҳудий ўғлим йўқ», дейишга ҳақли бўлди.

Бу камситишларни идрок этса-да, ҳозир қасос ололмас эди ва бу интиқомни кейинга сурди. Болалигидаёқ коҳинлар мактабида ўзини қўлга олишга, саройда эса дил оғриғини кўтаришга кўникди ва юзхотир қилди. Эндиликда шу хислатлар коҳинлар билан курашида қалқон ва яроғи бўлади... Ҳозирча уларни чалғитиб туради, қулай пайт келганида уларга шундай зарба берадики, қайтиб ўрнидан тура олмай қоладилар.

Ташқари ёриша бошлаганида валиаҳд қаттиқ уйқуга кетди.

Уйғонганида унга биринчи кўринган одам Сарранинг уй бошқарувчиси бўлди. Рамсес унга савол берди:

— Яҳудий аёл ўзини қандай тутяпти?

— Сен буюрганингдек, жанобим, бекасининг оёқларини ювди, — деди бошқарувчи.

— Итоаткорлик биланми?

— Гурури қолмаган, лекин янги хонимга хизмат қилишда унча қовушмаган эди, хоним унинг юзига тепиб юборди.

Рамсес чайқалиб кетди.

— Сарра-чи? — қичқирди у.

— Ерга йиқилди. Янги хоним уни қувиб солганида унсиз йиғлаганича хонадан чиқиб кетди.

Шаҳзода хона ичида юра бошлади.

— Тунни қандай ўтказди?

— Янги хонимми?

— Йўқ. Мен Сарра ҳақида сўраяпман.

— Сен буюрганингдек, Сарра боласини кўтариб чўрилар уйига борди. Оқсочларнинг унга раҳми келиб, янги тўрбеланчак беришди. Лекин Сарра ухламасдан, туни билан боласини тиззасига олиб ўтирди.

— Гўдак-чи? — сўради валиаҳд.

— Бола соғлом. Бугун эрталаб Сарра янги хонимга хизмат қилиш учун кетганида, бошқа аёллар болани илиқ сувда чўмилтиришди. Чўпоннинг эмизикли хотини унга кўкрак тутди.

— Боласини эмизиш ўрнига сигирнинг қамчи остида қўш ҳайдаши яхши эмас. Гарчи у яхудий аёл катта хато қилган бўлса ҳам, унинг гўдаги азият чекиши яхши эмас. Энди Сарра хонимнинг оёқларини ювмайди, калтагига дучор бўлмайди. Чўрилар уйидан алоҳида хона ажратиб, рўзғорга яроқли буюмлар бер ва кўзи янги ёриган аёлларга мос овқатлар бер. Боласини хотиржамликда боқишига шароит яратгин.

— Дунё тургунча тургин, ҳукмдоримиз! — деди уй бошқарувчиси ва мулкдорнинг буйруғини бажаришга шошилди.

Барча хизматкорлар Саррани яхши кўрар, сержаҳл ва бақироқ Камани эса бир неча соатдаёқ ёмон кўриб улгургандилар.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Финикия роҳибаси Рамсесга катта бахт олиб келмади. Шаҳзода биринчи бор Сарра яшаётган уйнинг рўпарасидаги шийпонга келганида хушбахтлик кутган эди. Бироқ Кама уни деярли душманга ўхшаб кутиб олди.

— Нима бўлди, — хитоб қилди Кама, — бир кун ўтмасдан ярамас яхудийга марҳаматингни қайтариб бердинг?

— Ахир у оқсочлар уйда яшяпти-ку, — деди шаҳзода.

— Лекин бошқарувчининг айтишига қараганда энди у оёқларимни ювмас эмиш.

Вориснинг юзи тиришди.

— Билишимча, сен ҳали ҳам норозисан шекилли? — деди у.

— Ўша аёлнинг адабини бермагунимча, — тутоқди Кама, — пойимда тиз чўкиб хизмат қилиб, бир вақтлар хонадонингда биринчи хотин бўлганини унутмагунча тинчимайман. Малайларим то менга ёмон кўз, унга эса шафқат билан қарамай кўйгунларича кўнглим жойига тушмайди.

Финикиялик қиз Рамсесга тобора ёқмай бораётган эди.

— Кама, — деди у, — гапларимга қулоқ сол. Агар хизматкорларим кучугини эмизаётган қанжиқни тепиб юборишса уни ҳайдамас эдим... Сен эса аёл ва онани юзига тепдинг. Мисрда она номи муқаддас ва очиқ кўнгилли мисрлик бу дунёда маъбудлар, фиръавн ва онани ҳурмат қиладилар.

— Оҳ, қандай мусибатларга қолдим!.. — хитоб қилди Кама ўриндиққа ўзини ташлаб. — Илоҳамдан воз кечганимнинг жазоси бу. Атиги бир ҳафта олдин пойимга гуллар ташлар, пойимда исириқ тутатардилар. Энди-чи...

Шаҳзода хонадан индамай чиқиб кетганича бир неча кундан сўнг қайтиб келди. У Камани ёмон кайфиятда учратди.

— Ёлвораман, жаноб, — йиглади у, — менга бироз раҳм қил! Хизматкорлар менга бўйсунмаяптилар, навкарлар ёмон қарашяпти. Ошхонадагилар овқатимга заҳар солиб қўйишларидан қўрқяпман.

— Мен ҳарбий машқлар билан банд эдим, — деди шаҳзода, — ёнинг-га келолмадим.

— Ёлғон, — ўпкalandи Кама. — Кеча сен қўшкимнинг тагида эдинг, кейин яхудий яшаётган оқсочлар уйига бординг. Буни мен учун атайин қилдинг.

— Бас! — гапни кесди ворис, — мен қўшк тагида ҳам, оқсочлар

уйида ҳам бўлганим йўқ. Агар сенга шундай туюлган бўлса, демак, ўша аблаҳ юнонинг Мисрни тарк этмайгина қолмай, боғимда тен-тирашга жазм этибди.

Кама бу гапни даҳшат билан тинглади.

– О Ашторет! – қичқирди у. – Агар Ликон келган бўлса бошимга каттагина бахтсизлик тушган бўлади.

– Хавотирланма, – деди у, кетаётиб, – яқинда ўша Ликонингни қашқирдек тутиб, сенга рўпара қилишса – ажабланма. Сабрим тугади.

Рамсес саройга қайтиб Хирам ва миршаблар бошлиғини чақирди. Ўзига ўхшаш бўлган Ликоннинг сарой атрофида юрганини айтиб, уни тутишни буюрди. Бироқ миршаблар бошлиғи бош чайқади.

– Шубҳа қилипсанми? – сўради Рамсес.

– Ҳа, жаноб. Бубастда меҳробдан воз кечган роҳиба ўлдирилиши керак деб ўйловчи осиеликлар жуда кўп. Агар юнон йигити Камани ўлдиришга жазм этган бўлса, улар ёрдам беришади, уни яширади, қочишига ёрдам беришади.

– Сен нима дейсан, бек? – Хирамга мурожаат қилди ворис.

– Ҳурматли миршабхона бошлиғи оқилона жавоб берди.

– Лекин сизлар қизни аввалги ичган қасамидан озод қилдингиз-ку!

– Финикияликлар учун кафолат бераман, – деди Хирам. – Улар Камага зиён етказмай, юнонни таъқиб қиладилар. Ашторет ибодатхонасининг бошқа муҳиблари ҳақида нима дейиш мумкин?

– Ишонаманки, – деди миршаблар бошлиғи, – у аёлга ҳозирча ҳеч нарса хавф солмайди. Агар роҳиба дадил бўлса, унинг ёрдамида юнонни бу ерга чорлаб, саройлардан бирида тутиб олиш мумкин.

– Унинг ёнига бор ва ўйлаган режангни айт. Агар у ярамасни тутсанг, мукофотига ўн талант бераман.

Валиаҳд улар билан хайрлашгандан кейин Хирам миршаббошига мурожаат қилди:

– Бошлиқ, биламан, сен ёзувларнинг ҳар икки усулидан хабардорсан ва қоҳинларнинг оқиллиги сенга бегона эмас. Агар хоҳласанг девор ортидаги гапни эшитасан, қоронғуликда – кўрасан. Шу боисдан қудуқдан сув олаётган кишининг, шиппак сотаётган косибнинг, хизматкорлари паноҳида ўзини она қорнидагидек сезаётган катта амалдорнинг фикри сенга маълум.

– Адашмадинг, – жавоб қайтарди миршаббоши. – Маъбудлар мени ҳушёрликдан қисмаганлар.

– Шундай қилиб, – давом этди Хирам, – ғайри табиий қобилиятинг туфайли фаҳминг етган бўлса керак, ўхшашлиги билан жанобимизга қиёс бўлган ўша аблаҳни тутиш учун Ашторет ибодатхонаси сенга йигирма талант тўлайди. Бундан ташқари Хирам яна ўн талант кўшади. Айбдорнинг жанобимизга ўхшашлиги ҳақидаги гаплар Мисрга тарқалмаслиги лозим. Зеро, оддий одамнинг ташқи кўриниши илоҳий хилқатдан яралган зот билан ўхшашлигини эслатиш яхши эмас. Ликон ҳақида ва у шаккокни қидираётганимиз тўғрисидаги гаплар орамизда қолсин.

– Тушунарли, – деди амалдор, – шундай бўлиши ҳам мумкин, эҳтимол, жиноятчи биз уни судга бермасдан ўлиб қолар.

– Мени тушунибсан, – деди Хирам, унинг қўлини қисар экан. – Финикияликлардан қандай ёрдам керак бўлса, ҳаммаси кўрсатилади.

Улар катта йиртқични овлаётган, кимнинг ўқи мўлжалга тегиши-

дан қатъий назар ўлжани қўлдан чиқариб юборгиси келмаётган икки қадрдон сифатида ажралишди.

Бир неча кундан кейин Рамсес Камадан яна хабар олди ва уни деярли телба ҳолатда учратди. Кама саройининг энг кичик хонасига беркиниб, оч ва сочлари тўзгиган ҳолда оқсочига бир-биридан тескари саволлар берарди. Гоҳ хизматкорларнинг ҳаммасини тўплар, гоҳ уларни қувиб соларди. Тунда қоровулларни чақирди ва шу заҳоти улардан қочиб чордоққа кўтарилар экан: «Мени йўқ қилишмоқчи!»— дея бақирди.

Бу ҳолат Рамсеснинг кўнглида бўлган муҳаббатни батамом ўлдирди. Меҳр ўрнида фақат безовталиқ қолди. Уй бошқарувчиси шу гапларни айтганида Рамсес бошини ушлаганича саросима билан шивирлади.

— У аёлни илоҳасидан ажратиб ёмон қилдим. Фақат илоҳасигина унинг инжиқликларига чидар эди.

Шундай бўлса-да, Каманинг хонасига кирди ва уни озгин, парижон, титраётган ҳолатда кўрди.

— Фалокат! — қичқирди Кама. — Мен душманлар орасида яшайман. Оқсочим заҳарламоқчи, машшотам ирим-сирим қилмоқчи. Соқчилар кўксимга найза ёки шамшир сапчиш учун пайт пойлашяпти. Кўрқаманки, сеҳр-жоду қилувчи дори тайёрлашяпти. Ҳамма ўлимимни хоҳлайди.

— Кама! — уни тўхтатди шаҳзода.

— Мени ундай деб атама, — пичирлади у қўрқинч билан, — бу исм менга бахтсизлик келтиради.

— Бу фикр сенга қаёқдан келди?

— Қайдан? Мени кўрмаяпти, деб ўйлаясанми. Кундузлари сарой деворлари атрофида бегона одамлар яшириниб юрадилар, хизматкорларимни чақириб улгурмасимдан олдин кўздан ғойиб бўлишади.

— Сенга шундай туюлган.

— Лаънатилар! Лаънатилар! — бақирди у, кўз ёшларини тийра қилиб. — Ҳаммангиз менга шундай туолаётганини рўкач қиласизлар. Келганимнинг учинчи куни кимдир хонамга ёпинчиқ ташлабди. Билмаганим учун уни ярим тун ёпиниб ётибман. Қарасам — у меники эмас. Менда бунақаси йўқ эди.

— Қани ўша ёпинчиқ? — сўради ворис ҳаяжонланиб.

— Чўриларимга кўрсатиб, ёқиб юбордим.

— Ёпинчиқ сеники бўлмаса ҳам зарар етказмабди-ку?

— Ҳозирча йўқ. Агар ўша латгани бир неча кун тутганимда, эҳтимол, заҳарланган ёки тузалмас дард юқтириб олган бўлардим. Осийликларнинг нималарга қодир эканликларини биламан.

Толиққан ва асабийлашган Рамсес аёлнинг илтимосига қарамай кетишга шошилди. У оқсочдан сўраб кўрганида ўз навбатида чўри ҳам бегона чойшаб пайдо бўлиб қолганини айтди.

Валиаҳд саройнинг ички ва ташқи соқчилари сонини икки баравар оширишни буюриб, хафа бўлганича хонасига қайтди.

«Битга заиф аёл, — ўйлади у, — шунчалар тўполон чиқаришига ҳеч қачон ишонмаган бўлардим. Янги тутиб олинган чиябўрилар ҳам бу аёлчалик безовталиқ келтирмаган бўлардилар».

Уйга бориб, у ҳозиргина Мемфисдан қайтиб келган Тутмосга дуч келди. Пўрим саёҳатдан кейин чўмилиб, эндигина кийинган эди.

— Хўш, қандай хабар олиб келдинг? — сўради Рамсес хуш кўрадиган одамнинг ёмон хабар олиб келганини юзидан билиб. — Онҳазратни кўрдингми?

— Мисрнинг моҳтоб илоҳини кўрдим, — деди у, қўлларини кўксига

чалиштириб, бошини эгганича. — У шундай деди: «Миср аравасини ўттиз тўрт йил тортдим ва шунчалар чарчадимки, руҳлар мамлакатидоги буюк аждодларимниг ёнига кетишни хоҳлаб қолдим. Яқинда бу ерни тарк этаман, шунда ўғлим Рамсес тахтга ўтиради ва давлатни закоси кўрсатганидек бошқаради».

— Ҳазрат отам шундай дедими?

— Булар унинг айтганлари, у қандай айтган бўлса, шундай так-рорляпман, — жавоб қилди Тутмос. — Олампаҳо менга бир неча марта таъкидлаб, сенга ҳеч қандай топшириқ қолдирмаётгани, Миср-ни ўзинг хоҳлаганингча бошқаришинг мумкинлигини таъкидлади.

— О, ҳазрат! Наҳотки унинг дарди шунчалар хавфли бўлса? Нега ёнига боришимга изн бермаяпти? — сўради шаҳзода ёзғириб.

— Сен шу ерда бўлишинг керак, чунки бу жойда кўпроқ асқоти-шинг мумкин.

— Ассирия билан шартнома-чи? — сўради ворис.

— Битим шундай мақсадда тузилганки, Ассирия ҳеч қандай монеъликсиз шарқ ва шимолда уруш олиб бориши мумкин. Финикия тўғрисидаги масала сен тахтга ўтиргунингча очиқ қолади.

— О, маъбуд ёрлақан! О, илоҳий ҳукмдор! Қанчалар даҳшатли меросдан мени озод қилибсан!

— Шундай қилиб, Финикия тўғрисидаги масала очиқ қолади, — давом этди Тутмос, — лекин, шу билан бирга, фиръавн Ассирия-нинг шимолий халқлар билан урушишига тўсқинлик қилмаган ҳолда ҳарбий қўшинни йигирма минг ёлланма аскарга қисқартиришимиз-ни буурди.

— Сен нима дединг? — ҳайронликдан овозини кўтарди валиаҳд.

Тутмос афсуслангандай бош чайқади.

— Бахтга қарши бу гап тўғри бўлиб чиқди, — деди у, — тўртта ливия фавжини тарқатишга улгуришибди.

— Ахир бу ақлсизлик-ку! — бақирди ворис, қўлларини букиб. — Нега ўзимизни ўзимиз заифлаштиряпмиз? Одамлар қаёққа боради?

— Улар ғарбий Ливия саҳросига кетишди. Энди бизга ташвиш орт-тириб, ливияликларга ҳужум қилади ёки улар билан қўшилиб, ғар-бий ерларимизга бостириб киради.

— Бу ҳақда мен ҳеч нарса билмаган эдим! Нималар қилиб қўйиш-ди, а! Шу иш қачон бўлибди? Бундай гаплар бизга етиб келмади-ку!

— Тарқатиб юборилган қўшин саҳрога Мемфисдан чиқиб кетган, лекин Херихор ким бўлишидан қатъий назар бу гапни айтишини таъ-қиқлаган.

— Демак, Мефрес билан Ментесуфис ҳам билмас эканлар-да? — сўради ворис.

— Улар билишади.

— Улар билади-ю, мен билмайман!

Валиаҳд бирдан тинчланди, лекин ранги ўчиб, нафратдан юзи бу-ришди. Ҳамроҳининг қўлидан ушлаб, маҳкам қистанича шивирлади:

— Сўзларимни эшит! Отам ва онамнинг муқаддас бошлари билан қасам ичаман... Барча мавжуд маъбудлар номи билан қасамёд қила-ман, мен ҳокимиятни қўлга олгач, қоҳинлар менинг иродам олдида бош эгадилар ёки мен уларни янчиб ташлайман!

Тутмос уни даҳшат билан тинглади.

— Мен — ёки улар! — гапини тугатди шаҳзода. — Мисрда икки ҳукмдор бўлмагай!

— Барча даврларда, — қўшимча қилди шаҳзоданинг йўлдоши, — фиръавн ҳукмрон бўлган.

– Менга содиқ қоласанми?
 – Мен, барча таниқли зобитлар, қўшин сенга содиқ бўламиз.
 – Яхши, – деди валиаҳд, – майли, ёлланган қўшинларни тарқатиб юборишсин, битимлар имзолансин, кўршапалаклар мендан беркинишсин. Майли, алдашсин. Вақтлар келади-ку... Ҳозирча сен йўлдан кейин дам ол, кечқурун эса ҳузуримда бўладиган базмга кел. Бу кимсалар мени тўр билан ўраб олдиларки, фақатгина кўнгилхушлик қилишим мумкин. Нима ҳам дердим, кўнгилхушлик қиламиз. Лекин пайт келиб, Мисрнинг ҳукмфармоси ким эканини уларга кўрсатиб қўяман: улар ёки – мен!

Шу кундан бошлаб базми жамшидлар қайтадан бошланди. Валиаҳд гўёки ҳарбий қўшиндан уялгандек, улар билан машқлар ўтказмади. Сарой киборлар, зобитлар, кўзбойлагич ва қўшиқчи қизлар билан тиқилинч бўлди. Тунлари маст-аласт ишратлар бошланди, чилторларнинг овозларини сархуш қичқариқлар ва аёлларнинг нозли кулгилари босиб кетди.

Ана шундай базмларнинг бирига Рамсес Камани ҳам таклиф этган эди, у рад жавобини берди. Валиаҳд хафа бўлди. Буни сезган Тутмос Рамседан сўради:

– Саррага меҳр кўрсатмай қўйганинг ростми?

– У яҳудийни менга эслатма, – деди ворис. – Ўғлимни нима қилганини биласанми?

– Биладан, – деб жавоб қилди Тутмос, – лекин бу ишда унинг айби йўқ. Мемфисда эшитганимга қараганда, ҳурматли онанг, малика Никотрисса ва марҳаматли вазир Херихор ўғлингни Исроил подшоҳи қилишмоқчи бўлишган.

– Ахир исроилликларнинг подшоҳи йўқ-ку! – эътироз билдирди ворис. – Фақат давлатда руҳоний ва қозилар бор. Қоҳинлар ҳукмронлиги уларнинг ҳам жонига теккан.

Валиаҳд менсимаган сингари қўл силтади.

– Фиръавн етакчилари унақа подшоҳчалардан, бунинг устига ҳали мавжуд бўлмаган Исроил подшоҳидан ҳам аълороқ.

– Ҳар ҳолда Сарранинг айби унчалар катта эмас, – деди Тутмос.

– Билиб қўй, қоҳинлар билан қачондир ҳисоб-китоб қиламан.

– Бу ишда улар ҳам унчалик айбдор эмаслар. Марҳаматли Херихор сенинг сулоланг шаъни ва қудратини юқори кўтариш учун малика Никотрисса кўрсатмаси билан иш тутган.

– Ундай бўлса Мефрес нега ҳаётимга аралашади? Унинг вазифаси зурриёдимнинг келажаги билан шуғулланиш эмас, балки мамлакатни муҳофаза қилиш.

– Мефрес қариб, болага ўхшаб қолган. – Фиръавн саройидагиларнинг ҳаммаси унинг қилиқларидан кулишади. Гарчи ҳар куни ўша илоҳий одам билан кўришсам-да, унинг ҳақида ҳеч нима билмайман.

– Қизиқ-ку, у нималар қилади?

– Айтишларича, ҳар куни эҳромнинг хилватроқ жойида ибодат қилар ва қоҳинлардан ибодат пайтида маъбудлар уни ҳавога кўтараётганини кузатиб туришни талаб қиларкан.

Рамсес қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Бу воқеа шу ерда, Бубастда, ҳамманинг кўз ўнгида бўлса-ю, мен билмасам.

– Бу – қоҳинлар сири...

– Мемфисда ҳамма билган сир! Ха-ха-ха! Томошада кўзбойлоқчи халдейнинг ҳавога кўтарилганини кўрганман.

— Мен ҳам кўрдим, — деди Тутмос, — лекин у — кўзбойлогич, Мефрес эса тақво билан ҳавода қанот қоқиб учмоқчи.

— Кулоқ эшитмаган масхарабозлик! — деди шаҳзода. — Бу ҳақда бошқа қоҳинлар нима дейишяпти?

— Бизнинг муқаддас папирусларимизда қадимда ҳавога кўтарилиш қобилиятига эга бўлган пайгамбарлар ҳақида битиклар бор. Ўзингга маълумки, Мисрда тобе одамлар бошлиқларига ишонадилар. Айрим руҳонийларнинг тасдиқлашларича, ҳақиқатдан ҳам Мефрес ибодат пайтида ердан бироз кўтариларкан.

— Ха-ха-ха! Бу улуг сир-синаотдан барча сарой аҳли кўнгилларини чоғ этадилар, биз эса ишчилар ёки ер қазувчиларга ўхшаб кўзимиз олдида рўй бераётган мўъжизаларга ишонамиз. Миср тахти воришининг қисмати қанчалар аянчли! — кулди Рамсес.

Тутмоснинг иккинчи бор қилган илтимосидан сўнг тинчланган шаҳзода Саррани чўрилар уйдан Кама биринчи кунни яшаган саройга кўчиришга кўрсатма берди.

Валиахднинг чўриси жанобининг фармойишини қувонч билан қабул қилди. Барча оқсоқоллар, куллар, ҳатто мирзалар ҳам Саррани янги яшаш жойига куй ва бақир-чақирлар билан қузатдилар.

Финикиялик аёл шовқинни эшитиб, нима бўлаётганини сўради. Сарранинг валиахд марҳаматига нозил бўлганини ва оқсочлар уйдан яна саройга қайтганини айтишганида роҳиба қутуриб кетди ва Рамсесни чақиришларини тайинлади.

У келди.

— Мен билан шундай муносабатда бўляпсанми? — овозини баландлатди Кама, ўзини мутлақо бошқара олмай. — Бу қанақаси бўлди! Саройдаги биринчи малика бўлишимга ваъда қилган эдинг, лекин осмон ярим марта айланмай аҳдингдан қайтдинг. Эҳтимол, сен Ашторет фақат роҳибалардан қасос олиб, фиръавн ўғилларини аяб ўтиради, деб ўйлаётгандирсан?

— Ашторетингга айтиб қўй, — деди Рамсес хотиржамлик билан, — у ҳеч қачон фиръавн ўғилларига таҳдид қилмасин. Бўлмаса у оқсочлар уйига тушиб келади.

— Тушунаман! — деб бақирди Кама. — Сен мени бу ерда, қамоққа қўйиб ўзинг тунларни яҳудий қиз билан ўтказмоқчидирсан. Сени деб маъбудлардан воз кечганим ва елкамда уларнинг лаънатини ... кўтариб юрганим, бирор дақиқа халоват билмаганим, ёшлигимни, ҳаётимни, ҳаттоки иймонимни паймол қилганим учун сен тўлаган бадалнинг қандай эканини энди билдим!

Кама шаҳзодани деб кўп нарсани қурбон берганини Рамсес кўнглидан тан олди, юрагида афсус уйғонди.

— Сарра ёнида бўлганим йўқ, бўлмайман ҳам, — деди у. — Сен бекорга хафа бўляпсан. У бахтсиз аёл боласига яхшироқ қарасин, деб қулай жойга ўтказиб қўйишди.

Финикиялик аёл титради ва тугилган муштларини ҳавога кўтарди, сочлари хурпайди, кўзларида нафрат алангаси ёнди.

— Менга қайтарган жавобингми, бу?.. Яҳудий қизи сен ҳайдаб юборганинг учун бахтсиз, мен эса, гарчи маъбудлар ўз нурхонасидан ҳайдаб солган бўлсалар ҳам хурсанд бўлишим керакми? Кўз ёшларига ва даҳшат гирдобига чўкаётган менинг — роҳибанинг кўнгли ўша яҳудий боласидан устун турмадими? Унинг бошига бало чақирай десам, ундай бало ҳам йўқ.

— Унингни ўчир! — бақирди Рамсес, аёлнинг оғзини беркитиб. Роҳиба кўрққанидан бир чўчиб тушди.

– Ҳатто ғам-ғуссаларимдан ҳам шикоят қилолмайман!.. Боланг ҳақида шунчалик ғамхўрлик қилар экансан, унда мени эҳромдан нега ўғирладинг?..

– Эҳтиёт бўлгин, – яна бақирди у, – Миср менинг тақдирим тўғрисида хабар топиб, сени босқинчига чиқармасин!

Валиаҳд кулимсираб бош чайқади. Ниҳоят, курсига ўтириб, деди:

– Аёллардан эҳтиёт бўлишим кераклиги ҳақида гапирган ўқитувчим ҳақ экан. Сиз аёллар чанқоқдан тили танглайига ёпишиб қолган одамнинг кўзи олдида пишган шафтолидек турасизлар. Кўринишдан шунақасизлар. Маъбуд кўрсатмасин, агар шу мевани эркак тишласа борми, оғзинигина эмас, ҳатто юрагини ҳам яралайдиган ари галасига дуч келади.

– Яна таъна!.. Ҳеч бўлмаса мени таънадан ҳам халос қилолмайсан. Мен эса роҳибалик рутбасини, бокиралигимни сенга қурбон қилдим.

Ворис кулимсираб бош чайқади-да, кулиб давом этди:

– Деҳқонлар болаларини ухлатиш учун айтиб берадиган эртақлар рўёбга чиқишини ҳеч қачон ўйламаган эдим, – деди у ниҳоят. – Уларнинг ҳаммаси ҳақиқат эканини энди билдим. Тингла, Кама, эҳтимол, ўзингга келарсан ва менинг эътиборимни буткул йўқот-массан.

– Чўпчак эшитгим йўқ. Сендан кўп эртақ эшитганман, мана, оқибати нима бўлди...

– Лекин буниси, агар хоҳласанг ва тушунсанг, сенга фойда беради.

– Эртагингда яҳудий болалари ҳам тилга олинадими?

– Унда қоҳинлар ҳақида ҳам сўз боради. Фақат диққат билан қулоқ сол! Бу воқеа шу ерда, Бубастда жуда қадим замонларда бўлиб ўтган. «Бир куни Сатни деган бек Птаха эҳроми олдидаги майдонда чиройли аёлни кўриб қолибди. У авваллари бундай гўзал, айниқса, олтинлари кўп аёлни учратмаган экан. Аёл бекка жудаям ёқиб қолибди. Аёл Бубаст олий қоҳинининг қизи эканини билганида, суворийси орқали кўйидаги таклифни юборибди: «Агар мен билан бир соатгина бирга бўлсанг, сенга ўн та олтин узук ҳадя этаман».

Суворий гўзал Тбубуига бориб, бек Сатнининг гапларини етказибди. У эса тарбияли қиз сифатида бу гапни одоб билан тинглаб, жавоб қайтарибди:

– Мен олий қоҳиннинг қизиман ва бокираман. Агар княз мен билан танишмоқчи бўлса, уйимга борсин. У жойда ҳамма нарса тахт қилинган бўлади ва кўни-кўшниларининг маломатига ўрин қолмайди.

Шунда княз Сатни Тбубининг уйига бориб, юқорига кўтарилибди. Уйнинг деворлари оч кўк рангли кумуш лаппакчалардан қурилиб, оч яшил рангга бўялган экан. Хонадаги кўпгина ўриндиқлар қимматбаҳо ёпқичлар билан ўралган, айлана хонтахталарга олтин қадаҳлар кўйилган экан. Шароб тўлдирилган қадаҳлардан бирини бекка тутиб, Тбубуи шундай дебди:

– Ҳаммасини ич, илтимос!

– Ахир биласан-ку, мен шароб ичиш учун келмаганман.

Улар безатилган дастурхон атрофида ўтиришибди, Тбубуи қалин матодан кўйлак кийиб, томоғига тугма қадаб олган эди. Бек ўпмоқчи бўлганида, қиз уни ўзидан узоқлаштириб деди:

– Бундан кейин шу уй сеники. Лекин унутма, мен оқила қизман. Агар сенга тобе бўлишимни хоҳласанг, менга содиқ бўлишга қасам

ичасан ва мулкини менга васият қиласан.

— У ҳолда мирзани чақирингларини буюр! — хитоб қилибди княз. Мирза келганидан кейин Сатни борлиқ пуллари ва ҳаракатдаги мулки, ер майдонларини Тбубуига ҳадя этгани ҳақидаги никоҳ гувоҳномаси тайёрлашини айтибди.

Бир мунча вақт ўтиб хизматкорлар унга пастда болалари кутиб турганини айтишибди. Тбубуи бошқа хонадан ҳарир кўйлак кийиб чиқибди. Сатни уни ўпмоқчи бўлиб яна интилибди, лекин қиз уни яна ўзидан йироқлаштириб дебди:

— Шу уй сеники бўлади! Лекин мен кўчада қолган аёл эмасман. Оқила қиз бўлганим учун сеники бўлишимни хоҳласанг, болаларинг мулкдан воз кечганинг ҳақидаги ҳужжатга имзо қўйишсин. Кейинчалик менинг болаларим билан судлашиб юришмасин.

Сатни болаларини юқорига чақириб, мулкдан воз кечганликлари ҳақидаги ҳужжатга имзо қўйишларини буюрибди. Улар буйруқни бажаришибди. Бек энди қиз ёнида дадил бўлиб қолибди. Лекин қиз яна уни ўзига яқин келтирмабди.

— Шу уй сеники бўлади, — дебди у. — Лекин мен бузуқи аёл эмас, узоқни кўрадиган қизман. Агар мени севсанг, болаларингни ўлдиришга буюр, токи улар бўлажак болаларимдан мулкни тортиб олмасинлар...

— Жуда ҳам узун экан бу воқеа, — тоқатсизланиб деди Кама.

— Ҳозир тугайди, — деди ворис. — Шундай қилиб Сатни нима деганини биласанми?

« — Агар сен шуни хоҳласанг майли, қотиллик бўла қолсин.

Тбубуига гапни давом эттиришга эҳтиёж қолмабди ва бек болаларини чопиб ташлашни буюрибди, нимталанган лошларни деразадан ит ва мушукларга ташлабди. Шундагина Сатни қизнинг хобгоҳига кирибди ва фил суюгидан безак берилган тахтиравонга ётибди». (Асл манбалардан олинган.)

— Тбубуи эркакларнинг ваъдасига ишонмай тўғри қилибди! — ҳаяжон билан хитоб қилди Кама.

— Бироқ Сатни ундан ҳам яхши қилибди. Уйғониб кетса бу — туши экан... яхшилаб эслаб қол, Кама, эркакнинг севги уйқусидан уйғотишнинг энг мақбул усули унинг ўғлини қарғаш.

— Хотиржам бўл, жанобим! Энди ҳечам изтиробларинг ва ўғлинг ҳақида чурқ этмайман, — жавоб берибди Кама ғамгин ҳолда.

— Мен эса сени эркалайман ва сен бахтли бўласан, — деб сўзини тугатди Рамсес.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Ливиялик ёлланма қўшин тўғрисидаги даҳшатли хабар Бубаст аҳолиси орасида ҳам тарқалди. Айтишларига қараганда, коҳинлар тарқатиб юборган лашқарлар ватанига қайтаётиб, дастлабида тиланчилик қилишган, сўнг ўғрилик билан шуғулланганлар, пировардида эса Миср қишлоқларига ўт қўйиб, аҳолисини ўлдиришган. Бир неча кун ичида Мерид қўлининг жанубидаги Хононсу, Пи-Мат ва Каза шаҳарларига ҳужумлар бўлган. Уит-Меке воҳасидан қайтаётган савдо карвони ва зиёратчилар ҳалок бўлган. Барча ғарбий чегараларда хавф остида яшовчи аҳоли ҳам қоча бошлаган. Чунки бу ерларда гўёки баджаҳл доҳий Муссаваса юборган тўдалар денгиз томондан келган эмишлар. Муссаваса эса Мисрга қарши бутун саҳро бўйлаб муқаддас уруш эълон қилган.

Шунинг учун ҳар замонда Бубастнинг ғарб томонида олов шафақлари кўриниб, аҳолига кўрқув солган. Шаҳар аҳолиси кўчаларда тўпланишар, лойтомлар ёки дарахтларга чиқишар ва ўша жойлардан туриб Менуфа, Сахеми шаҳарларида ёнгин кўринаётгани ҳақида қичқирардилар. Ҳаттоки, гарчи қоронғи бўлишига қарамай, қочаётган аҳоли ва қоп-қора шарпалардан иборат сафларнинг Бубаст томонга келаётганини кўрганлар ҳам бўлди.

Аҳолининг безовта бўлишига қарамай музофот ҳукмдорлари, марказий ҳокимият ҳеч қандай эътибор бермаганлари учун бирор ҳаракатга киришмадилар.

Рамсес шаҳардаги бесаранжомликни билиб, Бубаст раҳбарларининг бефарқлигини англади. Мемфисдан ҳеч қандай топшириқ келмаганидан жаҳли чиқди. Лекин Мефрес ва Ментесуфис давлатга хавф солувчи бу воқеа ҳақида у билан гаплашишдан ўзларини олиб қочганлари учун ўзи уларга бу ҳақда гап очмади, ҳарбий тайёргарлик билан ҳам шуғулланмади.

Алал оқибат у Бубаст остонасида турган кўшинга ҳам бормаи, унинг ўрнига саройда киборларнинг ўғиллари билан базм қурди, кўнгилхушлик қилди. Шу билан коҳинларга бўлган нафратини ва давлат тақдирига бўлган безовталигини босди.

– Мана кўрасан, – деди у бир куни Тутмосга, – муқаддас пайгамбарлар бизни шундай ҳолатга соладиларки, Муссаваса Кўйи Мисрни босиб олади. Биз эса Фивага, эҳтимол Сунага қочишга мажбур бўламиз. У ерда ҳам ҳабашлар бизни ҳайдамасалар бўлгани.

– Ҳақ гап, – деди Тутмос, – ҳукмдорларимиз ўзларини хоинлардек тутишяпти.

Атир (август-сентябрь) ойининг биринчи куни вориснинг саройида катта базм қурилди. Зиёфат кундуз соат иккида бошланиб, кун ботмасиданоқ ҳамма маст бўлган эди.

Ҳолат шу даражага бордики, эркаклар ва аёллар шароб тўкилган, идиш синиқлари ва гуллар ҳар томонга сочилган тўшамда ётардилар.

Рамсес бошқаларга ўхшаб ўта маст бўлмади. Оромкурсида икки соҳибжамолни тиззасига олиб ўтирарди. Унга бири шароб ичирар, бошқаси юзини мушқ-анбар билан артар эди.

Шу пайт хонада Тутмос пайдо бўлиб, бир неча беҳуш одамлар тепасидан ўтди ва валиаҳдга яқинлашди.

– Мефрес ва Ментесуфис ҳазратлари сен билан шошилиш равишида гаплашмоқ истайдилар.

Ворис тиззаларидаги раққосаларни туртиб юбориб, юзи қизарган, кийими шаробдан ҳўл бўлган ҳолда юқоридаги хонасига аста чиқди.

Уни бу ҳолда кўрган Мефрес ва Ментесуфислар бир-бирига қарашиб олдилар.

– Нима дейсизлар, муқаддас оталар? – сўради валиаҳд, оромкурсига ўзини ташлар экан.

– Бизни тинглаш ҳолатидамисан ёки йўқми – билолмай қолдик, – деди Ментесуфис хижолат тортиб.

– Э-Э! Мени маст деб ўйлаяпсизларми? – хитоб қилди шаҳзода, – чўчиманглар! Ҳозирда бутун Миср ақлдан озган ёки нодонлашганки, соғ одамларга қараганда мастлар каллани кўпроқ ишлатишга қодир.

Коҳинларнинг қовоғи солинди. Шундай бўлса ҳам Ментесуфис гапида давом этди:

– Подшоҳ ва олий ҳайъат йигирма минг ёлланма аскарни қўйиб юборганлари сенга маълум-ми?

– Айтайлик, маълум, – унинг гапини бўлди шаҳзода. – Сизлар бу ақлли фармон ҳақида менга айтишни нафақат эп кўрмадингиз, ҳаттоки тўртта фавжнинг қувилгани ва қувғинда оч қолган аскарлар шаҳарларимизга ҳужум қилишаётганини ҳам билдирмадингиз.

– Сен олийҳазрат фиръавннинг иродасини муҳокама қилмаяпсанми? – сўради Ментесуфис.

– Фиръавнни эмас, балки отам ва фармонбардор бетоблигидан фойдаланаётган хоинлар давлатимизни ассириялик ва ливияликларга сотмоқчи бўлганидан мутаассирман.

Коҳинлар қотиб қолишди. Коҳинларга бундай сўзларни ҳалигача ҳеч бир мисрлик айтмаган эди.

– Рухсат берсанг, шаҳзода, биз бир неча соатдан сўнг қайтиб келсак, – деди Ментесуфис.

– Бунга хожат йўқ. Фарбий чегараларимизда нималар бўлаётганини биламан. Тўғрироғи, мен эмас, балки ошпазларим, сайисларим, фаррошларим билишади. Балки энди, ҳурматли оталар, режаларингиздан хабардор қиларсизлар!

– Ливияликлар исён кўтаришди, – деди Ментесуфис, ийманмаган тарзда, – ва улар Мисрга ҳужум қилиш мақсадида одам тўпламоқдалар.

– Тушунаман.

– Онҳазрат ва олий ҳайъат иродаси ила, ҳукмдор, Қуйи Мисрда турган қўшинни тўплаб, исёнчиларни мавҳ этиш вазифаси сенга тавсия этиляпти.

Ментесуфис қўйнидан муҳрлар билан тасдиқланган пергамент олиб, ворисга узтади.

– Демак, энди мен шу ҳудудда бош қўмондон ва олий ҳукмдорман, шундайми? – сўради ворис.

– Ори рост.

– Сизларни ҳарбий кенгашга чақиришга ҳуқуқим борми?

– Албатта, – жавоб берди Ментесуфис. – Хоҳласанг ҳозироқ...

– Ўтиринглар! – илтифот қилди шаҳзода.

Коҳинлар итоаткорона ўтиришди.

– Режаларим шунга дахлдор бўлгани учун сўрайман, ливия фавжлари нима сабабдан тарқатилди?

– Яна бошқалари ҳам тарқатилади, – гапни илиб кетди Ментесуфис. – Олий ҳайъат фиръавн хазинаси учун йилига тўрт минг талантни тежаш мақсадида энг қимматга тушаётган йигирма минг аскарни тарқатиб юборишни зарур деб билади. Бусиз сарой қийин кунларга қолади.

– Гарчи шундай бўлса-да, мисрлик обрўсиз коҳинларга ҳеч нима таҳдид солмайди, – гап қистирди ворис.

– Коҳинни ҳурматсиз дейиш ножоиз эканини унутдинг шекилли, – деди Ментесуфис, унга жавобан. – Коҳинларнинг ҳеч бирига маблағсизлик хавф солмагани – бу уларнинг тежаб-тергаб яшаганидан.

– У ҳолда эҳромларга келтирилган шаробларни маъбудлар ичиб, ўша тош маъбудлар хотинларини олтин ва жавоҳирлар билан безантирар экан-да, – истехзо қилди ворис. – Лекин сизларнинг нафсни тийишингиз бобида айтмай қўя қолай. Коҳинлар ҳайъати фиръавн хазинасини тўлдириш баҳонасида йигирма минг аскарни тарқатиб, Миср дарвозасини босқинчиларга очиб беришга бекорга уринмаган кўринадилар.

– Бўлмаса нима учун қўшин қисқартирилди?

– Ассирия шоҳига ёқиш учун. Мадомики, фиръавн Финикияни ассирийларга беришдан бош тортаётган экан, сизлар давлатни қайси йўл билан бўлмасин заифлаштириш, ёлланган аскарларни тарқатиб, ғарбий чегараларимизда уруш чиқаришни хоҳлайсизлар.

– Маъбудларни гувоҳликка чақираман, шаҳзода! Сен бизларни хафа қилиясан! – баланд келди Ментесуфис.

– Фиръавнларнинг соялари Мисрнинг ўзида подшоҳ ҳокимиятининг қўл-оёқларини боғлагани, қандайдир халдейлик товламачи давлат тақдирига таъсир этганини эшитсалар, янада кўпроқ ҳайрон бўлар эдилар.

– Кулоқларимга ишонмайман! – хитоб қилди Ментесуфис. – Қанақа халдейлик ҳақида гапиряпсан, шаҳзода?

Мулқдор қоҳинларнинг юзига қараб кулди.

– Бероэс ҳақида гапиряпман. Агар сен, илоҳий ота, бу ҳақда эшитмаган бўлсанг, зоти олий Мефресдан сўра. Агар у ҳам эсан чиқарган бўлса, у ҳолда улар Херихор ва Пентуэрдан сўрасинлар. Эҳромларингизнинг улуғ сирлари – мана шу! Шубҳали келгинди Мисрга кириб олиб, ҳақоратомуз битимга олий ҳайъатни имзо қўйишга мажбур қилади. Аслида бундай шартнома мухорабаларда энгилиб, барча қўшини ва пойтахтидан айрилган давлатга хос. Бир одам, эҳтимол Ассириянинг жосуси нималар қилганини қаранг. Бизнинг аҳийларимиз унга шунчалик ишонадиларки, фиръавн Финикияни беришни таъқиқлаганида улар қўшин қисмларини тарқатиб юбориб, ғарбий чегарада уруш чиқариш билан ўзларини рағбатлантирдилар. Кулоқ эшитмаган гап, – давом этди Рамсес, ўзини идора қилолмай, қўшинни уч юз мингга етказиш ва уни Ниневияга ташлаш керак бўлган бир пайтда обрўли нодонлар йигирма минг аскарни бўшатиб юбориб, ўз уйларига ўт қўйиш билан шуғулланмоқдалар.

Мефрес бу кинояларни ранги оқарган ҳолда жим туриб тинглади.

– Маълумотларингни қайси манбадан олганингни билмадим, ҳукм-дор, – деди у ниҳоят, – ўша маълумотлар олий кенгаш аъзоларининг юрагидек тоза бўлишини истар эдим. Сен ҳақсан, деб тасаввур ҳам қилайлик. Қандайдир халдейлик қоҳин Ассирия билан тузилган оғир шартномани имзолашга кенгашни кўндиргандир. Гарчи шундай бўлса ҳам, ўша қоҳинни Миср бошида турган хавфдан огоҳ қилиш учун маъбуд юбормаётганини қаёқдан биласан?

– Қачондан бери халдейлар ишончингизга кириб қолишди?

– Халдейлик қоҳинлар мисрлик қоҳинларнинг катта оғаларидир, – деди Ментесуфис.

– Эҳтимол Ассирия подшоҳи фиръавнга ҳукмфармодир?

– Шаккоклик қилма, шаҳзода! – қатъий тўхтатди Мефрес. – Сен энг муқаддас сирларга доҳил бўлишга жаҳд қилиясан. Бунинг учун сендан юқорироқ турган одамлар ҳам шафқатсиз чораларга дучор бўлишган.

– Яхши, сирларингизга тегмайман. Лекин қайси халдей маъбудлар элчиси, қайсиниси Ассар подшоҳининг айғоқчиси эканини қандай билиш мумкин?

– Мўъжизалардан, – жавоб қилди Мефрес. – Агар сен хонага киришинг билан ифор иси таралиб, кўринмас кучлар хонага кўтарганларида, биз сени ўлмайдиганлар тоифасидан деб билиб, маслаҳатингга қулоқ осар эдик.

Рамсес елка қисди.

– Мен ҳам бокира қизнинг қўллари билан ҳаракат қилувчи руҳларни сездим, томошада эса қулоқларини ёйиб ҳавода муаллақ ётувчи кўзбойлоқчини кўрдим.

– Лекин унинг тўрт ёрдамчиси нозик ипларни тишларида тутиб турганига эътибор бермагансанг, – гап қистириб ўтди Ментесуфис.

Шаҳзода яна кулди ва Мефреснинг дуолари ҳақида Тутмос айтган гапларни эслаб истеҳзо қилди:

Подшоҳ Хеопс замонида бир олий қоҳин нима қилиб бўлса ҳам ҳавода учишни хоҳлаб қолган экан. Ўзи дуолар ўқиган ҳолда тобеларига кўринмас кучлар уни баландга кўтараётган ёки кўтармаётганини кузатишни буюрган экан. Буни қарангки, илоҳий оталару пайғамбарлар қоҳиннинг бир бармоқ бўлса ҳам юқорига кўтарилаётганини тасдиқламаган кун бўлмаган экан. Сизга нима бўляпти, муқаддас ота? – сўради шаҳзода Мефресдан.

Ўзининг хуфия қилмишлари тўғрисидаги гапни эшитган қоҳин чайқалиб кетди. Агар Ментесуфис уни ушлаб қолмаганида ерга юзтубан йиқилган бўларди.

Рамсес ҳатто шошиб қолди, қарияга сув тутди. Сирка суви билан пешонаси ва чакаklarини ишқалади, елпигич билан шамоллатди.

– Билишимча, кетсак ҳам бўлади.

– Мен ҳам шундай фикрдаман.

– Мен нима қилишим керак? – деди ворис ёмон иш бўлганини сезиб.

– Бош қўмондон вазифасини бажаришинг керак, – совуқ жавоб берди Ментесуфис.

Икки қоҳин тантанали равишда таъзим қилиб, хонадан чиқдилар.

Мулқдорни сархушлик тамомила тарк этган бўлса ҳам, юраги оғирлашгандай бўлди. У иккита каттагина хато қилганини тушунди: қоҳинларнинг муқаддас сирларини билишини ошкор қилди ва Мефреснинг устидан раҳмсизларча кулди.

Агар уларнинг хотираларидан бу гапни ўчириб бўлса, бир йиллик умрини бахшида этишга тайёр эди, бироқ энди кеч бўлганди.

«Нима ҳам қила олардим, – ўйлади мулқдор, – ўзимни билдириб қўйиб, ашаддий душманлар орттирдим. Қандайин гам-ташвиш, бу! Кураш мен учун ноқулай дақиқалардан бошланяпти. Лекин, барибир давом эттираман. Қоҳинлардан бирорта маслакдоши бўлмаган фирьявнлар ҳам уларни енган-ку».

Бироқ у ўзининг ҳолати шу қадар хавфли эканини яққол сездики, ҳатто бундан буён кўп ичмасликка муқаддас отасининг азиз боши билан қасамёд қилди.

Тутмосни чақиришларини буюрди. Қадрдони дарҳол ва ҳушёр кираиб келди.

– Бизда уруш бошланди, мен энди бош қўмондонман, – эълон қилди ворис.

Тутмос ерга қадар таъзим қилди.

– Энди ҳеч ҳам ортиқча ичмайман, негалигини биласанми?

– Саркарда шаробдан ва маст этувчи хушбўй нарсалардан холи бўлиши керак, – деди Тутмос.

– Мен бу ҳақда унутиб, қоҳинларга ортиқча гапириб қўйдим.

– Нимани? – сўради чўчиб кетган Тутмос.

– Уларни ёмон кўришимни ва мўъжизалари устидан кулишимни.

– Ҳечқиси йўқ! – ҳаяжонланди Тутмос.

– Энди бу ҳақда гапириш кеч, – деди Рамсес, – югурдақларингга айт, эртага эрталаб ҳамма ҳарбий раҳбарлар кенгашига тўпланишсин. Хавфдан хабардор қилувчи аланга ёқишиб, бутун Қуйи Мисрдаги барча қўшин ғарбий чегарага тўплансин. Шунингдек, бошқа ҳокимларни ҳам огоҳ этишларини тайинла.

– Нилда каттагина қийинчиликлар бўлади, – огоҳлантирди Тутмос.

– Кўшинларни дарёдан ўтказиш учун барча кема ва қайиқларни Нил тармоқларида ушлаб турилсин. Яна кўшимча фавжлар тайёрлашни ҳокимлардан талаб қилиш керак.

Шу пайтда Мефрес ва Ментесуфис Птаха эҳромидаги уйларига келар эдилар. Икковлон ёлғиз қолишлари биланоқ олий коҳин қўлларини ҳавога кўтариб хитоб қилди:

– Эй ўлмас маъбудлар, Осирис, Исида, Гор, Мисрни ҳалокатдан сақланглар! Дунё пайдо бўлганидан бери коҳинларни ҳеч ким мана шу гўдакчалик таҳқирламаган. Фиръавн дедимми, ҳатто Мисрнинг ҳеч бир душмани, ҳеч бир хетт, финикиялик коҳинлар дахлсизлигимизни инкор этмаганлар.

– Шароб одамнинг кулф дилини очиб юборади, – маъноли фикр билдирди Ментесуфис.

– Лекин бу ёш юракда илон кулча бўлиб олган. У коҳинлар тоифасини ҳақоратлайди, мўъжизалар устидан кулади, маъбудларга ишонмайди.

– Ҳайронман, Бероэс билан музокарамизни қаёқдан билди экан? Билиши аниқлигига қасам ичаман.

– Даҳшатли сотқинлик, – деди Мефрес бошини ушлаб.

– Қизиқ... Сизлар ўшанда тўрт киши эдингиз...

– Ҳечам ундай эмас. Бероэс ҳақида Исида эҳромининг катта роҳибаси, Сети эҳромига бориш йўлини кўрсатган икки коҳин ва дарвоза олдида кутиб олган яна бир коҳин. Тўхта! – шошиб қолди Мефрес. – Ўша коҳин димиқ ертўлада ўтирган эди... Агар у эшитган бўлса-чи?..

– Ҳар ҳолда у сирни гўдакка эмас, муҳимроқ бир кишига сотди.

Хонақоҳ эшигини Птаха ибодатхонаси олий коҳини муқаддас Сэм тақиллатди.

– Сизларга тинчлик ёр бўлсин, – деди у кира туриб.

– Қалбингни маъбуд ёрлақасин.

– Сизларнинг баланд овозда гаплашаётганингизни эшитиб бирор нарса бўлганмикин, деб кирдим. Ливиялик ғаним билан уруш сизларни безовта қилмаяптими? – гап қотди Сэм.

– Шаҳзода – тахт вориси тўғрисида қандай фикрдасан? – сўради Ментесуфис.

– Ўйлашимча, – деди у, – шаҳзода уруш бўлганига қувоняпти ва бош қўмондонлик лавозимидан қаноат ҳосил қиляпти. У – туғма жангчи. Унга қараб туриб Буюк Рамсеснинг шерини эслайман. Бу йигитнинг бир ўзи ливияликлар ўрдасига ҳамла қилишга тайёр ва тўдани тарқатиб юборади.

– Бу йигитча барча ибодатхоналаримизни яксон қилиб, Мисрни ер юзидан супуриб ташлайди, – деди унга жавобан Мефрес.

Сэм кўксидаги олтин туморни олиб, пичирлади:

– «Ёмон кўзлар, сахрога кетинглар. Йўқолинглар, гуноҳсиз одамларга азият етказманглар!»

– Нега бу сўзларни такрорляпсан, – деди у сўнгра.

– Олийҳазрат Мефрес ҳақиқатни айтди, – гапга аралашди Ментесуфис. – Ўша йигитдан биз бугун эшитган ширк тўла сўзларни одам такрорласа, боши билан қорни оғриб қолган бўларди.

– Ҳазил қилма, пайғамбар, – ўпкалади олий коҳин. – Рамсеснинг шаккоклигидан кўра сувнинг ёнишига, шамолнинг олов ўчиришига тезроқ ишонаман.

– У ўзини мастликка солиб гапирди, – аниқлик киритди Мефрес.

– Шундай ҳам дейлик. Шаҳзоданинг енгилтаклигини ва Хатор эҳромидан қайтиб келганидан сўнг ортидан қузатмай қўйдик.

– Чунки олтинни аягансан, – деди Мефрес. – Бундай парвосизлик нималарга олиб келишини кўрдингми?

– Хўш, нима бўлди? – сабри чидамай сўради Сэм.

– Кўп гапнинг кераги йўқ. Шаҳзода – тахт вориси маъбудлар устидан қуляпти.

– О!

– Фиръавн фармойишини муҳокама қиляпти.

– Бўлиши мумкин эмас!

– Юқори кенгаш аъзоларини хиёнатчилар деб атаяпти...

– Нималар деяпсан?

– Ва кимдандир Бероэснинг ташрифи, ҳатто унинг Мефрес, Хери-хор ва Пэнтуэрлар билан Сета эҳромида учрашганини ҳам билибди.

Олий қоҳин Сэм бошини чангаллаганича хонақоҳ бўйлаб югура бошлади.

– Мумкин эмас! – такрорларди у. – Мумкин эмас! Кимдир бу йигитчага сеҳр-жоду қилган. Эҳтимол у эҳромдан ўғирланган финикиялик роҳибадир?

Бу тахмин Ментесуфисга ёқиб Мефресга қараган эди, у хафа бўлганича ўз сўзида туриб олди.

– Кўрамиз. Энг аввало тергов олиб бориш ва шаҳзода эҳромдан қайтгандан сўнг нима билан машғул бўлганини кунма-кун аниқлаш керак, – қатъий турди у. – Шаҳзода ортиқча эркинликдан фойдаланди, гайридинлар ва Миср душманлари билан ортиқча мулоқотда бўлди. Ва сен, ҳурматли Сэм, бизга ёрдам берсанг...

Эртасига олий қоҳин Сэм одамларни Птаха эҳромида бўладиган тантанали ибодатга тўплашни буюрди.

Қоҳинлар жарчиларга чорраҳага, майдонлар ва ҳатто далаларга бориб сурнай ва найлар билан халқни тўплаш учун иш тақсимлади. Тингловчилар керагича йигилгандан сўнг Птаха эҳромида уч кун давомида ибодат ва юришлар ўтказилишини маълум қилди. Бу ибодатларнинг мақсади Мисрнинг қурашига омад тилаш, ливияликларнинг мағлуб бўлиши, Муссавасага эса мохов, сўқирлик ва жиннилик тилашдан иборат эди.

Ҳамма нарса муқаддас оталар айтганидек кетаётган эди. Авом халқ эртадан кечгача эҳром деворлари ортида интиқ бўлди, бой шаҳарликлар эшик олдида тўпландилар, маҳаллий ва қўшни вилоятларнинг қоҳинлари Птаха маъбудига қурбонликлар қилдилар ва хилхонанинг ўзида дуо ўқидилар.

Ҳар куни уч маҳал тантанавор юришлар қилиб парда ичига қўйилиб, олтин қайиққа ўрнатилган илоҳ ҳайкалини эҳром қўрғонининг атрофида айлантирдилар. Одамлар ўз гуноҳларини баралла айтиб, ерга юзтубан ётдилар, хаёли парижон пайгамбарлар уларга саволлар бериб, истиғфор келтиришларига ёрдамлашдилар. Худди шундай ҳолат эҳромга кираверишда ҳам юз берди. Таниқли ва бой кишилар овоз чиқариб ўз гуноҳларини ўзлари айтишни ёқтирмагани учун пайгамбарлар уларни четроққа олиб боришиб, маслаҳатлар бердилар.

Куннинг ярмида ибодат амаллари тантанага айланиб кетди. Зеро, шу пайт ғарбга отланган лашкарлар қоҳинлардан дуо олиш ва душман зарбасини заифлаштирувчи туморлари кучини янгилаш учун келган эдилар.

Ҳар замонда эҳром узра момақалдироқ саси янграр, тунлари эса эҳром қуббалари устида яшин чақнарди. Бу ҳолат кимнингдир илти-

жосини маъбуд ё қабул қилгани ёки коҳинлар билан суҳбат қурганини билдирар эди.

Тантаналарнинг пировардида катта коҳинлар Сэм, Мефрес ва Ментесуфислар сомеларга рўпара келганларида аҳвол ойдинлашган эди.

Ибодатлар эҳромга қирқ талант даромад келтирди, олтмиш талантга яқин совгалар киборлар ёки юқори лавозимли ҳарбийларнинг қарзларини узишга сарфланди. Йиғилган маълумотлар қуйидагича эди.

Одамлар орасида турли талқинлар ўртага ташланди. Гўё шаҳзода тахтга ўтириши билан Ассирияга уруш бошлайди, бу уруш унинг қатнашчиларига катта даромад келтиради, деганлар ҳам бўлди. Ҳар бир жангчи бу юришдан камида минг дирхамлик, балки ундан ҳам кўп ўлжа билан қайтади. Ниневиядан галаба билан келган фиръавн ҳар бир деҳқонга биттадан қул ҳада этади ва Мисрни анча йилларга солиқдан озод этади, деб пичирловчилар ҳам бўлди.

Киборларнинг тахминича янги фиръавн биринчи галда таниқли одамларнинг қарзлари ҳисобига эҳромларга ўтиб кетган мулкларини коҳинлардан тортиб олиб, эгаларига қайтаради. Ҳокимиятни бир ўзи, коҳинлар олий кенгашисиз бошқаради, деган гаплар ҳам юрар эди.

Жамиятнинг барча қатлами орасида шаҳзода Рамсес финикияликларнинг ёрдам беришлари учун Ашторет ҳомийлигига ишониб, унга сажда қилади, деган тушунча ҳам йўқ эмас эди. Чунки шаҳзоданинг у эҳромга бориб, мўъжизалар кўргани ошкор бўлган эди. Ва ниҳоят, давлатманд осиеликлар орасида шаҳзоданинг эҳромга катта инъомлар ҳада этгани, бунинг эвазига у ердан роҳибани олиб чиққани ва роҳиба мулкдорнинг ўз динига бўлган ишончини мустаҳкамлаши тўғрисида миш-мишлар тарқалган эди.

Ҳамма маълумотларни Сэм ва унинг коҳинлари тўплади. Муқаддас оталар Мефрес ва Ментесуфис унга Мемфисдан келган бошқа маълумотларни айтишди. Хабарга кўра халдейлик коҳин ҳамда башоратчи Бероэсни ертўлага коҳин Осохор олиб тушган. У яқинда қизини турмушга узатиб, келин-куёвларни қимматбаҳо буюмлар ва катта уй билан сийлаган. Авваллари Осохорнинг бунчалар катта даромади бўлмагани учун Бероэснинг мисрлик эҳром эгалари билан суҳбатини эшитиб, сўнгра шартнома сирларини финикияликларга сотгани учун улардан катта маблағ олган, деган шубҳа уйғонди.

Олий коҳин Сэм бу гапларни тинглаб, деди:

— Агар Бероэс чиндан ҳам башоратчи бўлса сўраб кўринглар-чи, сирни Осохор сотмадимикан?

— Мўъжизалар кўрсатувчи Бероэсдан сўрадик, — деди Мефрес. — Бироқ ҳазрат бу ҳақда индамади, лекин, мабодо кимдир уларнинг музокарасини билиб финикияликларга айтган бўлса ҳам на Миср, на Халдея бундан зарар кўрмаслигини, бинобарин, айбдор топилганида ҳам уни авф этиш лозимлигини айтиб ўтган.

— Муқаддас! Ҳақиқий муқаддас киши экан, — пичирлади Сэм.

— Шаҳзода — вориснинг ташвиши ҳақида қандай фикрдасан? — мурожаат қилди Мефрес Сэмга.

— Бероэс нима деган бўлса, мен ҳам шу гапни айтаман. Ворис Миср-га зарар етказмайди ва шунинг учун ҳам у билан муроса қилиш керак...

— Лекин бу йигитча маъбудлар устидан куляпти, мўъжизаларга ишонмаяпти, бегона эҳромларга боряпти, халқ исён кўтаряпти!.. Бу жиддий иш... — аламидан деди Мефрес, сидқидилдан бажарган машқлари устидан Рамсеснинг кўпол ҳазилини кечира олмай.

Олий коҳин Сэм Рамсесни хуш кўрарди. Шунинг учун мулоим кулиб деди:

– Мисрда қайси деҳқон оғир меҳнатни ёқимли бекорчиликка ал-маштириш учун кулга эгалик қилишни хоҳламайди? Ер юзида солиқ тўламасликни орзу қилмаган одам бормикин? Ахир у хазинага тўлайдиган пул эвазига бола-чақасига кийим сотиб олиши ва турли имкониятлардан фойдаланиши мумкин-ку.

– Дангасалик ва исрофгарчилик одамни бузади, – деди Ментесуфис.

– Қандай жангчи, – давом этди Сэм, – жангни хоҳламайди ва минг дирҳам ўлжа олишни истаймайди? Ва яна сўрайманки, ҳазратлар, фиръавндан бошлаб қайси ҳоким, қайси таниқли зот ўз ихтиёри билан қарзини тўлагиси келади ва эҳромлар бойлигига кўз олайтирмайди?

– Гуноҳ фикрлар бу, – гудирлади Мефрес.

– Ва, охиргиси, қайси тахт вориси коҳинлар ҳуқуқини чеклаб қўйишни хоҳламайди? Қайси фиръавн ҳукмронликни бошлаган пайтда олий кенгаш таъсиридан қутулишни хоҳламайди?

– Сўзларинг донолик суви билан сугорилган, – жавоб қилди Мефрес, – лекин бу ишлар бизни нималарга олиб келади?

– Мақсад шуки, ҳеч биримиз ворисни олий кенгаш олдида айбдор қилмайлик. Зеро, ундай суд йўқки, солиқ тўламасликдан хурсанд бўладиган деҳқон, урушни орзу қилмайдиган жангчи ҳақидаги масала устидан шаҳзодага айб қўядиган бўлсин. Аксинча, шаҳзодани кунмакун кузатиб бормаганингиз ва уни болаларча қилиқлардан қайтармаганингизни таъна қилиши мумкин. Ҳозир эса сизлар ҳеч қандай асоси йўқ айбларни унинг устига эҳром тошларида қалаштиряпсизлар. Бундай ҳолларда инсон ўзи мойил бўлган гуноҳларни қилиши, ёмонгина бўлиб қолмай, балки уни биз ўша гуноҳлардан огоҳ қилмаганимиз ёмон. Агар муҳандислар кеча-кундуз Нилни кузатмаганларида ота Нилимиз анҳорларни лойқага тўлдириб юборган бўлар эди.

– Биз билан суҳбатда шаҳзода ҳақоратли сўзлар ишлатгани ҳақида нима дейсан, ҳазрат? Наҳотки унинг мўъжизалар устидан кулишини кечирсанг? – сўради Мефрес. – Бу гўдак менинг тақводорлигимни кўпол равишда ҳақорат қилди.

– Маст одам билан гаплашган ўз обрўсини тўкади, – эътироз билдирди Сэм. – Ҳушёр бўлмаган одам билан сизларнинг ҳатто давлатнинг муҳим ишлари ҳақида гаплашишга ҳам ҳақингиз йўқ эди. Шаҳзода маст бўлган пайтда унинг бош қўмондон бўлганлигини айтиб кўпол хато қилгансизлар...

– Доно фикрларинг олдида таъзим қиламан, – жавоб берди Мефрес. – Лекин барибир олий кенгашга шаҳзода устидан шикоят қилишни маъқуллайман.

– Мен эса шикоятга қаршиман, – қатъий эътироз билдирди Сэм. – Кенгашга вориснинг ҳатти-ҳаракати устидан хабар кўринишида маълум қилиниши тарафдориман.

– Мен ҳам шундай фикрдаман, – унга қўшилди Ментесуфис.

Иккала коҳиннинг ўзига қарши бўлганини кўрган Мефрес талабидан воз кечди. Бироқ ҳақоратланганини кечирмади ва аламини юрагига туғиб қўйди. У ақлли ва тақводор, лекин қасоскор ҳам эди. Коҳинлик рутбасининг ҳақорат қилинганидан кўра қўлининг кесиб ташланишини афзалроқ биларди.

*Русчадан
Абдулла КОМИЛ
таржимаси*

Евдокия ЛОСЬ

Белоруссия

Софинганман сени...

ЎҒЛИМГА

Кани, ўғлим, жилмайиб тургил —
Кўларинг оч тонг сахар чоғи.
Кумуш сўқмоқларда югургил,
Авайлаб уз заранг япрогин.

Нурдан кўзинг қамашиб хушқол,
Қалдирғочга қўл силкитиб қол.
Ўтлоққа чоп, жим-жит сахарда
Салом бергин чучмомаларга.

Сайроқ қушлар билан хуш-хушлаш,
Алик олсин қарағай, қайин.
Бўсағада кун-ла саломлаш,
«Ассалом» де менга энг кейин.

Ойижонинг бу хуш соатда
Ухлаб қолмиш, уйғонди кечроқ.
Майнахонлар қизгин суҳбатда,
Ўрмонзорга бошлайди сўқмоқ—

Бормоқдаман. Атрофда бир сир.
Кун ёйилиб, бўлибди чошгоҳ.
Майнахонлар, айтингиз, ахир,
Қайдан топай ўғлимни бу чоқ?

Юрагимда хавотир бир зум,
Майсаларда енгил-енгил из.
Ногоҳ арча ортидан маъсум
Жавдирайди бир жуфт бўтакўз.

О, бўтакўз мўлтирашлари
Менга нечоғ таниш, жонажон!

Белорус шоираси Евдокия ЛОСЬ (1929 — 1977) Витебск вилоятининг Эски Усач туманида туғилган. Минск Педагогика институти ва Москвадаги Олий адабиёт курсини тугатган. Беларуссиянинг Ўқув-педагогика нашриётида, кейин бир қатор газеталарда ишлаган. Ижодий фаолиятини 1948 йилдан бошлаган. Унинг “Март”, “Сахий одамлар”, “Довон”, “Олма шохи”, “Июль лирикаси”, “Кабиса йили”, “Она ташвиши” каби кўплаб шеърлий тўпламлари чоп этилган.

Евдокия Лоснинг бир туркум шеърларини ҳавола қилиш баробарида, унинг асарларини тилимизга маҳорат билан ўгирган шоирамиз Ойдин Ҳожиевани кутлуғ таваллуд айёмлари билан муборакбод этамиз ва у кишига узоқ умр, ижодий парвозлар тилаб қоламиз.

Тахририят

Ана, бир ён ботинкалари,
Оёқяланг турибди ўғлон!

«Вой, ойижон!
Тўнка ёнидан
Тутиб олдим шўх типратикон!
У жуда ҳам миттивой экан,
Ботинкамда ухлайди «меҳмон!»
Худди арча, қарағай билан,
Иссиқ жавзо, кўклам, май билан,
Онажонинг-ла қиқир-қиқир
Гурунглашган каби баҳузур —
Типратикон билан суҳбат қур!

Атрофингда гирдикапалак
Бўлсин меҳринг аҳил, иттифоқ.
Бўм-бўш бўлиб қолади Юрак,
Ўғлим, меҳр тугаб бўлган чоқ!

ЗВОНЬ ҚИШЛОҒИ

Звонь узра турфа садолар,
Ложувард кўк — Звонь ортида.
Рўмолингни ўтлоққа агар
Ташлаб қўйсанг, асалга ботар
Чучмомалар юртида.
Йўқдир балки ёруғ оламда
Нону тузга бундан бой қишлоқ.
Далаларда сайр этар дамда
Асалари ниш урса ногоҳ —
Ранжиб юрманг бу «шўхлиги»дан,
Билинг, бунда гул кўплигидан.
Чор атрофдан мусиқа оқар:
Асал куйи,
Мактабда эса
Мис қўнғироқ овозга кирар.
Мих пошналар «тақ-туқи» ёқар,
Кенг далада тўрғай чулдирар.
Шовуллаиди бўлиқ бошоқлар
Ғаллакорнинг меҳнатин алқаб.
Куй-кўшиқли обод қишлоқлар
Тақдирига нону насибам —
Кўшилгандир абадул-абад!

* * *

Соғинганман сени, эй дўсти дилдор,
Чорлайман интизор: суҳбатимга кел!
Тингла!
Эртаю кеч ер узра бедор
Сайру саёҳатда кўчиб юрар ел.

Тингла!
Деразамда ногора чалар —
Эрталабдан бери ёмғир миробдай.
Қара, халқоб сувда патин тозалар,
Чумчуқ чўмилади илиқ офтобда.

Айтгил, севаман деб айтмадимми, ёр,
Кўзинг мовийлиги, майин овозинг!
Чулдироқ булоқ бўлгандим,
Ҳатто мажнунтолга кўнглимни изҳор айлаб
Шивирлаган эдим...

Қадамларинг теккан зинага айтдим,
Эшикларга айтдим — сен кирар фурсат!
Автобусга айтдим сен жўнар пайтинг,
Ўзингга ҳам айтдим — шу ўртар фақат!

* * *

Ғимирлайди булут осмонда,
Ёмғир ҳиди келар ўрмондан.
Гулхан ёқиб, ёмғир остида
На кутиб бўлади
ва на ўлтириб,
Хаёллар суриб.

Ёмғир каби ёғилар ерга
Юрагингда ётган тошдай ғам.
Кўнгил бўшар.
Афсус туғилар
Қалбингнинг қаър-қаърида бу дам.

Аргувоннинг япроқларидан
Томчи сачрар тупроққа чак-чак.
Яшил ўрмон титроқ ичинда.
Кўшиқ тинди. Бўлма эринчак.

Чодирни йиғ, дўстим, бўл чаққон,
Гулхан сўнар, қош қораяр он
Кечки шафақ шуълаларида
Жунжикади юпун осмон.

* * *

Саҳар-мардон куй бошлар ёмғир,
Уйғонади тонг кўзиқорин.
Майсаларнинг «қулоқлари»ни
Чўзиб қўяр шўх шивир-шивир.

Субҳидамда орзу кўз очар,
Иссиқ сўзлар нурини сочар
Замбуруғли шу ўрмонзорга,
Кўшиқ тўла она диёрга.

Ва раққоса, куйчи ёмғирга
Таъзим қилай бу қувонч ҳақи:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Уйғондию куй билан бирга,
Кўзиқорин босди ҳар ёқни.

* * *

Бедана дув тўккан шабнамда —
Ёз лирикаси.
Замбуруғ туғилган хуш дамда —
Ёз лирикаси.
Ўтлоқда шиғиллар чалғилар —
Ёз лирикаси.
Қайинлар оқариб кўринар —
Ёз лирикаси.
Боларилар эса физ-физон —
Ёз лирикаси.
Энг тоза асалли дастурхон —
Ёз лирикаси!

* * *

Очилади гуллар ўтлоқда
Очиқ кунда, булут бўлса ҳам.
Дунёдаги бор нарса ҳақда
Сўйлагим келади менинг ҳам:

Ҳар одамнинг ўз аршини бор,
Ўз бўйига ўлчаб тўн бичар.
Ким — бефарзанд,
Лекин бахтиёр.
Ким бола деб жонидан кечар.

Биров учун мансаб — катта бахт,
Ўзлигини бахт, дейди биров.
Бу дунёда, санаса, беҳад
Бахт, бахтсизлик сабаби бор-ов!

Тезоб кунлар аро ҳаётда
Борарканман вақт-ла изма-из,
Мен ишонган ақидам содда —
Бу дунёда йўқ асло бахтсиз!

ЙЎЛЧИ

Бугу ўтлаб кетган ўтлоқда,
Сурув каби тигиз қишлоқда
Кезиб юрар битта оқсоқол —
Мовий кўзли чол.

Тонг оқармай йўлда келади,
Ҳар нарсани билмоқ бўлади:
Чалғичилар борми ўтлоқда?
Келдимикан бугдой ўроққа?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

73

Янги қудуқ қурди ким бугун,
Кимни кутиб олди тонг қишлоқ?
Тоғдай баланд эманни нечун
Қорайтириб кетибди чақмоқ?

Ким хафадир, кўтарар қўнглин,
Аямас ҳеч кимдан маслаҳат,
Ҳамма дилга топади йўлин,
Ёрдам берар бобо беминнат.
Қорағатлар шовуллаб ўсиб
Соя солган чекка қишлоқда
Ўтди бобо йўлимни кесиб,
Эртак, дoston кўтариб қопда.

* * *

Номсиз кўрфаз.
Соҳил ҳувиллар.
Тахта кўприк сувга урилар.
Уфқларга тикилган кўйи
Туради бир қизгина маъюс.
Авзойидан қиз умр бўйи
Сукут сақлар,
Демайди бир сўз.
Гувиллайди денгизда бўрон,
Увиллайди бўридай шамол,
Соҳилнинг бир четида ҳамон
Қиз туради хомуш, паришон.
Қайсар денгиз кўксини ёриб,
Оппоқ қушдай уфқда оқариб
Қанот ёйса у кутган елкан,
Кела қолса бўлмасми экан...

* * *

— Навқирон шоввоз мерган,
Овингдан кўнгилми тўқ?
Навқирон шоввоз мерган,
Кимга бугун уздинг ўқ?

Она оққушни отсанг,
Оққуш мунғайиб қолар.
Аскар бевасин отсанг,
Сағири йиғлаб қолар.

— Оққушга ўқ узмадим,
Исламадим бир сабаб.
Бевани қийратмадим
Етимчасини аяб!

ҚАЙИН

Гавжум йўл бўйида турибди қайин
Қалин чанг-ғуборга беланган кўйи.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

74

Кумуш танасида на яшил виқор,
На зилол баҳорнинг шовуллаши бор.

Қолмиш яккам-дуккам шох-бутоқлари,
Шамолдан тўзгиган қош-қовоқлари.
Сафарга отланса қишлоқдан биров,
Қайин ҳузурига шошади дарров.

Кимдир соясида бирпас ўлтирар,
Папирос тутатар ё хаёл сулар.
Кимдир шарбат сувин ичар кўкламда.
Азиз остонамга қараган дамда
«Ялт» этиб эсимга келар шу замон
Ватаншунослик сабоғидайин
Шу кекса қайин.

Балки нотўғридир аскарлар фақат
Ёшлигин туш кўрар деган ҳақиқат.

* * *

Дўстга элтар йўллар туюлмас узоқ,
Не етсин жўр бўлиб кўшиқ айтмоққа.
Кўм-кўк боғлар аро офтобдай порлоқ
Гўзал Украина қалқди оёққа.

Мудраб борар эдим очиқ кузовда,
Икки ёнда қайин, қарағай саф-саф,
Шундоқ ёнверимда сайрайди какку,
Узоқ умр тилар онамга ўхшаб...

* * *

Шу камтарин заминга севгим
Боболардан мерос, эҳтимол.
Боғу-роғлар юртида кезгум
Кўшиқ айтиб, яйраб бемалол.

Мойчечаклар базми ўтлоқда,
Олчалар тўй либосда — оқ.
Тўрғай каби куним ўтмоқда,
Куй-кўшиққа бўлганча ҳамроҳ.

*Русчадан
Ойдин ҲОЖИЕВА
таржимаси*

Отажон ТОҒОН

Бегона

Роман

24

Туркманлар қанча кўрқмас, ботир бўлсалар-да, тулки айёрлигини қилиб, кундуз кунни кўзга кўринмасдилар. Қоронғи тушиши биланоқ, уйқусираган қоровулларнинг калласини олиб, қурол-яроғини ўғирлаб кетардилар...

Жорж Блоквил

Жорж Блоквил ўтган кунларию келгусидаги толеининг қандай бўлиши ҳақида хаёл суриб, қанча кеч уйқуга ётган бўлса-да, бугун одатдагидан ҳам эрта уйғонди.

Чодир ичи у даражада иссиқ бўлмаса-да, дим ҳаво тепасидан босгандай туюлгани учун ташқарига чиқишни маъқул кўрди. Чодир эшиги ўрнига қоқилган гулсиз гиламчани кўтариб қўйгач, икки қадам ташлаб, тўхтади. Ўз юртингда эрта тонгда ташқарига қарасанг — назаринг баланд иморатларга тушарди. Бу ерда эса бутунлай акси. Атрофга назар ташлаб, саҳрони таърифлаш ҳам унга ҳозир қийин туюлди. Унинг фикрича, эгалари осуда, тинч яшаб юрган вақтларда ҳам европаликлар назарида Яқин Шарқнинг ушбу заминиди ҳозирги кўринишда одамнинг эътиборини, кўнглини кўтарадиган ҳеч нарса йўқ эди.

Кўҳна дунёни навқирон йигит қилиб кўрсата оладиган ёз тонги ҳам бу ерда табиатга таъсир этмас экан. Блоквил бу ёқдаги ҳар бир кўрган нарсасини Франциядаги шунга менгзаш нусха билан қиёслашга мойил эди. Айтайлик, ҳозирги турган жойи қиёслаб кўрилса, Франция билан бу ер осмон билан ерча тафовут қилган бўларди. Бешафқат табиатнинг оташнафас ҳавоси ушбу диёр дарахтларининг ям-яшил бўлиши лозим бўлган япроқлари рангини ҳам ўзгартирган эди. Табиат бу япроқларга офтобда куйган тупроқнинг кул рангдаги муҳрини босибди.

Лекин барибир бу ерларда ҳам инсонлар истиқомат қиладилар. Бу ерда ҳам офтоб чиқади, офтоб ботади. Блоквил бугунги бошланаётган саҳарнинг сана ҳисоби 1860 йил 28 июл кунни эканлиги тўғрисида ўйлади. Киндик қони тўкилган она юртини тарк этганига ҳам минг йиллар бўлгандай туюлди.

Форсларнинг туркман бош кенти Марвни битта милтиқ отмай босиб олдик деб ҳисоблаганларига ҳам бугун тўққиз кун бўлди. Ўтаётган кунларнинг ҳам сира қизиғи йўқ. Эртанги куннинг эса бугундан ҳам маза-матрасиз бўлиши олдиндан маълум эди. Ушбу

Боши ўтган сонларда.

тўққиз куннинг уч куни ғалаба тантаналарининг эпкини остида билинмай ўтиб кетган бўлса-да, қолган кунлар ниҳоятда зерикарли бошланиб, мана эндиликда кун ҳам ҳеч ботмаётгандай, соатлар ҳам одатдагидан узоқ имиллаб юраётгандай эди. Ғалаба тантаналари оддий кунлар билан бирикиб, ўтмишга айланди.

Туркманларнинг бурчак-бурчаклардан кечаси қиладиган ҳужумларидан сақланиш мақсадида мингдан зиёд от, туя, хачир, эшакларнинг шаҳар чегарасидан ташқарига чиқарилмаслиги, бошқа бир иши бўлмагач, йигирма икки минг навкарлик қўшин ҳам топганини кеча-кундуз еб-ичиб дуч келган ерда ҳид чиқариб ётиши натижасидами, июль ойининг дим, жазирама иссиғида ердан кўтарилган ёқимсиз бадбўй ис одамларнинг нафас олишини жуда қийинлаштириб ташлаган эди.

Шахсан қора генералнинг буйруғи билан, шамол йўналишидан келадиган сассиқ ҳидлардан бироз бўлса-да узоқлашиш мақсадида, саркар ва сардорларнинг чодирлари Марвнинг ғарбига — Қора Аҳмад қишлоғига борадиган йўл чеккасига кўчирилди. Блоквилнинг чодирлари ҳам уларнинг чодирдан таёқотим узоқликда тикланди.

Анча-мунча узоқлашган бўлишларига қарамасдан, шиптир ҳиди анқиб ётган шаҳар ҳавосининг таъсири бу ерларгача етиб келган эди. Бундай ҳолат Европанинг озодалигига ўрганган Блоквилга жуда ёмон таъсир қилди, уни зериктириб, қилган ишидан пушаймон этди. У кўзини юмса тош кўчали, боғ-бўстонли жонажон Париж кўз олдида жонланар, қовоғини очганда кўзининг олдида чанг-тўзонли кенг саҳро намоён бўлар, қожор кўшинларининг бўғизни ачитувчи ёқимсиз ҳидлари дарҳол бурнига уриларди.

Тонг билан ташқарига чиқиб, ёруғ оламни кўздан кечириб турган Блоквилни ҳозир бошқа бир нарса безовта қила бошлади. Маҳшаддан бу ерга келганларидан бери ҳар кун такрорланаётган тушунарсиз ҳолат бугун ҳам давом этмоқда. Эрон саркардаларининг ўзларини қандай тутишларига Блоквилнинг ҳеч ақли етмасди. Эронликларнинг Марв водийси тупроғига қадам босганларига ҳам бир ойча бўлиб қолганди. Бироқ улкан қўшин саркардалари ҳанузгача бўм-бўш шаҳарни эгаллаганлари билан мақтаниб, шунга қаноатланиб юришибди. Улар шаҳарни ташлаб орқага ҳам чекинмас, шаҳарни ташлаб кетганларнинг устига ҳужум қилиб ҳам бормасдилар. Қайтанга кун сайин ботирлашиб бораётган туркманларнинг ўзлари қожорлар устига кетма-кет ҳужум қиладигандилар. Олдинги кун пешинда бўлиб ўтган тўқнашувни ҳам шаҳарга яширин ҳолда яқинлашган туркманлар бошладилар. Ўша жангда қожорлар йўқотган навкарларнинг сони ўттиздан ортиқ эди. Блоквилнинг баҳо беришига кўра, вақт туркманлар фойдасига ишламоқда. Иссиқ жазирама ҳаво ҳам, оёқ остидаги қайноқ тупроқ ҳам туркманларга ёрдам бермоқда. Бу ҳолат шундай давом этаверадиган бўлса, унинг натижаси эронликлар учун яхшилик билан тугамаслиги аниқ.

Июль ойи ҳам охирлаб борарди. Қожорлар рақибларини тез кунларда бўйсундирмасалар, қишда бу ишларни амалга ошириш янада қийинлашади. Чунки қиш фаслининг бошланиши билан озиқ-овқат масаласи ҳам, мол-ҳолларни сақлаш масаласи ҳам ҳозиргисидан беш-баттар ёмонлашади. Француз капралининг фикрига кўра, такаларнинг Марвни ташлаб, Қораёпга чекинишлари эронликлар учун омад келтирмади. Бундай чекинишлардан сўнг, кўпинча курашда чекинганининг голиб келганлигига тарихда мисоллар кўп. Бундан Блоквил етарли даражада хабардор эди. Айни чоқда у ўз юртдоши Наполеон

Бонопартни эслади — ўшанда ўрус аскарлари Москвани урушсиз ташлаб кетгандан сўнг французларнинг ҳолига маймунлар йиғлаган эди. Бу воқеа бундан бор-йўғи эллик йил олдин бўлган эди-я!

Ким билади дейсиз? Балки Қора генерал писанд қилмаган Қўвшутхон ҳам ўрусларнинг Кутузовдай саркардаси сингари бирон-бир макр-ҳийла ўйлаб қўйгандир?! Балки у ҳам ўзининг Ватани учун ана ўша Кутузовдай улуғ саркардадир?! Тарихда воқеалар ҳам, шахслар ҳам такрорланиб туради-ку, ахир.

Тонгги ўй-хаёллар билан айланиб юрган Блоквил теварак-атрофга назар ташлар экан, Эрон қўшинларининг ҳам уйғона бошлаганини кўрди. У ёқ-бу ёқдан пайдо бўлиб қўтарилаётган тутун эгри-бугри сўқмоқлар каби тонгнинг осуда ҳавосида кўкка ўрларди. Шундай бўлса-да, қўшиннинг асосий бўлаги ҳалиям уйқуда. Блоквилнинг назари етган масофадаги чодирлар атрофида хатти-ҳаракат кўринмади.

Эрон қўшинининг асосий қисми Марвнинг кўм-кўк осмони остида. Ҳаво иссиқ, дим бўлганлиги сабабли, сарбозларнинг кўпчилиги кўч-кўронини кўрпа-тўшакка ўраб, дуч келган жойда, очиқ майдонда ухлашга одатланганлар. Бу беташвиш навкарларнинг, бомдод намозини ҳам ўқимайдиган сарбозларнинг елкасини офтоб қиздиргачгина уйқудан уйғонадилар. Такаларнинг бош шаҳрини эгаллаган сарбозу навкарлар мана ҳозир ҳам маст уйқуда.

Асосий вазифаси — Марв вилояти ҳудудининг харитасини чизиш бўлган Жорж Блоквил аллақачон теварак-атрофни яхшилаб ўрганиб олганди. У ҳам шахсан бориб, ўз кўзи билан кўрмаган қишлоқларнинг қай бири қаерда жойлашганлигидан ҳам хабардор бўлиб улгурди. Жанубдаги қишлоқни Султониз деб аташаркан. Самандукдан икки фарсаҳ чамаси юрилгач, дарё қирғоғи бўйлаб ёйилиб ётган боғ-бўстонга бой якка бир қишлоқ бор, унга «Кўжиқнинг боғи» дейишади. Уни баъзан «Чўғди» деган ном билан ҳам атайдилар. Бироқ Чўғди бундан шарқ томонга чўзилиб кетади. Кўжиқ боғидан жануброқ тарафда Хўжаёп, ундан шимолда Маржон қишлоқлари жойлашган. Шу атрофда Ёзи, Мулкбукри, Мулкбахши қишлоқлари... Марвдан ғарбда Кўкча деган бир қишлоқнинг борлиги ҳам французга маълум. Бурказ қишлоғи билан Кўкча орасини Мурғоб дарёси кесиб ўтади. Блоквил у томонларга ҳозирча ўтолгани йўқ. Бироқ у қишлоқларни таржимонлардан, бу ҳудудни яхши билганлардан, тутқунга тушган туркманлардан суриштириб юрибди. Буни ўзи учун уят ҳисобламасди. Ҳатто у саркарда ва сардорлар билмайдиган қишлоқ номларини суриштириб билиб олди. Унинг топган маълумотига кўра, Бурказ мулки билан Кўкча мулкининг ўртасидан оқиб ўтган Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғида такаларнинг машҳур саркардаси Қўвшутхон яшайдиган ҳовли ҳам бўлиши керак...

Бирдан тонг ҳавосининг тинчлиги бузилиб, Султониз қишлоғининг ғарбида чанг-тўзон пайдо бўлди. Чанг-тўзонга сабаб тўрт нафар отлиқ эканлигини Блоквил дарров англади. Уйқудан уйғонмаган сарбозлар бу вақтда от чоптирмаслиги, ов-шикорга чиқмаслиги маълум. Овга-шикорга чиққан пайтларда ҳам отларни бу даражада қаттиқ чоптиришнинг ҳожати йўқ эди. Хуллас, бу жуда сирли-ғалати чанг-тўзон эди.

Кўп ўтмай, тўғри узун йўналишни эгаллаб турган сарбозлар чодирларининг жануб томонида шовқин-сурон кўтарилди. Чала-ярим уйқули қожорлар устига туркманлар ҳужум қилган эди. Ана шу шовқин-суронга сабабчи бўлган тўрт отлиқнинг бир қадар яқин келганидан маъно чиқарган Блоквил саҳарги меҳмонларнинг қора телпақларини

бошига бостириб кийган туркманлар эканлигини англаб етди.

Отлиқлар яқинлашган сайин оҳ-воҳ овозлари, шовқин-суронлар Блоквилнинг қулоғига аниқ эшитила бошланди. Эндигина ширин уйкуга кирган сарбозу саркардалар бу ақлга сиғмас ботирликнинг қаршисида сеҳрлангандай ухлаб ётиши ҳақиқатан ҳам танг қоларлик ҳодиса эди.

Блоквил ҳам жодулангандай турган жойида қотиб, эндиликда янада яқинлашиб қолган тўрт отлиқнинг жасур ҳаракатларига томошабин бўлиб қараб қолганди. У кўзи олдидаги манзарага ишонмади — бу ишониб ҳам бўлмайдиган ҳолат эди: қўллари етганича гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга эгри қиличларини мўлжаллаб сермаб келаётган тўрт отлиқ саросимага тушиб қолган қўшин орасидан қаршилиқ кўрмай, истаган ишини қилиб отда ўтиб келишарди. Сарбозларнинг айримлари қотиб турганларича бу хил ўйинни томоша қилишарди. Уларнинг бошларини қимирлатиб туришлари умри давомида биринчи бор Марв тупроғида дуч келган жўхори деб номланган оқ бошли ўсимликни Блоквилнинг эсига солди. Ҳақиқатан ҳам ўзига хос бош кийимлари жўхори бошига ўхшаш сарбозлар бу пайтда қўлига яроғ тутган жонли одамга эмас, балки шамол қайси томонга эсса ўша тарафга қийшайдиган ўсимликка ўхшарди. Навкарлар кимни ўлдириб, кимни яралаб келаётган душманларга қаршилиқ кўрсатиш ўрнига, жоду-сеҳр таъсиридан энди чиққандай орқа-олдига қарамай қоча бошладилар. Сарбозлар рўй бераётган воқеани тушуниб, энди ўзларига келганларида отлиқлар уларнинг ёнбошидан ўқдай ўтиб кетдилар. Шу зайлда қинидан чиққан қожор қиличлари бўш ҳавода тебраниб, тўғрисида ўтиб кетганларга шунчаки бир дўқ-пўписадай бўлди-қолди. Теварак-атрофни фақат қожорлар ўраб олганлиги сабабли, бундай вазиятда душман орқасидан ўқ ҳам отиб бўлмасди.

Шундай қилиб, тўрт нафар отлиқ деярли қаршилиқка учрамай, ўзларининг мақсадларига томон эгри қиличларини усталик билан сермаб йўлни тозалаб борарди. Сарбозлар эса уларнинг орқасидан шовқин-сурон қилганларича қараб қолишарди. Бу ҳол тўрт отлиқни руҳлантиргандан руҳлантирди. Отлиқларнинг чангида қолиб, энди қилич ёки тўппончага ёпишган сарбозлар оломон-тўполон бўлишиб, бир-бирларининг эркин ҳаракат қилишларига халақит беришарди. Кўкрак кериб, олдинга чиққанлар эса елдек чопиб келаётган отларнинг тагига тушиб қолишдан қўрқиб, ўз жонларини омон сақлаб қолиш учун икки томонга тирақайлаб қочишар, бу билан отлиқларнинг тўсиқсиз ўтиб кетишларига имкон яратардилар. Тўрт нафар отлиқнинг тўртта қилич билан бундай кўп сонли душман қўшини ичига кириб, бостириб келишининг оддий ҳол эмаслигини фикр қилган қожорлар, уларнинг изидан мингларча туркман сарбозлари бостириб келишяпти, деган ваҳимали ўйда эдилар. Хуллас, ўтиб кетган ҳақиқий хавф-хатар янги-янги хавотирларни юзага келтирмоқда эди.

Чодир ёнида туриб, ақл бовар қилмайдиган воқеани кузатаётган Блоквил афсусланиб, бошини чайқади. Бирданига ёнида Қора генерал қачон келганини ҳам сезмабди.

— Ие, муҳтарам генерал, сиз ҳам шу ерда экансиз?! Кунингиз хайрли бўлсин!

Қулоғи қар одамдай ҳанг-манг бўлиб турган Қора генералдан ўз вақтида жавоб бўлмагач, Блоквил сўнгги уч сўзни яна такрорлади. Бу сафар саркарда нималарнидир мингирлади. Сўнг шундай деди:

— Жаноб, сиз пичинг қиялпсизми? Ёки...

— Кунингиз хайрли бўлсин дейиш — пичинг бўладими, жаноб

генерал?! Блоквил шароитни ҳисобга олган бўлса-да, Қора генералнинг жавобидан чини билан ҳайрон қолди. — Улуғ парвардигор кунингизни хайрли қилсин! — деб такрорлади.

Қора генерал олдинга — ғалати воқеалар бўлиб ўтаётган томонга қараб турар экан, ўзи билан ўзи сўзлашгандай пичирлади:

— Улуғ Парвардигор кунимизни хайрли қиладиган бўлса, бошимиз устида бундай тўс-тўполон кўтарармиди?! Томошани сиз ҳам кўриб турибсиз-ку, жаноб капрал.

Блоквил бу гал Қора генералга қарамай деди:

— Сиз шуни томоша деб ҳисоблаяпсизми?

Қора генерал тонг ҳавосини ютоқиб ичига тортди.

— Томошадан ками йўқ! Мен, тўғриси, буни Аллоҳнинг икки қўллаб уриши деб ҳисоблайман.

— Аллоҳнинг бу воқеага нима дахли бор?

Қора генерал бу гал капралга олайиб қаради.

— Сиз мусулмон эмассиз-да, жаноб капрал. Аллоҳнинг дахли йўқ бўлса, шунча улкан қўшин ичига тўрт нафар отлиқ қандай қилиб кириб келади, ахир? Улар қутуриб кетганида ҳам, минг қилич тўртта қилични чилпарчин қилиб ташламайдими?

— Бу Қўвшутхоннинг уюштирган ҳийла-найранги, жаноб генерал.

— Бунинг нимаси ҳийла эмиш? Ажални ўз бўйнига олган тўрт нафар тентакнинг улкан қўшин ичига юборилиши ҳам найранг бўладими? Итни ҳам бос-бос деб олқишлайверсанг, арслон устига сакрайди-да...

— Сакраса — яхши-ку!

Қора генерал кўзи косасидан чиққудай бўлиб, французга ўқрайди.

— Тушунмадим?

— Нимасига тушунмайсиз? Ити ўзидан юз баробар кучли йиртқичнинг устига сакрашни эплайдиган хонли юртдан эҳтиёт бўлиш керак демоқчиман. Ёки мен хато гапиряпманми?

Қора генерал эшитганлари тўғрисида ўйга чўмгандай жим бўлди. Шу пайт тўрт отлиқнинг орқароқда бораётгани бўйнига ип ташлангандай, отнинг сағриси устига қийшайди-ю, ерга ағдарилиб тушди.

— Ана, кўрдингизми итнинг аҳволини! — деди Қора генерал қизиқ ўйинни томоша қилаётган боладай қувониб. — Ҳозир унинг тит-питини чиқариб ташлашади!

Айтмоқчи бўлган жавоби генералга маъқул бўлмаслигини билса-да, Блоквил жим туришни истамади.

— Бироқ у тит-пит бўлмасдан олдин кўп қожорларнинг баданига тиш ботирган бўлса керак?..

Қора генерал бу ҳақиқатни тан олди.

— Гапингиз тўғри, жаноб капрал. Тўғри гапни тўғри деймиз-да.

Блоквил энди унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди:

— Ҳақиқий генерал мана шундай бўлиши керак. Агар ҳақиқат ёқимсиз бўлса ҳам, яширмаслик керак, ғалаба шунда келади, жаноб генерал!

Бўлаётган воқеа тўғрисида Қора генералнинг бунақа фикр юритиши — тўрт туркман отлигининг улкан қўшин ичида катта бир ишни бажариб юргандай жумбоқли эди. Блоквил яна ҳайрон қолди.

— Ёвнинг қаҳрамонлигига муносиб баҳо бериш ҳам мардликдан бир нишона! — деди у.

Бу сўзлар паст овозда айтилган бўлса-да, Қора генералнинг қулоғига етиб борди. Бироқ генерал ўзини яна бу сўзларнинг маъносига диққат қилмагандек тутди.

Блоквил учун тушунарсиз савол жаранглади.

— Қанақа ёвнинг қаҳрамонлигини айтяпсиз?

Блоквил гапирмоқчи эмасди. Бироқ қонидаги ўжарлик хусусияти унинг хоҳишидан устун келди.

— Бу тўрт отлиқ сизнинг дўстларингиз эмас-ку, ахир?!

Қора генерал ўзини ўнглагандай ҳаракатланди, оёқларини у ёқ-бу ёққа ташлаб юрди. Тўсатдан бўғиқ овозда бақир-чақир қилиб шовқин кўтарди, чеккароқда турганларга бир нималар деди. Аммо унинг товуши қанчалик ҳайбатли чиққан бўлса-да, тўрт нафар отлиқнинг бостириб келиши билан кўтарилган қий-чув овозлари ичида йўқолиб кетди.

Шаҳзодага тансоқчиликка сайланган сарбозлардан беш-ўн нафарини ҳамон омон қолиб, қўшин орасига ваҳима солиб юрган уч отлиқнинг қаршисига қўйишди. Бироқ улар ҳам ҳеч нарса қила олмадилар. Чунки уч отлиқ билан чодирлар орасида бир неча минг қизилбош бор эди. Бунинг устига чодирлар ёнидаги кўч-кўронлар, катта-катта сув идишлари, туя, от, хачир, эшак ва бошқа қўйлару қорамоллар учун ғамланган ўт-хашак, ўтин-чўплар орасидан ўтиб, душман олдига етиб бориш ўнғай иш эмасди. Сарбозларнинг-да қўлидан ҳеч нарса келмай, уларнинг ҳам шароитга қараб иш тутишдан бошқа иложлари қолмади. Уч отлиқ ҳам шуни билгандай, бош чодирга томон юрмай, чап тарафга от солишди. Ана шу фурсатда Блоквил уларни ўз кўзи билан бемалол кузатиш имкониятига эга бўлди, у офизларидан оқ қўпик сачратиб олға интилаётган чиройли отларга, бошлари оқ рўмол билан ихчам ўралган уч қаҳрамоннинг кўрсатаётган жанговар ҳаракатларига қойил қолди. Шу вақтнинг ўзида эса довдираб, нима қилишини билмай кучли зарба олдида ожиз қолган қожор қўшини сарбозларнинг дод-вой солиб кўтараётган бақир-чақир овозини, шовқин-суронини эшитиб улардан нафратланди. Сарбозларнинг уруш майдонида эмас, кир-чир майхоналар ичида маст бўлиб, дуч келган жойда тартибсиз думалаб ётишларига рухсат бериб қўйган саркардаларни ичида бўралаб сўкди. Сардору саркардаларнинг бундай шахсий гуноҳлари эвазига навкарларнинг ҳуда-беҳуда ҳалок бўлиши уларнинг уруш санъати сирларидан мутлақо хабарсиз эканлигидан далолат эди.

Ҳануз унчалик узоқлашмаган уч отлиқ туркман ёвга қилич солар экан, энди «Ё Аллоҳ!» деган жанговар овозлари Блоквилнинг худди ёнгинасида эшитилгандай бўлди. Улардан қочиб, бири-бирининг устига йиқиляётган навкарларнинг ҳам «Ё Аллоҳ!» деб фарёд қилишлари эса мутлақо маъносиз туюлди.

Туркманларнинг дадил ҳаракатларини кузатиб турган Қора генерал тушкун илжайиб, французга қаради.

— Туркманларда «Қочган ҳам Аллоҳ дейди, қувган ҳам» деган мақол борлигини биласизми, жаноб капрал?

Блоквилнинг кулгиси қистади. Бироқ бу воқеадан жони ҳалқумига келган генералнинг ҳузурда кулиб ёки жилмайиб туришнинг ҳозир ўринсиз эканлигини эсга олиб, дарҳол ўзини тутди.

— Биринчи марта эшитяпман. Яхши нақл экан!

— Икки томон ҳам Аллоҳ дейди!

— Икки томоннинг ҳам Аллоҳи бир, бироқ мен унинг ким томонига ён босаётганига тушунмадим.

Қора генерал:

— Мен эса биламан, — деди-да, французнинг яна жаҳлини чиқарадиган гапини эшитмаслик учун икки қадам олға юрди.

Шу пайт Қора генералнинг кўзи тонг ҳавосида чала ҳилпираб

турган офтоб ва йўлбарс суратли Эрон қўшини байроғига тушди. Бу байроқнинг Марв қалъаси тепасида ҳилпираб туришига ишончи комил бўлган Насриддиншоҳнинг шахсан ўзи байроқни Ҳамза Мирзога топширган эди. Бу маҳал ушбу жанговар байроқ обрўсини қўриқлаши лозим бўлган улкан қўшин навкарлари тўрт нафар туркманга қарши чиқа олмай, ваҳимага тушиб қолганига генералнинг ори келди. У бир зум ҳозирги манзарани унутиб, ғалаба онларини — Теҳронда бўладиган дабдабаю асъасани кўз олдига келтириб кўрди. Ҳозирги воқеа-ҳодисалар хабарини эшитган шоҳ Насриддиннинг кинояли юзини кўргандай бўлди. Тўсатдан ўзига келган Қора генерал:

— Байроқни йиғиштиринглар! — деб қичқирди.

Бу пайтга келиб уч отлиқ туркманнинг яна бири отдан ағдарилди. Шундай бўлмаса-да, бош чодир ёнидаги байроқ билан уларнинг иши йўқ эди. Олдига қўйилган мақсадларига етган ботирлар, Эрон қўшинлари қароргоҳидан соғ-саломат чиқиб олишни мўлжалламоқда. Қожорларнинг байроғини юлиб олиш ҳозир уларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди.

— Қўшин байроғи ёв кўринганда йиғиштирилмайди! — деб, Блоквил яна тагдор сўз қилди.

Унинг гапини фақат ўзининг қаҳр-ғазабини келтириш учун айтилаётган варсақи гап деб ҳисобловчи Қора генерал французни гап билан чақиб олиш мақсадида ўткирроқ жавоб ўйлади. Топган жавобини айтишга энди оғиз жуфтлаган пайтда ўз чодирдан чиққан Ҳамза Мирзога кўзи тушиб, шу заҳоти барча нарсани эсидан чиқарди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, марҳаматли шаҳзодам! Ассалому алайкум!

Қўшин ичида қандайдир кўнгилсизликнинг пайдо бўлганлигини сезган шаҳзода алиқ олди-да:

— Нима воқеалар бўляпти, генерал? — деб тўнғиллади.

Шаҳзода томонидан савол берилган заҳоти тўғри ва қониқарли жавобни қайтариши лозим бўлган генерал бир муддат гапиролмай гудраниб қолди.

Шоҳнинг ҳузуридан бошқа жойда бирон марта берган саволини икки марта такрорламайдиган Ҳамза Мирзо овозини баландлатди:

— Бу қанақа гап деяпман? Бу қандай ҳол?

Қора генерал ҳозир айтадиган жавобидан қўрқувга тушиб, қўлларини бир-бирига уқалади.

— Қоровуллар гафлат уйқусида қолишибди... Уч-тўрт нафар туркман...

Кўп уруш-жанжалли воқеаларни кўрган Ҳамза Мирзони ҳозир ташвишга солган нарса ўн-ўн беш нафар навкарнинг ҳалок бўлиши-ю, ўн-ўн беш нафар сарбознинг ярадор бўлиб қолиши эмас. Гап — чақирилмаган меҳмонларнинг тўрға чиқиб, қон тўкиб кетишларида! Бу ҳолат улкан қўшин учун қанчалар шармандалик иш ҳисобланса, бош саркарда Ҳамза Мирзо учун ҳам обрў-эътиборига раҳна соладиган қабоҳат эди!

Қора генерал шаҳзоданинг саволига жўяли жавоб қайтара олмай турганида юзага келган шароит унга ёрдам берди. Йўл йўналиши бўйлаб кетишса, яна қисқа фурсатдан кейин Эрон қўшини ичидан эркинликка чиқиб оладиган икки нафар туркманнинг яна бирини сарбозлар отдан ағдарилди. Унинг оти қоқилиб, ўзи икки бора думалаб кетди. Омон қолган тўртинчи туркман қўшин ичидан чиқиб, кунботарга қараб от қўйди.

— Ана, туркман қочди! — деб, бола сингари чапак чалган Қора

генерал Ҳамза Мирзонинг кўзи билан кўриб турган воқеани баён қилиб, уни жавоб тарзида ишлатмоқчи бўлди. — Қувинг изидан!

Ҳамза Мирзонинг шошилмай юқори кўтарган ўнг қўли Қора генерал буйругининг кучи бекор қилинганидан дарак берди.

— Устингизга келганда босолмаганингиз балони энди қочгандан сўнг тутамиз деб ўйлаяпсизми? Бекорларни айтибсиз!

Ҳамза Мирзо жуда зарур деб ҳисобламаса, бутун кўч-кўрони билан қалъа ичида ва ташқарида бош-бошдоқ бўлиб ётган қўшин бўлинмалари орасида ҳеч вақт пайдо бўлмасди. Бу гал эса у ёвнинг ақлга сиғмас иш кўрсатиб кетганлиги сабабли, эрталабки нонуштани кейинга суриб, тепалиқдан пастга тушди. Таклиф қилинмаса-да, Қора генерал ҳам шахзода изидан қадам ташлади.

Шу пайтгача қожорларнинг барча ҳаракатини кўз узмай кузатиб турган Блоквил одатдан ташқари воқеа рўй берганлиги учун бош саркарда бундай пайтда ўзини қандай тутишини кўргиси келиб қолди.

Отдан ағдарилган уч нафар туркманнинг иккитаси аллақачон ўлдирилганлигини Ҳамза Мирзога етказишди. Тирик қолган туркман ҳам ўттиз-қирқ ёшлар ўртасидаги сарикдан келган бақувват йигит экан. У олд оёқларидан бири синиб йиқилган қора отининг ёнига ҳеч кимни яқинлаштирмаслик мақсадида қўлидаги эгри қиличини у ёқ-бу ёққа сермаб ўйнатиб турарди.

Ажал устига ўз оёғи билан келиб, кўрсатган жасоратининг охири бахайр туғамаслигини олдиндан билган йигитнинг ҳануз душман олдида қилич ўйнатиб туриши Блоквилни қойил қолдирди. Шу туришида ҳозир туркман йигити эртақлардаги паҳлавонни эслатарди.

Сарбозлар қўлга тушган туркманни бирпасда қушнинг қанотини юлгандай тинчитиб ташлашлари мумкин эди. Бироқ саркардаларнинг бири уни тириклай қўлга олишни буюрди.

Бош саркарданинг шахсан ўзи ва унинг энг яқин генерали шу ерда пайдо бўлиши туркманнинг атрофини ўраб олган сарбозларга янги руҳ, қувват бағишлади. Улар яна ҳужумга ўтмоқчи эди, аммо туркман билан шахсан ўзи савол-жавоб қилишни хоҳлаган Ҳамза Мирзо сарбозларга «Тўхтанлар!» деб ишора қилди.

Қаттиқ чарчаган ва ҳансираб қисқа-қисқа нафас олаётган туркман эгри қиличининг учини ерга тираб, бир қўли билан манглайининг терини артди.

«Терлашга арзигулик иш қилдинг!» — деб пичирлаб қўйди Блоквил ўзича.

Туркманнинг ўнг қулоғи орқасидан қип-қизил қон сизиб, бўйини аралаш кўкрагига оқиб тушмоқда эди.

Яраланган, қулоқсиз, бурунсиз қолган ёки қилич зарби қалтисроқ тушиб озор чекаётган сарбозларнинг дод-войларини ҳисобга олмаганда, атроф жимиб қолди. Сарбозлар, сардорлар, ҳатто шахзода-нинг ўзи ҳам ўпкаси оғзидан чиққудек ҳансираб турган туркманни зўр қизиқиш билан кузатишарди.

Ҳамза Мирзо билан қисқагина маслаҳатлашиб олгач, Қора генерал тутқун туркмандан сўради:

— Отинг нима?

— Мен — Ортиқ арсариман!

— Шерикларинг кимлар эди?

— Шерикларимнинг иккаласи сизнинг йигитларингиз эрлигини кесиб ташлаган дўстларим эди. Улар ўзларининг туғилмай қолган фарзандларини деб, ёв бошини кесмоқ учун отга чиқиб курашишди. Улар мақсадларига етдилар. Армонлари қолмади...

Туркман айтган гапларнинг маъносига тушунмаган Ҳамза Мирзо ёнбошида турганларга саволомуз қаради.

Савол жавобини яхши англаган Қора генерал шошилди:

— Ёруғ жаҳонда яшагинг келадими?

— Ёруғ жаҳонда яшагим келгани учун ёвга қарши отга миндим.

Шу пайт чап қулогининг ярми кесилган, уст-бошидаги қон томчилари қотиб қолган бир сарбоз кўпчилик орасидан ажралиб чиқди-да, қиличини суғуриб Ортиқ арсарига ҳамла қилди.

Бу ердан энди тирик чиқа олмаслигини билган туркман қиличдан ўзини олиб қочмади. Қилич сермашда адашган сарбознинг зарби Ортиқ арсарига тегмай, қилич навқар қўлидан отилиб чиқиб ён томонга тушди. «Асирни тириклай қўлга олинглар!» деган фармонни бажармоқчи бўлган сарбозлардан бири тушган қилични қайта қўлга олган юртдошининг қуролини ўз қиличи билан уриб тагин ерга туширди.

Блоквил бошини чайқади: «Мен шу пайт Ҳамза Мирзонинг ўрнида бўлганимда бу мард туркманга қолган умрини совга қилган бўлардим. Инсон кўзи олдидан пашша учиб ўтса-да, ҳеч бўлмаганда киприклари билан кўзини юмиб олади, бироқ очиқ қўймайди. Туркман эса қилич зарб билан унга урилаётганда ҳам киприк қоқмай тураверди...»

Ҳамза Мирзо «Хоҳлаганингизни қилинглар» дегандай, ҳеч қандай буйруқ бермасдан чодирни томон юра бошлади. Тўсатдан унинг назари ярадор сарбозларга тушгач, орқасига қайрилди. Қора генерал, шаҳзода туркманга қандай жазо бериш лозимлигини айтиш учун қайрилди, деб ўйлади. Бироқ Ҳамза Мирзо кўпчиликнинг ичида обрўсини тўкмоқни истамагандай, Қора генералга қаради-да, паст товуш билан шундай деди:

— Тўрт нафар туркманнинг шунча тўс-тўполон кўтариб, сарбозларни қийратишига имкон бериб қўйганинг учун сени отга судратиш ҳам камлик қилади!

Бош саркарданинг бу сўзларини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмаган бўлса-да, Қора генералнинг туси ўзгариб кетди. Шу вақтнинг ўзида унинг миясига, «Туркманни отга судратиб ўлдириш лозим», деган фикр келди.

Саркардаларнинг бирига шу ҳақда буйруқ берди.

Эрон қўшини ичидаги сардорлар, мингбошилар ичида Ҳамза Мирзодан бошқа ҳеч ким Қора генералнинг буйруғини икки қилолмасди. Шу сабабли ҳам шаҳзодадан эшитган нохуш сўзларнинг аламини Ортиқ арсаридан тезроқ олиш мақсадида, Қора генерал бош саркардани чодиригача кузатиб борди-да, сўнг дарҳол изига қайтди.

Икки ўрам арқон билан бир жуфт от келтирилгач, янгидан ўтказилажак «бекзода томошаси»ни олдиндан англаган Блоквил Эрон саркардаларининг ишларига қаршилиқ кўрсатишга ҳақи бўлмаса-да, қалбининг тўрида пайдо бўлган умидли фикрни амалга оширишга интилди.

— Жаноб генерал! — деб, у Қора генералга шоша-пиша мурожаат қилди. — Уруш шароитида душманингни авф қилиш йўли билан ўзингникиларни ҳам ўлимдан сақлаб қолишга йўл очилишини сиз яхши биласиз!

Қора генерал ёнидаги навқарбошига топшириқ бераётган киши бўлиб, вақтни ўтказа бошлади.

Бир томондан, французнинг шунчаки содда кўринган, бироқ генерал шошиб тургани учун бош оғритишни истамаётган бу фикри маъқул кўринса-да, бунга генерал бефарқ қаради. Унинг бу ҳаракатида

«хоҳласам омон қолдираман, хоҳламасам жазо бераман» дегандай маъно бор эди. Чунки генерал ўзини Блоквил билан аввал ҳам суҳбатлашган вақтларида французнинг ҳаққоний фикрларини кўпинча эътиборга олмаётгандай тутарди. Генерал бу гал ҳам ўзининг разилона қалбини яна бир марта очишни маъқул билди.

— Жаноб капрал, қани, йўқолинг бу ердан! Гапни айлантириб туришнинг нима ҳожати бор?! — вишиллади у.

— Мен мана шу асирни кечадан олдинги кундаги тўқнашувда туркманлар қўшинимиздан асирга олган эронликларнинг бири, балки икки нафари билан алмаштира оласиз, демоқчиман.

Қора генерал тиржайдими, қовоқ уйдими, француз тушунмади.

— Навкарларимиз ёвга арзимаган жароҳат солишгаям улгурмай асир тушдилар. Бу туркманнинг нималар қилганини сиз ўз кўзингиз билан кўрдингиз-ку, жаноб капрал!

Теварак-атрофга яна бир бор қараб қўйган Блоквил унинг фикрини тасдиқлаб бош қимирлатди:

— Бу сўзингиз, жаноб генерал, жуда тўғри. Тўртта туркман бутун бир қўшинга бало келтирди, саросимага солди. Лекин ўз одамларимизни ҳам эсдан чиқармаслигимиз лозим.

Қора генерал Ортиқ арсарига нафратомуз тикилди.

— Уни бир асиримиз билан алмаштириб, жонини сақлаб қолсак, дўзахга кирадиган одамни жаннатга юборгандай бўлмаймизми?

— Бироқ сиз ўз сарбозларингизнинг бирини ўлимдан қутқариб қолсангиз, бу — қўшинни бир навкар билан кўпайтирган бўласиз, шуни ҳам ёддан чиқарманг! Ҳарбий ҳаракат вақтида бор бўлган барча имкониятлардан унумли фойдаланмоқ даркор, генералим.

Қора генералга сўнгги сўз айниқса ёқиб тушди. Аммо у французнинг берган оқилона маслаҳатини бир тийинга олмаслигини кўрсатиб қўйиш учун «бошланглар!» дегандай ишора қилди.

Қўли боғлиқ Ортиқ арсарининг ҳар иккала оёғига ҳам арқон қаттиқ туғиб боғланди. Арқонларнинг иккинчи учи эса иккита отнинг бўйнига илдирилди. Сўнгра отлар бир вақтнинг ўзида қаттиқ қамчиланди.

Ҳали Қораёпдан қожорлар томон кафанини белига ўраб келар экан, Ортиқ арсари ўзининг ўлими олдидан Қуръони каримдан сура ва оятлар ўқиб чиққани сабабли, ҳар қандай оғир жазони ҳам ҳеч иккиланмай кутиб олишга тайёр эди. Бироқ у ҳозир ўзига-ўзи берган бардош ва мардлик ваъдаси устидан чиқа олмади. Начора. Бу ерда дунёнинг энг мард кишиси ҳам, агар ақли-ҳуши ўзида бўлса, Ортиқ арсарини ожизликда айблашга ҳақи йўқ эди.

Ниҳоятда оғир жазоланиш туйғуси ҳозир туркманнинг эркинликни ўз измига олди. Ортиқ арсарининг инсонга хос бўлмаган даҳшатли қичқириғи Блоквилнинг вужуд-вужудини қаттиқ титратиб юборди. Бу товуш, ҳатто Ортиқ арсарининг хотини айириб, оёқларини гавдасидан юлиб ташлаш учун сағрисига қаттиқ қамчи урилган отларни ҳам даҳшатга солганди. Отларнинг кишнаб чиқарган мудҳиш овозлари шундан далолат берарди.

Фарб томонга чопқилаган тўриқ от Ортиқ арсарининг гавдасидан узилган бир оёғини ипга судраганча кўздан узоқлашиб кетди. Жазога тортилган туркманнинг фарёди энди бошқа эшитилмади.

Тўриқ отнинг изидан ҳар томонга қон сачратиб, чанг-тўзонда судралиб бораётган якка оёққа кўзи тушган Блоквил бундай даҳшатли кўринишга чидай олмай, икки қўли билан бошини тутганича ўтириб қолди.

Ҳар куни ўтин, молларга ўт олиб келиш учун саҳрога бориларди. Ҳар сафар ҳам хачир, от ёки одамлар ўғирланарди. Эндиликда ўқ-дорини ҳам эҳтиёткорлик билан сақлашнинг иложи бўлмай қолаётган эди.

Жорж Блоквил

Ҳамза Мирзо Хешмуҳаммад Давланинг ўзини тутиши Мурғоб дарёси қирғоғида кўч-кўронли улкан кўшин билан Марв вилоятини бўйсундириш учун юборилган бош саркардага ҳечам ўхшамас, шаҳзода дарё бўйига узоқ вақт дам олишга чиққан ишсиз-мушсиз одамга ўхшарди.

Блоквилнинг эшитишига кўра, Ҳамза Мирзо — Насриддин шохнинг жияни эди. Шу сабабли француз унинг маъно-мақсадсиз ҳаракатларидан икки хил хулосага келди: биринчидан, йигирма минг кўшинга, минг-минглаб от, туя, хачирга қанчадан-қанча сармоя сарф қилиб, кунини бемақсад ўтказса-да, шаҳзода ўз тоғасидан қаттиқ гап эшитмаслигини билади. Иккинчидан эса, Ҳамза Мирзо туркманларнинг кучини ожиз деб ўйлаб, уларга нописандлик билан қарайди. Ана шу иккинчи масалада Блоквил шаҳзоданинг фикрини айниқса нотўғри деб ҳисобларди. Блоквил улкан кўшинга қўмондонлик қилиб, галаба ва мағлубият, алам ва қувончларининг барчасини бошидан ўтказган кекса аскар эмасди. Нар и борса, йигирма саккиз ёшли капрал душманнинг арзимас кучини нописандлик билан «шу ҳам кучми» деб қараб, буни урушга қуролсиз кириш билан баробар, деб ҳисобларди. Тўғриси, Блоквил така туркманларнинг қанчалик куч-қудратга эгалигидан ҳам беҳабар. Бироқ ҳарбий ҳаракатларда галабани куч-қудрат эмас, балки ҳийла, жасорат, ҳарбий фаросат таъминлайди.

Туркманларда ҳийла ҳам, жасорат ҳам бор экан — Блоквил мана шунини яхши билиб олди.

Буни бугунги тонги хужум ҳам исботлади. Бу хужум Эрон кўшини гавдасига битмас жароҳат сололмаган бўлса-да, ҳарҳолда туркманларнинг руҳига руҳ кўшиб, қожорларнинг кайфиятини туширгани аниқ.

Блоквилнинг бугунги тонг олдингилардан ҳам ноқулай кечажагини, жиддий воқеа-ҳодисаларга бой бўлажагини тахмин қилди. Эндиликда навкарлар Қораёп томонга эмас, балки кўшиннинг асосий қисми жойлашган Пўрсиқалъа тарафга ўтин-чўп йиғиш учун боришга ҳам кўрқиб қолгандилар. Марвдан ярим фарсаҳ нарига чиқадиганлар ҳам ёки ем-хашак, ўтин йиғадиганлар ҳам ёнига фақат яроғли отлиқлар кўшиб қолмай, балки бир-иккита тўп ҳам кўшиб судрайдиган бўлдилар. Бу ҳам француз капралининг, Эрон кўшини руҳиятига раҳна етди, деган тахминининг тўғрилигини тасдиқларди.

Эрон кўшини қўмондони: «Кўвшутхон биз билан уруш қилишга журъат этолмайди, у албатта бизга таслим бўлади», деб ўйларди. Блоквил эса буни ҳаётда тасдиқ бўлмайдиган гумон, ҳавойи хаёл деб ҳисобларди. Ахир, қўл қовуштириб Эронга тобе бўлишга кўникадиган одам, яъни Кўвшутхон, йигирма олтинчи июлда Марв атрофида эронликлар билан дастлабки тўқнашувини ўтказармиди? Йигирма саккизинчи июль куни тонг саҳарда тўрт нафар фидойи туркман отлигини уйқуда ётган эронликлар кўшини устига юборармиди? Улуғ хоннинг бу хил сабъ-ҳаракатлари душман кучини текшириш, руҳий жанговарлигини синаб кўриш учун қилинган ҳарбий ҳийлалардан эди. Кўвшутхон охириги ҳарбий ҳаракат натижаларининг ўзи учун оғир гуноҳ бўлиб

қолмаслигини ҳеч қачон эсдан чиқармасликка ҳаракат қилаётган эди.

Жорж Блоквил така хони Кўвшутхоннинг ҳийласидан эронликларнинг тўғри хулоса чиқармаётганлигига ҳайрон эди. Ҳамза Мирзо ҳам, Қора генерал ҳам Марв босиб олингандан бери туркманларнинг тун қоронғисида амалга ошираётган қисқа ҳужумларидан хулоса чиқармаяпти! Кундуз куни шаҳардан озгина чиқилса бас, такалар овоз чиқармай келиб, таппа босадилар, қарабсизки, шу тариқа йўқотилган навкарлар сони ҳам юздан ошиб кетди! Такалар икки дона сариқ тўпни ўқ-дорилари билан олиб қочсалар-да, Эронликлар яна тўғри хулоса чиқаришмади. Аксинча, беклар, сардорлар, сипоҳилар ўзларини ёт тупроқда эканлигини буткул эсдан чиқариб, от чоптириб мусобақа уюштириб юришибди, ов қилишади, шикорга чиқишади, кайфу сафо қилиб юришади. Кунлар, ҳафталар, ойлар эса ўтиб борарди.

1860 йилнинг 8 сентябрь куни эрта билан Ҳамза Мирзо чодирининг теварагида гимир-гимир, гала-говур кўпайиб, одамлар тўплана бошлади. Нима гаплигидан хабари йўқ бош саркарда энгил кийим-либосларда баланд чодирдан ташқарига чиқди.

Кўшин бошлиқлари, беклар, мулла-муфтилар, ошпазлар — барчалари олдинма-кетин эгилишиб, шаҳзодага таъзим қилдилар. Улардан сал узоқроқда бир гуруҳ хизматкорлар тўдаси ҳам бор. Уларнинг ёнида узун қуйруқлари ерга тегиб турган, қоринлари ичига ботган, шалпангқулоқ този итлар бир-бирларига суйкалишиб турарди.

Тозиларга кўзи тушган Блоквил шаҳзоданинг яна Саидносир қамишзорига ёки Пўпушқумнинг баланд қум барханларига қуён овлаш учун отланаётганини тушунди.

Хизматкорлардан бири бедов отнинг жиловидан тутиб, бири от ёлига ёпишиб, яна бири шаҳзода оёғи остидаги узангига айланиб, Ҳамза Мирзони кўлларида кўтаргандай отга миндиришди. Бироқ ҳайбатли оқ бедов ҳали юриб улгурмасданоқ, туркманлардан элчи келганлиги тўғрисида хабар бўлди.

Ов сафари бошламай тўхтагани учун Ҳамза Мирзо бу хабардан жаҳли чиқиб отини ҳайдаса керак ёки туркман элчисининг бошқа бирор куни келишини айтиб, кетса керак, деб ўйлаганлар адашдилар. Тахмин бутунлай бошқача чиқди. Қайтанга ушбу хабарни эшитиб Ҳамза Мирзонинг кайфияти кўтарилгандай бўлди. У дарҳол отдан тушди. Оёғи ерга тегар-тегмас:

— Охири тақдирга тан беришибди-да! — деб қўйди. Унинг овозидан кайфи чоғлиги сезилди. Атрофдагилар энгил нафас олдилар.

Шаҳзоданинг ёнида турган Қора генерал ҳам кек билан тиржайиб:

— Куч-қудратларининг бас келолмаслигига ниҳоят ақллари етиб, тавбасига таянишибди-да улар — деб, бош қўмондонга ялтоқиланди. У Ҳамза Мирзонинг кўлидаги қамчини таъзим билан олди-да, хизматкорларга тутқазди.

Блоквил Қора генералнинг жадал ҳаракатларини кузатар экан, хаёлига дарҳол: «Битта гавдада икки одам жойлашса, жуда галати бўлар экан», деган фикр келди.

Ҳақиқатан ҳам Ортиқ арсарига жазо берилган вақтдаги ҳукмфармо Қора генерал билан ҳозирги Қора генерал — бутунлай бошқа-бошқа кишилар эди. Ўша вақтда соққасидан чиқай-чиқай деб турган ваҳший кўзлар ҳозир мўмин-мусулмоннинг кўзларига, ернинг юрагини ёраман деб ташланган ўша арслон ғазабли қадамлар бугун мушук одимига, ўшандаги тик қомаг энди букри гавдага айланганди. Ҳатто генералнинг ўткир тиканакдай тиккайган қора мўйловлари ҳам энди шалпайиб қолгандай кўринарди.

Ҳамза Мирзонинг орқасидан чодир томон қадам ташлаган Қора генерал Блоквилнинг ёнидан ўтаётиб ўзи билан ўзи сўзлашгандай шивирлади:

— Ҳамза Мирзонинг сиёсати ана шундай натижага олиб келди, жаноб капрал. Мен бу тўғрида сизга кўп марта айтгандим.

Кўп вақт ўтмай, овга бориш ниятлари амалга ошмагач, тўдалашиб турган сипоҳию беклар орқасидан баланд бўйли, узун тўну белбоғли, бошига қора силкма телпак кийган туркман пайдо бўлди. Унинг ёнида ёши элликларга яқинлашган яна бир одам бор эди.

Ов-шикор кийимларини алмаштириб, чодирдан ташқарига чиққан Ҳамза Мирзо, элчини ичкарида қабул қилишга майли бўлса-да, меҳмонларнинг етиб келганини кўргач, ялтиллаб турган тўнининг зар белбоғидан икки қўли билан тутганича гердайиб тураверди.

Туркман элчиси олдиндан танишдай тўғри Ҳамза Мирзо томонга юрди. У бош саркардага икки қадамча қолганда тўхтади-да, бошини эгиб, унинг ҳурматини жойига қўйди.

— Ассалому алайкум, улуг ҳурматли шаҳзода!

Ҳамза Мирзо саломга алик олди.

— Мен туркман хони Қўвшутхоннинг ҳузуридан махсус келган элчидан, муҳтарам шаҳзода!

— Биладан, — деб Ҳамза Мирзо мулоим жилмайди. — Бундан бир ой олдин келармикансиз, деб ўйлаган эдик. Албатта, зарур ташвишларингиз чиққан бўлса керак-да.

Бош саркарданинг киноя оҳангига ўзини тушунмаган одамдай тутган элчи бир-икки марта бош силкитиб қўйди.

— Тўғри айтдингиз, марҳаматли шаҳзода! Ростини гапирдингиз. Янги манзилга кўчдик. Уй-жой тикладик, ўрнашдик, мол-ҳол, қўй-эчки, от-туяларга қўралар қурилди, хуллас, ташвишимиз ўзимизга етарли бўлди.

Бу жавоб бош саркардага маъқул келмади, ёмон таъсир қилди, шу сабабли у овозига куч бериб:

— Исми-шарифингни айт! — деди.

— Менинг отим Тоғжўк сардор. Йўлдошимнинг исми мулла Эгамберди. Таржимонимиз бўлади. Иккаламиз ҳам Қўвшутхоннинг хос кишилариданмиз.¹

— Қандай хабар келтирдинг? — Ҳамза Мирзо бу саволни жим бўлиб турмаслик учун шунчаки айтди. Чунки, унинг фаҳмлашича, туркман элчиси олиб келган хабар, айтилмаса-да, тушунарли эди.

Тоғжўк сардор жавобга шайланди. У чап қўлтиғидан олган қоғозини таъзим билан Ҳамза Мирзога узатди.

Ҳамза Мирзо қоғозни олди-да, ёнбошида турган Қора генералга узатди:

— Ўқи!

Думалоқланган сариқ қоғозни дарҳол текислаган Қора генерал, бош кўмондон томон бошини қийшайтириб хатни ўқий бошлади. Унда шундай ёзилган эди:

«Така хони Қўвшутхон ибн Аваздурди номидан маълум бўлсинким, эй Ҳамза Мирзо! Эй Қора генерал! Эй шаҳзода ва сипоҳийлар! Сизлар Насриддиншоҳ қўшинига бош бўлиб, қанчадан-қанча маблағ сарфлаб, бизнинг юртимизга келибсиз. Сизлар бизга хабар юбормай, неча ойлаб кўҳна харобалар ичида нима ишлар қилиб юрибсизлар? Агарда сизларда

¹ Атоқли адиб Берди Кербобоевдан эшитишимча, Ҳамза Мирзога Қўвшутхоннинг хатини элтган элчи — Туркменистон халқ комиссарлари советининг бошлиғи Қайғисиз Отабоев (1887 — 1937)нинг отаси бўлган экан (*Муаллиф изоҳи*).

урушмоққа мойиллик бўлса, келинлар, курашайлик. Ёки сизлар кўхна харобазордаги хачирларга мойиллик кўрсатиш учун келган бўлсангизлар, у вақтда бизнинг Марв юртимизнинг баракатини қочирманлар-да, келган томонингизга жўнанлар. Мақсадингиз хачирга мойиллик кўрсатиш бўлса, нима, сизнинг ўз юртингизда кўхна харобалар йўқми?!»¹

Ҳамза Мирзонинг дами ичига тушиб кетди. Бундай ҳақоратомуз хатни баланд кўтаринки товуш билан ўқиган Қора генералнинг эса бутун вужуди титраб кетди. У олдин шаҳзодага, кейин эса Тожжўк сардорга тикилди. Унинг икки одамга қараши ҳам икки хил кўринишда эди: шаҳзоданинг юзига кечирим сўрагандай ҳолатда, бечораҳол кўринишда қараган бўлса, элчининг юзига ғазаб ва нафрат билан қаради. Ичида эса: «Бундай мазмунда хат олиб келтиргани учун шаҳзода ҳозир элчининг бошини сапчадай юлиб ташлашга буйруқ беради. Ҳақоратомуз хатни бунчалик баланд овозда ўқиганим учун мени ҳам тинч қўймас керак...» деб ўйлади. Бироқ у ўзига қандай жазо берилишини олдиндан тахмин қилолмади.

Қора генерал кутган ғазабдор ҳаракатлар рўй бермади. Ҳатто Ҳамза Мирзо бу мактубнинг қаҳр-ғазаб қўзғатганини ҳам ошкор қилмади. Қайтанга олдингидан ҳам мулойим оҳангда элчига савол берди:

— Кўвшутхон ўз ўлимини бўйнига олибдими, элчи?

Тожжўк сардор жўнгина жавоб қайтарди.

— Аҳли одамзотнинг жони омонатдир, муҳтарам шаҳзода.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Бу билан демоқчиманки, фақат туркман хони Кўвшутхонгина эмас, дунёга келган аҳли банда жонининг омонатлигини бўйнига олмоғи керакдур, муҳтарам шаҳзода! Ажал деб аталган нарса — Аллоҳ яратган барча жонли жонивору одамзотнинг бошига тушадиган қисматдир.

Элчининг сўзларига жиддий диққат қилмаган Ҳамза Мирзо:

— Кўвшутхоннинг хатига мактуб билан ҳурмат билдирайликми ёки оғзаки жавоб берайликми? — деди.

— Бизлар учун бунинг фарқи йўқ, муҳтарам шаҳзода. Мактуб берсангиз, мактубни олиб кетамиз, оғзаки жавоб айтсангиз — сўзингизни етказамиз.

Ҳамза Мирзо ғазабнок ички фикрини табассумга ўраб сиртига чиқарди. Бундай бемаза хат олиб келган элчининг қайта-қайта «муҳтарам»лаб туришига, зотан, мана шундай ўзига хос табассум билан баҳо беришни лозим топди.

Шундай бўлса-да, шаҳзода ўзини бир муддат ҳам осойиш тута олмади. Унинг лаблари титраб, яноқлари уча бошлади.

— Сен хатнинг мазмунини бу ерга келмасингдан олдин билармидинг, эй элчи?

— Билар эдим. — Тожжўк сардор тўғриси айтди. — Бу хат ёзилаётганда мен ҳам тепасида турганман. Ҳурматли Кўвшутхон хатнинг ҳар сўзини кенгашиб, маслаҳатлашиб ёздирди.

Жавоб бош саркардага болга билан ургандай таъсир қилди. Демак, хатдаги бемаъни сўзлар биргина Кўвшутхоннинг ўз фикри бўлмай, балки бутун така туркманларининг Ҳамза Мирзога бўлган муносабатини англатар экан-да?!

— Бу хатни қўлтигингга солганингда хат ўрнига илон солаётирман,

¹ Кўштирноқ ичида келтирилган хат Берди Кербобоевнинг «Қайғисиз Отабой» романидан олинди. Бу матн бизнинг халқ орасида юриб тўплаган материалларимиз билан сўзма-сўз тўғри келади (*Муаллиф изоҳи*).

деб ўйламадингми? Сен молбоқар ё подачи эмас, элчи бўлиб келдинг-ку, ахир?!

— Бизнинг элда, «Элчига ўлим йўқ», деган ҳикматли сўз бор, муҳтарам шаҳзода. Шунинг учун ҳам...

— Маъкул! — деб Ҳамза Мирзо Тожқўк сардорнинг сўзини бўлди. — Қўвшутхоннинг мактубига жавоб шундай бўлади: Хонингизга айтинг, эл-юртига, бола-чақасига раҳми келмаётган бўлса, мактубдаги сўзлардан сўнг курашга тайёрланиб, отига минаверсин!

— Туркман доимо от устида, муҳтарам шаҳзода!

— От устида бўлса, кимнинг қаерда хачирга мойиллик кўрсатишини мен ўзим айтаман, иншооллоҳ.

— Биз ҳам Аллоҳ деймиз...

— Аллоҳ деган бўлсангиз, Қўвшутхон ўзининг тепасида отларимизнинг чанг-тўзонини албатта кўради, элчи!

Ҳамза Мирзонинг сўнгги гапига ҳам муносиб жавоб беришга тайёр турган Тожқўк сардор бу гал хотиржам деди.

— От тепкисини от кўтаради, шаҳзода!

Қора генералнинг қўлида титраб-шитирлаб турган қоғозни олган Ҳамза Мирзо Тожқўк сардорнинг «Элчига ўлим йўқ» деган сўзини эсга олди шекилли:

— Элчини омон-эсон кузатиб қўйинг! — деди-да, шартта орқасига ўтирилди. Унинг гавдаси баланд чодир эшиги орқасида кўздан ғойиб бўлди.

Қора генерал бўшашганича:

— Худога минг бор шукур! — деб юборди.

26

Сафар ойининг 25-чисида полклар эшагу хачирларга озиқ-овқат юклаб, тўп ортилган 24 та аравани ҳам судраб, Марвнинг чеккасида ҳарбий ҳолатга келтирилди. Эртасига Эрон қўшини такалар қўрғони томон ҳарбий юриш бошлади.

Саид Муҳаммад Али ал-Ҳусайний

Туркманлар бир у ёғимиздан, бир бу ёғимиздан кетма-кет хужум қилиб, тинчлик бермай қўйишди. Улар бизнинг бир қанча навкарларимизни ўлдиришиб, 15 та туяга юкланган ўқ-доримизни ўлжа қилиб кетишди.

Жорж Блоквил

Қўвшутхоннинг Тожқўк сардор орқали юборган хати Ҳамза Мирзо Хешмуҳаммад Давланинг қалбини ари уясига айлантирди, алғов-далғов қилиб юборди. Ҳаракатга келган захри кучли ариларнинг эндиликда ташқарига отилиб чиқиши шубҳасиз эди. Уларнинг қачон, қаерга қараб учишлари ҳам маълум эди.

Туркман элчиси орқасига қайтиши биланоқ, Ҳамза Мирзо олдинги фикрини ўзгартирди. Шикор сафарини Қораёп юриши билан алмаштирди. Тўпу милтиқлар назоратдан ўтказилди, карнай-сурнайларнинг чанги артилди, отлару хачирларга ем-хашак берилди, суғорилди.

Ҳамза Мирзонинг хулосасига кўра, Марвдан Қораёп оралигидаги уч фарсаҳча йўлни омон-эсон босиб ўтган қўшин, такаларнинг қўрғонини узоғи билан икки соат давомида йўқ қилишгач, шомда ёки эртасига орқаларига қайтишлари керак эди.

Ўзини саранжом-саришта биладиган Қора генералнинг кўрсатмасига мувофиқ, қўшин учун зарур бўлган кўп кунлик қурол-яроқ, озиқ-овқат ҳам қўшин билан бирга олиб кетиладиган бўлди.

1860 йил ўнинчи сентябрда қожорларнинг улкан қўшини Қораёпга юриш бошлади. Марвда қолдирилган кўч-кўрон, озиқ-овқат, ҳарбий анжомларни қўриқлаш учун генерал оға Ризохон Ажданбоши раҳбар қилиб қолдирилди. Унинг қарамоғида иккита махсус полк ҳам бор эди. Қазвинликлардан иборат ёлланма сарбозлар ҳам ана шу иккита полкка ёрдамчи куч сифатида қолдирилди.

Оға Ризохон Ажданбошининг бурчи фақат қалъани қўриқлаш бўлмай, шомда ёки эрта-индин орқага қайтишлари кутилаётган сарбозларга иссиқ озиқ-овқат тайёрлаш, мол-ҳолга ем-хашак йиғишнинг ташвиши ҳам топширилган эди.

Қўшин ҳаракатга тушиб, Марвдан чиқди. Унинг боши ҳам, кети ҳам кўринмас эди. Кўп вақтдан буён осмондан тушган намни кўрмаган тупроқдан кўтарилган оқиш чанг-тўзондан навкарларнинг, ҳайвонларнинг юз-кўзи таниб бўлмайдиган даражага етди. Дарахту буталарнинг ранги оқариб қолди. Йўл чеккаларида, ариқ бўйларида ўсиб ётган қовоқ ўсимлиги япроқлари устига тушган чанг-тўзонни кўтаролмай, шалпайиб қолди. Ҳатто қушу мусичалар ҳам уяларига биқиниб олишга мажбур бўлдилар.

Қожор қўшинлари аравада олиб бораётган йигирма тўрт дона сариқ тўпнинг силжиб бориши, айниқса, ваҳимали эди. Эронийлар унинг қора кучидангина эмас, балки баданга қўрқинчли титроқ соладиган, хавф туғдирадиган чанг-тўзонидан ҳам фойдаланиб, туркманларнинг кўнглига ваҳима солмоқчи эдилар. Марв тупроғи кўп замонлардан бери, балки Чингизу мўғуллар давридан сўнг бундай ҳайбатли воқеага шоҳид бўлмаган эди.

Икки юзтача беквачча ва сипоҳийлар тўдаси қўшиннинг асосий бўлагидан товуш этадиган масофада узоқлашди. Уларнинг айримлари оқ бедов отли Ҳамза Мирзонинг олдинда бораётганига қарамай, бачкана ҳаракатлар қилишарди. Эрон қўшини важоҳатидан қўрқиб, бор нарсалари ҳам тўла йиғиштирилмаган, шоша-пиша, чала-чулпа қилиб ташлаб кетилган қишлоқлар ичидан ўтаётганда ҳам сарбозлар шунчаки ўтмас, ҳеч бўлмаганда, деворга илиниб турган, теридан тикилган қоп ёки эсдан чиқарилган сузмаҳалталарни пичоқ ва ханжарлар билан тилка-поралаб ўтишар, пахса деворларни тепиб, йиқитиб кетишарди. Гапнинг қисқаси, Марвни курашсиз эгаллаб, шуҳрат васвасаси ила гердайдиган сарбозлар жуда зерикканларидан ўзларини шу йўл билан совутишарди.

Марвга бостириб кирган куни Техронда ҳам, Ҳамза Мирзонинг туғилган жойи Хуросонда ҳам дабдабали тадбирлар ўтказилганлигини сарбозлар эшитган эди. Энди улар туркман тупроғида роса базм-байрам қилишиб, кайфу сафога берилдилар. Ғалаба нашидаси, ғалаба кайфияти ҳозир ҳам давом этаётганди. Гўё, олдиларида ўқ отиш, қилич сермаш билан машғул бўладиган рақиб учрамагач, сарбозлар ёнбошларидан энди мушук ўтса ҳам унга тиг теккизмасдан ўтмас эдилар.

Бироқ мусулмон давлатларининг барчасида ўчоқ, қозон, дастурхонга алоҳида ҳурмат-эътибор қаратилишини билган Блоквил Ҳамза Мирзонинг изидан илгарилаётган бир навкарнинг ўчоқ ёнида тўнтарилиб ётган қозонга милтиқдан ўқ отганини кўриб, ҳайрон қолди.

— Қозонга ўқ узиш гуноҳ эмасми, эй сарбоз? — деди. Навкар

саволни эшитмаганга олди. Капрал шунда: «Мусулмон мусулмоннинг қозонига эмас, нақ ўзига ўқ узмоқ учун тўп судраб боряпти, ахир!» деб, ўз саволига ўзи жавоб бериш билан қаноатланди.

Қўшин ҳаракатини бошқариб бораётган Қора генерал Блоквилни кўргач, от жиловини тортди. Қора генерал кечадан бери кўришмагани учун француз билан яхши кайфиятда саломлашди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг руҳи кўтаринки эканлигини ҳаракатларидан ҳам сезиш мумкин эди. Қора генералнинг от устида ўзини тутиши ҳам ниҳоятда бошқача эди.

Эгригузар қишлоғида қимирлаган жон йўқ эди. Ўлжадан маҳрум қолганини сезган генерал, молхона ёнбошида бўйинини олдинги оёқлари устига қўйиб ётган итни кўргач, эски қилиғи бўйича:

— Анови ётган итни кўряпсизми, жаноб капрал? — деб сўради.

— Кўряпман, жаноб генерал.

— Унда, сизга бир саволим бор.

— Айтинг, жаноб генерал, билсам, жавобини бераман.

Қора генерал Блоквил учун мутлақо кутилмаган саволни топди.

— Ватан учун одам вафодорми, итми?

«Бу қанақа гап бўлди?» деб, Блоквил эшитган саволини фикран қайтариб қўйди.

— Саволингиз жўн кўринса-да, ниҳоятда мураккаб савол, жаноб генерал. Итнинг ҳам бевафоси бўлади, бироқ одамлар орасида итга нисбатан бевафолари кўпроқ учрайди.

Қора генерал берган оддий саволига европалик олифта жавоб беролмаганлигига жуда хурсанд бўлди. Шундан руҳланган генерал яна сўзида давом этди:

— Кўряпсизми, такалар юртига бевафолик қилишиб, киндик қони тўкилган жойларини ташлаб қочишди. Бироқ ит эса туғилган маконига вафодор қолиб, уларнинг орқасидан ҳатто эргашмабди ҳам. Қандай таъсирли воқеа, шундай эмасми?!

Блоквил бу ҳолатдан асосли маъно топмаган бўлса-да, ортиқча гапириб генералга ижиклашни истамади, унга қарши фикр билдирмади.

— Э, ҳайвон ҳайвон-да, жаноб генерал. Кетгиси келса кетади, бўлмаса ўрганган жойида ётаверади-да!

Жавобдан кўнгли тўлмаган бўлса ҳам, генерал французга эътироз билдирмади. Бунинг ўрнига яна бир кутилмаган гапни бошлаб қолди:

— Уша итни бир ўқ билан овозини чиқармай тинчитса бўладими?

Энди Блоквил генералнинг истагига қарши фикр билдиришни маъқул топди.

— Сиз ватанига вафодор деб мақтаган итга милтиқ ўқталишни мен ҳам нотўғри деб ҳисоблайман.

Қора генерал катта кўзларини ўйнатиб айёрона тиржайди.

— Мана, кўрдингларми, — деди у атрофидагиларга, — Европаликларнинг тушунчаси бизникидан бошқачароқ бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, юзакироқ! — Генерал французнинг ўзига қараб сўзида давом этди. — Душманнинг ватанпарварлиги биз учун энг катта хавфдир. Сиз буни эсингиздан чиқарманг, жаноб капрал!

— Э, ит ҳамма жойда барибир ит, жаноб генерал.

— Йўқ, жаноб капрал, мен сизнинг фикрингизга қўшилмайман.

Ёғийнинг ити ҳам — душмандир!

Блоквил ҳеч нима демади.

Қора генерал қўшоғиз фаранги тўппончасини белидан ечиб олди.

Шунчаки жўн бошланган гап маъносининг қонли фожиага

айланаётганини фаҳмлаган француз бегуноҳ итнинг ўлдирилишини истамай:

— Нима қиласиз уни отиб?! — деди. — Аллоҳ ўзига бахш этган умрини ҳайвон яшасин-да!

— Отгим келяпти!

Блоквилнинг кўзи олдида оппоқ сочли генерал ўжар болага айланди-қолди.

Блоквил итни ўлимдан озод қилиш учун энг сўнгги илинжини ишлатди.

— У ҳатто ўзининг итлик бурчини бажариш учун биз томонга бир марта ҳурмади, отларимизни ҳам ҳуркитмади-ку!

Бу сўзлар Қора генералга заррача таъсир қилмади.

— Ўзининг итлик бурчини бажармагани учун ҳам у ўлимга маҳкумдир!

Бундан бошқа ёлвориш — ортиқча эди. Блоквил ўжару қайсар генерал билан даҳанаки баҳсини тўхтатди.

Ёнига келиб тўхтаган отлиқнинг вазоҳати яхши эмаслигини сезгандай, ит ўрнидан турди, бироқ ундан узоқлашгани билан ҳам омон қололмаслигини сизди шекилли, қочмай, жойида қотиб қолди.

Қора генерал тўппончасини ўқталди.

Бегуноҳ итнинг ўлишига жони ачиган Блоквил яна ўзини тутолмади.

— Олдинда катта жанг турибди, ит учун ўқ сарфламак...

— Ёғийнинг итини йўқ қилмоқ ҳам зафардир! — Ўз жавобидан кўнгли тўлган генерал ваҳшиёна қилиғини амалга оширди. Тўппонча варанглаб овоз чиқарди.

Манглайни мўлжалга олиб узилган ўқ итнинг думига бориб тегди. Ит тумшугини юқорига чўзиб, оғриқдан қаттиқ ангиллади. Кейин ўзини қийнагани таниб олмоқчи бўлгандай отлиқларга томон раҳм-шафқат истаб қаради.

Ҳайвоннинг назари билан кўзи тўқнашган Блоквилнинг вужуди титраб кетди. Итнинг кўзлари гўё инсон тилида сўзлай бошлади: «Сиз одамлар ўзаро уришиб-талашасиз. Мен бегуноҳ итда нима қасдингиз бор? Мен сизлардан кўрқиб, жойимда ҳатто ҳурмасдан ётдим. Нима сабабдан мени отдингиз? Ёки сизлар бегуноҳни зор-зор қақшатишни касб қилиб олганмисизлар? Сизлар қачон инсон бўлар экансизлар, эй одамлар?! Сизларга қачон ақл киради? Ҳозир сизлар менинг баданимдаги азобли оғриқдан озгина тотиб кўрсангиз эди...»

Шу билан биргаликда, итнинг азоб-уқубатлар акс этган кўзлари ўз душмани бўлган одамлардан ярасига малҳам истарди... «Э-воҳ, сен ишонувчан ҳайвон! Дардингга малҳам бўладиган инсон ичингга оловни тикдим?» Итнинг кўзларига кўзи тушиб, унинг нигоҳидаги зорни ўқиган Блоквил: «Сени отган мен эмас. Сени яралаган Қора генерал!» деб бақариб юборишига сал қолди. Бироқ ярадор итнинг яна бор овоз билан чинқириши Блоквилнинг овозидан олдин чиқди.

Ит сўнгги дами-нафасини олиб, бутун кучини йиғиб ўз душманидан қасдини олмоқчими? Ҳа, шунга ўхшайди. У қонларини оқизганича, Қора генералнинг отига қараб сакради. Кўрқиб кетган от бирданига орқага тисарилди-ю, генерал эгардан учиб кетди. Бироқ у йиқилган жойида ётганича, итга қарата яна бир марта ўқ узди.

Итнинг овози дарҳол ўчди. Жонивор бандидан юлингандай узилиб, отнинг бўйнидан сирғалиб ерга ағнади.

Ит сўнгги нафасида ўзининг қасдини олишга улгурган экан. Қора генералнинг тўриқ оти ақлдан озгандай турган жойида тўхтамай

айлана бошлади. Бор кучи билан сакраган итнинг ўткир тирноқлари отнинг икки кўзини ўйиб олган эди.

Одам иккита бегуноҳ жониворни ҳам бир-бирига душман қилишга улгурди. Кўзлари ёруғ дунёни кўришдан маҳрум бўлган от турган жойида айланар экан, ўз эгасини босиб кетишига озгина қолди. Бош кийими билан тўппончасини қўлига олган Қора генерал отнинг кучли тўёқлари остида майиб бўлишидан ўзини зўрға олиб қочди.

Тўппонча товушига югуриб келган тўрт-беш нафар сарбоз ўлиб ётган итни кўриб ҳайрон қолишди. Улардан бири отдан сакраб тушди-да, Қора генералнинг бедовини ушламоқчи бўлди. Юз-кўзи қора қонга бўялган от жиловига қўл теккандан чўчиб, ён томонга сапчиди. У яна эгасини босиб олишига сал қолди.

Бўлиб ўтган ҳодисаларга ўзи гуноҳкор бўлганига қарамай, генерал сарбозга газаб билан тикилиб уят сўзлар айтиб сўкинди. У чўзилиб ётган ит ўлигига олайиб кўз ташлади.

— Буларнинг итлари ҳам эгаларига ўхшаган экан-а!

Блоквил бу гапга нима деб жавоб айтишни билмади.

Қора генералга бошқа от келтиришди. У француз билан ёнма-ён от ҳайдаб борар экан, яна олдингидек, қайсарларча фикрини давом эттирди.

— Кўрдингизми, жаноб капрал?! Бояги итнинг нима учун ўлдирилганига энди ақлингиз етгандир?..

Блоквил яна сукут сақлади.

27

Туркманларнинг қўрғони дарёнинг ўнг томонида эди. Ундан бериоқда кейин қурилганлиги аниқ кўриниб турган яна бир қўрғон бор эди. Уша баландликнинг устига 1855 йилда Сарахс жангида Муҳаммад Аминхондан ўлжа олинган икки дона сариқ тўп чиқазиб қўйилган эди. Асир тушган такалар ва қўрғонга кириб олган «тил»¹лар берган маълумотларга кўра, қожорлардан ўлжа олинган бошқа тўплар нариги асосий қўрғоннинг олд томонида бўлиши керак эди. Такаларнинг нима учун бундай қилганликларининг сабабини эса қожорлар тушунмадилар.

Блоквил шундай тахмин қилди — биринчи қўрғондаги тўплар қўлга тушса-да, иккинчи қўрғондаги эронликлардан ўлжа олинган тўплардан отиб, ҳимояланиш мумкин. Туркманлар шуни ўйлабдилар-да...

Туркманларнинг қўрғонига Мурғоб дарёсининг чап қирғоғи томонидан қараб турган Қора генерални Ҳамза Мирзонинг ҳузурига шошилиш чакориришди. Генерал бош саркардадан қилинажак ишлар борасида янги буйруқ олиб, дарҳол изига қайтиб келди.

Ҳамза Мирзонинг буйруғи қуйидагилардан иборат эди: август бошларида туркманлар Марв теварак-атрофига ўтин-чўп йиғишга борган сарбозлар қўлидан икки дона тўпни ўлжа олиб қолган, энди ўша тўпларни такалардан тортиб олиб орқага қайтариш керак, вассалом! Тўғри, уруш тамом бўлгач, бу тўпларни қурбонсиз қайтариб олса ҳам бўларди. Бироқ, Ҳамза Мирзо фикрича, такалар қўрғони ўққа тутилганда, бу тўпларга ҳам зарар етиши мумкин эмиш. Бундан ташқари, эронликлардан ўлжа олинган тўплар туркманларнинг қўрғонида уларнинг руҳига руҳ қўшиб турмаслиги шарт! Учунчидан эса, уруш бошланмай туриб икки дона тўп орқага қайтариб олинса,

¹ Т и л — айғоқчи, жосус.

туркманлар кайфияти тушиб, урушга кирмасликлари ҳам мумкин.

Бош саркарда туркман тупроғида аллақачонлар мангу мазордан жой олган уч юзга яқин навкарнинг, бўлажак жангда ҳали қанчасининг дунёдан ўтиши номаълум сарбозларнинг жони учун ҳисобот сўрамаса-да, сариқ тўплар учун Насриддиншоҳ олдида жавоб беришига тўғри келишини биларди. Шу сабабли урушга кирмасдан олдин энг ботир ва қаҳрамон навкарлардан махсус гуруҳ тузиб, тўпларни дарёнинг нариги томонидан ўзлари тарафга олиб ўтиш гамини емоқда эди.

Дарёнинг чап қирғоғида эронликларга қарши қанча куч оёққа турганидан, қўрғон ва сариқ тўплар кимлар томонидан, қандай қўриқланаётганидан ҳеч ким етарли хабардор эмасди. Сарбозлар йиғилгунча, Қора генерал офтоб ва йўлбарс қиёфаси акс этган байроқни ҳам ўз ёнига ола келишларини буюрди. Унинг нима мақсадда бундай қилганини ўзидан бўлак ҳеч ким билмасди.

Бироз ўтиб, Ҳамза Мирзонинг буйруғини амалга ошириш мақсадида ширин жонидан кечишга тайёр турган кўнгиллилар гуруҳи саф ростлади. Улар қирқ нафарга яқин сарбозлар эди. Қирқ нафар одам билан мингларча туркманнинг устига ёпирилиб бориш осон ишми? Агар туркманлар қўлида чўпон таёғидан бўлак яроқ бўлмаганда-да, уёққа борганларнинг омон-эсон орқага қайтишларига ишонч борми? Демак, ўйлади Блоквил, бу кўнгиллилар бутун кўшиннинг руҳини кўтариш учунгина ўлимга юборилган бўлиши мумкин! Бош саркарданинг кўнгли ва сўзи учунгина кўнгиллилар кучоқ очиб турган ажал комига кетаётган экан, дарёнинг ўнг қирғоғидаги улкан кўшин ҳам миқ этмай урушга киради. Ғалаба эса ҳамisha руҳи баланд кўшин томонидадир!

Аслида Қора генерал офтоб ва йўлбарс қиёфаси акс этган байроқни кўнгиллилар руҳини кўтариш учун олиб келтирган экан. Олий буйруқни амалга ошириш учун кўнгилли сарбозлар мазкур байроққа сажда қилиб, йўлбарс сингари йиртқич, офтоб каби куйдирувчи бўлмоқни бўйинларига олиб ўлимга боришлари зарур эди.

Кўнгиллилар ҳақиқатан ҳам танланиб-сараланган жангчилардан иборат эди. Бош раҳбарнинг олиймақом буйруғини ерда қолдирмай ижро этган ботирлар ҳамма жойда ҳам улуғ шон-шавкатга мушарраф бўлади. Эронда ҳам, шундай эди албатта.

Устига-устак, қоп-қора мўйловли, пакана, озгин қожор гуруҳга етакчи қилиб юборилаётган баҳайбат гавдали сарбознинг ёнбошида, сафда иккинчи бўлиб турди. Ундан кейин турган навкар ҳам етакчи каби бақувват бўлганлиги сабабли, икки улкан гавдали сарбоз ўртасидаги ҳалиги қожор ниҳоятда ночор-нотавон кўринарди.

Қора генерал урушдаги ҳарбийларга хос дадил қадам ташлаб, етакчи сарбознинг ёнига борди-да, қўлидаги байроқни унинг юзига теккудай яқин келтирди.

— Муҳтарам Ҳамза Мирзо Хешмуҳаммад Давланинг олиймақом буйруғини кўнгилли бўлиб бажаришга кетаётган сарбоз, сенинг исминг нима?

— Исминг Ҳасан, жаноби олийлари! — Бирданига етакчи бўлиб бораётган одам учун бу номнинг қисқароқ эшитилишини англаган сарбоз олдинги жавобини яна тўлдирди. — Ҳасанхон Маҳмуд Машҳадийман!

— Ҳасанхон Маҳмуд Машҳадий, мен бу байроқни нима учун сенинг олдинга олиб келдим?

— Муҳтарам генерал! Сиз буюк байроқнинг обрўйини тўкиш мумкин эмаслигини бизларга таъкидлаш учун олиб келдингиз!

Байроқ олдиға келмасиданоқ, қорни думалоқ сарбоз гапира бошлади:

— Муҳтарам сардоримиз! Мен Нусратул Али Шаҳобилхон Хуросонийман. Буюк Эроннинг юксак байроғи жаҳондағи ҳеч бир кучнинг, ҳеч бир қудратнинг амри билан ўз жойидан туширилмайди. Ҳеч ерда, ҳеч маҳал юртнинг юз-кўзига иснод келтирилмайди. Бу байроқ борган жойида доимо ғолиб бўладиган энг ботир сарбозларнинг руҳига руҳ, кучига куч қўшадиган беқиёс қароматли байроқдир! Бундай улғу байроқ остида курашга кирган сарбоз унинг руҳий кучи билан метиндай қалъа, тоғдай баланд биноларни олишга...

«Иш қилишинг ҳам сўзлашинг каби бўлса, сендан ниҳоятда кўп яхши нарсаларни кутса бўлади!» деб пичирлади Қора генерал. Байроқни унинг олдидан олиб, аллақачон учинчи навкарнинг қаршисига боргандан кейин ҳам, қорни думалоқ пакана қожор ҳамон вайсашда давом этмоқда эди. Етакчи сарбоз «бўлди!» деб туртиб қўймаганда, у сайрашини ҳамон давом қилдиравериши мумкин эди.

Воқеани четда томоша қилиб турган Блоквил ўзини кулгидан зўрга тийди.

Эрон давлатининг юксак байроғига ўзларининг вафодорликларини бир неча марта такрорлаган кўнгиллилар бош саркарданинг амалга оширилиши қийин топшириғини бажариш учун дарё томонга юриш бошладилар. Улкан ва новча сарбозлар ичида уларнинг бир қадамини икки одимлаб босиб бораётган кичкина қожор изидан тикилиб қолган Блоквил энди кулишини ҳам, йиғлашини ҳам билмай қолди.

Навкарларни жўнатгандан сўнг ҳарбийча ҳаракатдан эркин ҳолатга ўтган Қора генерал бирдан шалпайиб қолди.

Блоквил унинг ёнига келди.

— Туркманлар Эрон тўпларини яшириб, навкарларимизга ўз тўплари билан ҳужум қилишмоқчимиз, жаноб генерал?

Дарё томонга қараб турган генерал кулимсиради.

— Мана шу жойга олиб келган йигирма тўрт дона тўпимизни текин берганимизда ҳам уларга тўпдан фойда йўқ, улар тўп отишни билмайди!

— Нега бундай деяпсиз?

— Бунинг сабаби шуки, туркманлар бизнинг тўп қаердан ўқланишини билмайдилар.

Блоквил ҳам дарё томон тикилар экан, деди:

— Улар иккала тўп оғзини биз томонга ўгириб қўйишларига қараганда, бу масалада ҳам саводлари борга ўхшайди. Агар билишмаса эди, ўйлашимча, тўпларнинг оғзини биз тарафга тўғрилаб қўймаган бўларди!

Қора генерал яйраб кулди.

— Тўпнинг қаеридан ўқланишини билмасалар ҳам, ўқнинг қаердан чиқишларини билишади-ку, ахир. Уларни ғирт саводсиз деб ўйлаш тўғри эмас, жаноб капрал.

— Тўплар отилмас экан, ташвиш чекишнинг нима ҳожати бор? Сиз танланган сарбозларингизни ажал комига шунчаки юбормаган бўлсангиз керак, жаноб генерал?

Қора генерал французга муғомбирона тикилди.

— Жаноб капрал, мен баъзан сизга қараб туриб, «билимлими ёки билимсиз кучлими бу одам?» деб ўйланиб қоламан. Ахир, тўп судраб келишда қурол кучини кўрсатиш эмас, балки бунда сиёсат кучини кўрсатиш устунроқ. Зеро, бу майдонга кураш майдони деб қўйишибди.

Бу суҳбатдан икки соатча вақт ўтар-ўтмас, туркманлардан ўлжа

олинган сариқ тўпларни қайтаришга кетган навкарлардан бири орқасига қайтиб келди. У қорни думалоқ, пакана қожор эди. Ўтган икки соат мобайнида бутунлай ўзгариб қолганга ўхшарди. Қоп-қора соқоллари ҳам оқаргандай, ўзи эса олдингига нисбатан шалпайиб, кўзларининг ўти ҳам ўчгандай, кексайиб қолгандай эди.

Бироқ у якка ўзи эмас экан. Икки дона сариқ тўп ўрнига у қорачадан келган бир туркман йигитини асирга олиб келганди. Қўли орқасига боғланган, йигирма беш-йигирма олти ёшлар атрофидаги ориқ туркман думалоқ қоринли қожор ўнғ томонга буюрса ўнғга, чап томонга буюрса, чапга бурилиб келарди. Қожорнинг уни қандай йўл билан қўлга олганини худо билсин, бироқ қорача туркман сарбознинг барча буйруғини сўзсиз бажариб келарди.

Кўнгилли сарбозлардан бирининг орқага қайтиб келганини эшитган Қора генерал барча ишларини бир четга қўйиб, келаётганларнинг олдига ўзи пешвоз чиқди.

Қора генерал улардан:

— Тўплар қаерда? — деб сўради.

Жавоб ўрнига пакана сарбоз хўнграб йиғлай бошлади. Унинг бу хотинчалиш йиғиси кетган навкарларнинг орқага қайтиб келолмаслигидан, ўзининг ҳам ўлимдан зўрға қочиб қутулганидан хабар берарди. Хуллас, у тўплар борасида бирон-бир хабар бера олмади. Кетганларнинг биттасидан бошқа ҳеч ким орқага қайтмаганлиги эса сариқ тўплар қисмати қандай ечим топганлигига сўзсиз жавоб бўлди.

Қора генерал ҳам бунга яхши тушунди шекилли, тўп ҳақида бошқа савол бермай, асир туркманни сўроқ қилмоқчи бўлди.

Қора генерал аввал паканадан шуларни сўраб олди:

— Тўп ўрнига олиб келганинг шуми?

Сарбоз бош қимирлатди.

— Узинг тутдингми?

— Дарёдан ўтишимиз биланоқ, ҳаммамиз биргаликда тутдик.

— Молларга хашак йиғиб юрган эдим, булар қўлга олишди, — деб, гапиргиси келгандай атрофга назар ташлаган туркман ўзига берилмаган саволга жавоб қайтарди.

Туркманни ёнбошдан кузатиб турган Блоквил ўйланди: «Тўп судраган ёғий бостириб келганда моллари учун хашак йиғиб юрган одам — қанақа одам экан ўзи? Душманнинг бир тарафи жанг олдидан ов-шикорга боради, иккинчи тарафи эса жанг олдидан моллари учун ўт-ем йиғади. Тавба, ҳар юртнинг, ҳар бир касбнинг ўзига хос сир-синоати бор экан-да!»

— Отинг нима? — деб Қора генерал асирга қаради.

— Бир қошиқ қонимни кечсангиз айтаман.

Қора генералнинг кулгиси қистади. «Исмингни айтганинг учун мен сенинг қонингдан кечайми?»

— Айт!

— Исмим Жиянгелди. Мен туғилганимда Тажанда яшаётган Отамурад жияннинг катта ўғли Юсуфберди жиян Тоғжамол жиян билан бизникига меҳмонга келишган экан. Ўша вақтда улар қовун қоқи ейишга келишган экан. Шу сабабли менинг исмимни Жиянгелди деб қўйишган.

Асирнинг ҳовлиқиб-ҳовлиқиб сўзлашига Қора генерал ҳайрон қолди.

— Қўвшутхоннинг ҳол-аҳволи қалай?

— Бир қошиқ қонимни кечсангиз айтаман.

Охирги гапнинг тез-тез такрорланиб туриши Қора генералнинг

жаҳлини чиқарди. Бироқ «тентакнинг минг сўзидан бири керак» деган нақлга итоат қилиб уни тинглади. Жиянгелдининг маза-матрасиз гаплари ичидан бир муҳим маълумот чиқиши мумкин эди.

— Қонингни кечдим, сўзлайвер!

— Шу десангиз, жаноб, мен Кўвшутхон деган одамни яқиндан кўрган эмасман. Лекин олдинги кун эдими ёки ундан ҳам олдинми, унинг ёнига ахалли қариндошлардан чопар келди, дейишганди...

Генерал ҳушёр тортди.

— У қанақа чопар экан?

— Бир қошиқ қонимни кечсангиз айтаман.

— Ҳой, кечдим, дедим-ку!

— Кечган бўсангиз, гап шу, жаноб. Ахалли қариндошларимиздан чопар келди. Йўқ, адашдим. Ахалли қариндошларимиздан чопар келгани йўқ. Кўвшутхоннинг Ахалга юборган ўз чопари қайтиб келди. Чопар — чопар бўлади-да, жаноб. Отлиқ борилади. Йўлнинг эса, ўзингиз биласиз, боши-охири кўринмайди...

Жиянгелди вайсаганича суҳбат йўналишини бошқа томонга буриб юбориши аниқ бўлач, Қора генерал уни дарҳол тўғри йўлга бурди.

— Чопар қандай хабар олиб келибди?

— Чопарми? — бу гал Жиянгелди бир қошиқ қонининг кечиринини сўрамасдан жавоб қайтарди. — Чопарнинг исми Муҳаммадомон. Муҳаммад дегани Муҳаммад пайгамбар бўлади. Омон эса омон бўлсин дейилгани. Туркманларнинг исми ана шундай, бошдан-оёқ, жуфт-жуфт, қўша-қўша бўлади.

— Менга унинг номи керак эмас, қариндош! — Фигони чиққан Қора генерал дарров Жиянгелди билан қариндош бўлиб ҳам олди. — Нурбердихондан қанақа хабарлар бор?

— Нурбердихондан хабар йўқ. Лекин Ялқоб сардорнинг икки юз отлиқ навқари билан Тажан дарёсидан биз томонга ўтганини биламан...

— Ялқоб сардор деганинг ким у?

— Ялқоб сардор Боми такаларининг бош ботири...

— Тушунарли. Яна нима гаплар бор?

— Бошқа гап-сўз йўқ деса ҳам бўлади. Ҳа, айтганча, Нафас шоир одамларга газал ўқиб берапти.

Керакли маълумотларни олдим деб ўйлаган Қора генерал асирнинг орқасига боғланган қўлларини бўшатишга буйруқ берди.

— Ҳозир энди сенинг қандай хоҳишинг бор, Жиянгелди?

— Ҳозирми? — деб, асир терисига ип қаттиқ ботган қўлларини уқалар экан. — Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтаман.

Қора генералнинг қошлари чимирилди.

— Кечдим.

— Йигиб қўйган ўтларимни молларимга элтишни истайман.

— Уруш бўлаётган шароитда мол, ҳашак тўғрисида ўйлаш шартмикин?

Жиянгелди юзларини буриштиради.

— Дарёнинг нариги томонида битта аҳмоқ хон, бу томонида битта аҳмоқ хон урушса-ю, шуларни деб менинг молларим оч қолсинми? Улар урушсалар урушаверсинлар. Бир-бирларининг кўзларини чўқийверсинлар. Менга нима?

— Сен нима учун нариги хон ҳам, бу хон ҳам аҳмоқ деб ўйлайсан, Жиянгелди? «Бир қошиқ қонимдан кечинг!» деявермасдан гапир энди!

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтганингизни бажараман, жаноб. Дарёнинг орқасидаги хоннинг ақли бор бўлса, дарёнинг бу

ёғидаги хоннинг ҳам ақли бор бўлса, уруш бўлмасди, ахир. Ақли, эсли-хушли инсонлар урушмайдилар. Мана мен, ҳеч қачон ҳеч ким билан уришмайман. Чунки аҳмоқ эмасман! Мен сиз билан ҳам уришмайман!

Юзи-қўзи галати бу туркманнинг гап-сўзлари тузсиз, маъносиз бўлганлиги учунми, Қора генерал теварак-атрофдагиларнинг ҳеч бири ўйламаган қарорини эълон қилди:

— Асирни озод қилинглар, кетаверсин!

Шундай деб, Қора генерал туркманни масхаралаб тиржайди.

— Жиянгелдиннинг моллари оч қолибди. Уни қўйворинглар!

Қўли ечилиб, ўзи озод бўлса-да, асир ҳаяжонланмади. Аксинча, у чин кўнгилдан Қора генералнинг юзига тикка қаради-да, охирги илтимосини айтди:

— Менинг ўроғимни энди қай биринг тўлашни бўйнингизга оласизлар?

— Қанақа ўроқ экан?! — бу сафар асирни ушлаб келган қорни думалоқ пакана қожор гапга кирди. — Биз сени тутганимизда қўлингга ўроқ йўқ эди-ку, ахир. Тухмат балосидан, Аллоҳим, ўзинг сақлагайсан!

— Ҳашак, ўт йиғиб юрганимда ўроғимни қўлимдан олмадингизми? Нега ёлгон сўзляяпсиз?

Қаерда турганини эсидан чиқарган ёки шароитга фаҳми ҳамон етмаётган Жиянгелди қорни думалоқ қожорга қараб дўқ-пўписа қилди.

— Нима, сенингча, ўроқ деган иш қуроли ҳар қадамда топиладиган нарсами? Аллоҳнинг бандаси қўлидаги ўроғини зўрлаб олиб, сувга ташлаган одам — уни тўлаши керак! Бу дунёда қайтармасанг, у дунёда қайтарасан, эй пакана! Дўзах бор, пулсирот дегани бор, ахир.

Асирни кузатиб, унинг сўзларини тинглаган Блоквил, «Жиянгелди ўзини овсарликка солиб, барчанинг устидан кулаяпти», деган хулосага келди.

Асирнинг гап-сўзи жонига теккан Қора генерал бундан ортигига чидай олмаслигини билдириб, қўлини силкиди.

— Тулкининг ови ҳам керак эмас, ҳиди ҳам!.. Тезроқ йўқол!

Блоквил Қора генерал айтган мақолнинг маъносига ета олмади.

Бу орада Жиянгелдини дарё томонга кузатиб қўйишди.

28

Александр Невский, Қўвшутхон сингари энг улкан иккита уруида ғолиб чиққан саркардалар тарихда сийрақдир...

Қурбон Ваҳимий

1860 йилда Қўвшутхон ибн Ўроздурди сардор¹ қирқ бир ёшга қадам қўйган эди.² Унинг кекса падали бузруквори доимо: «Ишонмагин молинга, маймун бордир йўлингга», деган гапни қайтарар экан. Шу сабабли Қўвшутхон маймун йилидан хавфсираб яшаган. Уша йил келганда юртда ёки шахсий ҳаётида қандайдир бир нохушлик бўлса

¹ Қўвшутхоннинг ушбу тўлиқ номи унинг муҳрига ҳам ёзилган эди.

² Қўвшутхоннинг туғилган ва вафот этган вақти аниқ эмас. Оқсоқол туркман ёзувчиларидан Б. Кербобоев, Х. Деряев, Б. Султонниёзов, Д. Холдурдиларнинг муаллифга берган маълумотига кўра, у 1819 йилда туғилиб, 1878 йилда дунёдан ўтган. Таниқли турк тарихчиси доктор Меҳмет Саройнинг илмий изланишлари бўйича Қўвшутхон 1819 йилда туғилиб, 1877 йил июль ойининг охирги кунларида дунёдан ўтган (*Муаллиф изоҳи*).

керак, деб иккиланар экан. Бироқ шу пайтгача маймун йили бошқа йиллардан фарқ қилмаган, омон-эсон ўрнини бошқа йилга бўшатиб берган.

Қирқ ёш инсон учун навқирон ёш бўлиб, бу вақтда унинг ақли тўлишган, ҳар қадамини ўйлаб босадиган даври ҳисобланади. Бироқ сон бўйича ўзиникидан бир неча баравар ортиқ бўлган ёғий кучини енгмоқ учун фақат ақл-фаросатнинг ўзигина етарли эмас. Ёғийнинг қора кучи ақл-фаросатдан эмас, ўзига бас келадиган кўп сонли кучдангина орқага чекиниши мумкин. Бундан ташқари, ғалабадан умидвор бўлиш учун душманнинг ўз ичидан ҳам тарафдор топиш керак эди.

Қўвшутхон бундан беш йил олдин бўлиб ўтган Сарахс тўқнашувида ҳам жуда хавотир олган эди. Бироқ у вақтда Муҳаммад Амин кўшини сафида саккиз минг нафар ёвмут туркманларига бош бўлган саркарда Омонийёз сардор бор эди. Омонийёз сардор Қўвшутхон маслаҳати билан ўз йигитларини гўё енгилди ҳисоблаб, жанг майдонидан қочган, бу билан Муҳаммад Амин кўшинининг жанговар руҳини тушириб, асосий кучнинг белини синдирган эди. Бироқ бугун қожор кўшинлари ичида Омонийёз ёвмутнинг тадбиркорлигини такрорлайдиган, бу ишга бош қўшадиган бирорта ҳарбий раҳбар йўқ.

Қўвшутхонга етиб келган маълумотларга кўра, Марвга ҳужум қилаётган ёғий кўшини ичида ҳатто ҳозир хуросонлик туркман қабилалари — ҳазратлар, туморларнинг ҳам ҳеч бири қатнашмаётганди. Улар Марв юришида иштирок қилишдан мутлақо воз кечишган. Шунинг учун бу сафар Қўвшутхоннинг олдида фақат бир йўл қолган — бу ҳам бўлса, оз куч билан улкан кучни енгил! Бундай ғалабани орзу қилиш осон-у, аммо амалга ошириш мушкул. Ғалаба орзусининг хаёлий лаззати-ю, ҳақиқий аҳволнинг жабр-ситамлари орасида қаттиқ сиқилган Қўвшутхон энди бўлажак ҳаракатларини ҳисоб-китоб қилиб кўрди. Унинг кўз ўнгидан туғилган юрти Ахал, болалик йиллари ўтган Этрек қалъаси, киндик қони томган қишлоғи, навқирон йигитлиги ўтган Сарахс шаҳри бирин-кетин жонлана бошлади. Яхши кунлари эсга тушганда чиройи очилди, ёмон кунларни эслаганда эса қошлари уюлди.

Бир пайт у «Астағфуруллоҳ!» деди-ю, ўзи билан ўзи гаплаша бошлади. «Инсон деган бандаи мўмин ўлимидан олдин болалигини эсга олар эмиш, ўтмишини кўз ўнгига келтирар эмиш дейишар эди, балки бугун мен ҳам...»

Дарҳақиқат, бу кунлар — Қўвшутхоннинг умридаги охириги муддати бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Зеро, шароит ҳам шунга томон етакламоқда. «...Сен дунёдан ўтганинг билан туркман қавми дунёдан исзиз йўқолмайди. Бегуноҳ бола-чақалар умри узоқ бўлади, иншооллоҳ...»

Шу кунларда қожорларнинг туркман тупроғига энг даҳшатли ҳужуми юз беришини Қўвшутхон ички бир туйғу билан сезмоқда. Бугун хоннинг ҳам, бугун така уруғининг ҳам орзу-истаклари ушалиб ғалабага умид уйғониши ёки қисмати номаъқул рўй бериб, ғам-ҳасрат оламига тушиб қолишлари мумкин. Чунки туркманларни шу ҳолатга туширадиган ёғийнинг йигирма тўрт дона сариқ тўпи Мурғоб дарёсининг чап қирғоғидан ўнг қирғоққа олиб ўтилади, ҳозир улар такалар устига ажал уруғини сочиш учун буйруқ кутмоқда эди.

Қўвшутхоннинг асосий мақсади — ёғий билан ораликдаги бош чегара бўлган Мурғоб дарёсининг ўнг қирғоғини эронликларга бермаслик. У тўп ўқларининг ушбу чегарани бузмаслигига чора

тополмаса-да, Эрон сарбозларининг дарёдан ўтишларига қарши куч топа оламан, деб ўйларди. Шу мақсад асосида уч катта гуруҳга бўлинган така кучларининг улкан қисми дарё қирғоғига яқин ерда жойлаштирилганди.

Улуғ хон кенгашчилари ва тансоқчилари билан сарбозларнинг жанговар ҳолатини кўриб чиқди. Хива хонидан ўлжа олинган икки дона сариқ тўп турган жойгача боришди. Қўвшутхон бу тўпларни ҳар куни бир марта шахсан ўз кўзи билан кўриб, текширмаса, кўнгли жойига тушмасди.

Хива хонидан қолган бир жуфт тўп Қўвшутхоннинг махсус кўрсатмаси билан бунёд этилган узун қум тепаликнинг устига ўрнатилган эди. Ушбу сунъий тепаликнинг баландлиги беш-олти кулочга тенг эди.

Икки тўпнинг ҳам сақланишига боши билан жавоб берадиган — бу Чебшек ботир Қурбонменгли ўғли. Унинг ёнида тўп отиш усулини махсус ўрганган зеҳни ўткир йигитлардан ўтгизга яқини бор. Қожорлардан эса фақат икки тўп эмас, харвор-харвор¹ дори, тўп ўқлари ҳам ўлжа тушди. Бу тўплар ва ўқ-дорилар бебаҳо ахалтака отлари сингари кўз қарачиғидай қўриқланмоқда эди.

Қўвшутхон сариқ тўплар турган тепаликка ҳали етиб улгурмаёқ, шоша-пиша, тез-тез юриб келаётган йигит тансоқчилардан ўта олмаслигига кўзи етгач, уларга яқин жойда тўхтади-да, баланд овоз билан:

— Хон оға, тўққиз нафар қожорни қўлга туширдик! — деб қичқирди.

Бу хабарни эшитган улуғ хон тансоқчиларга қараб қўлини силкиди:

— Йигитни ўтказиб юборинглар!

Хон ёнига боришга рухсат берилган бўлса-да, хабар келтирган йигит беш-олти қадам ораликда тўхтади. Қўлга тушганлар — «Қожор тўпларини орқага қайтариб келинглар!» деган буйруқни бажариш учун келган сарбозларнинг бир қисми эканлиги, улар ўзларининг қандай мақсад билан келганини бўйнига олганлигини йигит улуғ хонга билдирди.

— Қўлга тушган эронликларнинг етакчисини ўзимиз билан бу ёққа келтирдик! — деди йигит орқа томонга ишора қиларкан хон ўша томонга қараб:

— Асирдан сўра-чи, ораларида тўпчи бор эканми?

Қўвшутхоннинг саволи форсчалаб сарбозга, унинг жавоби туркманчалаб, улуғ хонга етказилди.

Қўлга олинганларнинг орасида уч нафар тўпчи бор экан.

Қаноатланган Қўвшутхон:

— Жуда яхши! — деди. — Худойим деганга Худонинг ўзи етказар экан!.. Чебшек ботирни бу ерга чақиринглар!

Чебшек ботир етиб келди.

— Аҳволинг қалай, ботир?

— Ҳаммаси кеча кўрганингиздай, хон оға, тайин! Зарур фурсат келса гумбурлатаверамиз!

Хоннинг юзи жиддийлашди.

— Чебшек ботир! Менга ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат керак. Қўнғилга шунчаки таскин берадиган гапларни чеккага улоқтир... Йигитлар сенга ёрдамчи олиб келишибди. Сени шунинг учун бу ерга чақирдим.

¹ Х а р в о р — бир эшак кўтара оладиган юк, тахминан 300—350 кг. (Муаллиф изоҳи.)

— У қанақа ёрдамчи экан, хон оға?

— Хув анави бақуват қожорни кўряпсанми? Ўша сарбоз тўпчи экан. Яна унинг иккита шериги ҳам тўпчи эмиш. Сен уларнинг сирасорларини текшириб кўр-да, яна бир бор ўз тайёргарлигини ҳам кўздан кечириб кўй. Иш маррага келганда «воҳ» деб тиззанга уриб турма.

— Фаҳмладим, хон оға!

Чебшек ботир асир олинган эронликлар томон жўнади.

Қожор тўпларининг Хива хони тўпларидан тафовути йўқ эди. Шунга қарамай хушёрликни қўлдан беришни истамаган Қўвшутхон уларни қожор тўпчилари қўллари билан ҳам текшириб кўрмоқчи эди...

Қораёпга қочқин бўлиб келган Марв халқининг барчаси қалъанинг ичида эмасди. Чунки қалъада уларнинг ҳаммасига жой ҳам етмасди. Жой бўлган тақдирда ҳам одамларнинг асосий қисмини қалъада йиғиш фикрига бутунлай қарши бўлган Қўвшутхон бунга асло йўл бермасди. Зотан, улуғ хон кўрсатмасига мувофиқ қариялар, бола-чақа, жангда ёрдами тегмайдиган хотин-қизлар Қораёпдан узоққа, душман оёғи етмайдиган Қорақумнинг етти барханидан нарига жўнатилган эди. Уларни кўриқлаш, ичимлик суви билан таъминлаш учун махсус кишилар тайинланган эди.

Шу тариқа ичкарида ҳам, ташқарида ҳам ёғийга қарши кураша оладиган такалар қолган Тангрибердибек қалъаси бутунлай ҳарбий кўрғонга айлантирилди.

Барча жанговар чиниқишлар, ҳамма тайёргарликни оз ҳисоблаган Қўвшутхоннинг буйруғи билан ҳали қожорлар Қораёпга келмасиданоқ қалъанинг атрофига ҳовуз қазилди. Мингларча одамнинг кеча-кундуз қўлда белкурак билан ишлаши натижасида қазилган ҳовузнинг чуқурлиги одам бўйича, эни эса ўн қадамдан иборат эди. Асосий қум ва тупроғи қалъа девори томон чиқарилган ҳовуз икки кун олдин сув билан тўлдирилди.

Душман ўз ҳужумини шу кун ичида амалга оширса керак, деб тахмин қилинди. Шу сабабли эрта тонгдан оёққа қалқиган такалар бир неча юз метр узунликдаги ҳовуз сувига сомон сепишни бошлаган эдилар.

... Тўпчи йигитлар ёнида Омонсахат сардор ҳам бор экан. Айлиниб келиш сардорга махсус топшириқ қилиб топширилмаган бўлмасида, унинг бу ерда эканлигини кўрган Қўвшутхон ниҳоятда хурсанд бўлди.

Ҳол-аҳвол сўрашилгандан кейин, шундай қилгани учун кучи янада ортадигандай, улуғ хон сариқ тўпларнинг зирҳини кафти билан сийпалаб чиқди. Оғир хаёлга чўмди. Унинг бир нуқтага тикилганча жим бўлиб қолганидан ташвишланган Омонсахат сардор:

— Хаёл отига миниб қолдингизми, хон оға? — деди.

Хон жавобга шовилмади. Узоқ фикр қилгач:

— Тўғри айтдингиз, сардор! — деди бошини қимирлатиб. — Оч товуқ тушида ҳам дон кўриб чиқар эмиш...

— Бу билан нима демоқчисиз? — деб хоннинг кўнглида нима хаёл борлигини билишни истаган сардор унга савол назари билан қаради. — У дондан биз ҳам татийлик!

— Э, бу тушга кирса-да, оғзингизга кирадиган дон эмас, сардор. Ўтмишни бир эсга олдим-да...

— Масалан? — Омонсахат сардор қўлларини бир-бирига ишқалади.

— Ҳали Нодиршоҳ тахтга чиқмасдан олдин Марвда иккита тўпхона бўлган экан, сардор. Тўп ясайдиганлар писта ёғочини, дарахтнинг

шоҳларини ёқиб, мис эритишган. Тўпга ўхшаш ва туянинг хўвудига¹ боғлаб отиладиган ўзига хос яроғни эскилар ясашган. Номини ҳам «Сопбўзан» деб аташган. Кичкина тўп бўлган-да...

— Ҳозирги ҳам ўша сопбўзандан бўлса эди, деб фикр қиляпсизми? Улуғ хоннинг юзи қизариб кетди.

— Тўғрисини айтсам, ҳозир ўша қуролдан ҳам ўн дона бўлса эди деб орзу қилгандим, сардор.

— Афсусланманг, хон оға! Аллоҳ бизни қўлласа, боримиз билан бозор қилаверамиз!..

Тўпларнинг ёнидан қайтган Қўвшутхоннинг йўли қалъанинг жанубий қаноти томонида ишлаб юрган «сомончи»ларнинг ёнидан ўтди. Қоп-қоп келтирилиб турган сомонни паншаха билан сув устига сепиб юрган қария қўлидаги қуролини ерга санчди-да, хон билан саломлашди.

— Таканинг молини бу йил қиш ғамидан маҳрум қилдинг-ку, хон ўғлим, — деб қария кулимсиради.

Қўвшутхон ҳам унга жилмайиб жавоб берди.

— Таканинг жони омон бўлса, моли учун қишқи ем-хашагини, албатта, топади, оғам! Туркманнинг чўли кенгдир. Аллоҳ ўзимизни омон қўйса, молимиз ҳам омон қолади.

— «Ғарқ бўлаётган хашакка ёпишар» қилар экансан-да, бизни унда? — деб, қария синиқ овозда гапирди.

Унинг бу сўзи хонга ёқмади. Улуғ хон юзи дарҳол жиддийлашди.

— Йўқ, оғам, туркман хашакка ёпишмайди. Ишни сомон тагидан сув юборгандай қилади.

— Бу гапинг рост сўз бўлди, хон ўғлим, — деб, қария бошини қимирлатди. — Сомон тагидан сув юборилса, ками қолмайди...

Шу пайт қутилмаганда юз берган бир воқеа одамларнинг диққатини ўзига тортди. Дунё ташвишини, одамларнинг гап-сўзларини сезишдан маҳрум бир ҳанги эшак ўзининг ҳаром нафсини қондириш мақсадида дарё тарафдан олдига ургочи эшакни солиб қалъа томонга қувлаб кела бошлади.

Қочиб келаётган эшак худди Қўвшутхонлар турган жойга, ҳовуз чеккасига етди-да, ё олдида юзи сомонли, таги сувли ҳовузнинг борлигини сезмади, ё сезса-да, ўзини ёнбошга ололмай, хуллас, сомонли сувга ағдарилиб кетди. Уни қувалаб келган эшак эса таққа тўхтаб қолди. У ёнбошга ўтди-да, тумшугини осмонга қаратганча, кенг майдонга чопқиллаб кетди.

— Ҳай, тушмагур! — деб, Қўвшутхоннинг ёнида турган қария бошини қимирлатди. — Эплай олмадинг-ов!

— Ўзингиз ўшанинг ўрнида бўлсангиз, нима қилардингиз? — деб Қўвшутхон қария бу вақт мутлақо кутмаган саволни берди. — Изингизга қайтармидингиз ёки «Ё сув, ё сомон!» деб сакрармидингиз?

— Эй, хон ўғлим, ўзим ҳам ўша ҳанги эшакдайман-да! — деб, тўғрисини айтган қария астойдил хохолаб кулиб юборди. Сувга йиқилган эшак гоҳ чўмиб, гоҳ чиқиб, ҳовузнинг бу қирғоғига етди. Бироқ тикка қирғоққа тирмаша олмади. Қанча ўжарона ҳаракат қилмасин, натижа чиқара олмай сувга қайта думалайверди.

Қулоқлари, бўйни, боши нам сомонга булганиб, сувда бўккан сичқонга ўхшаб қолган эшак уруш ташвишлари билан қошлари уйилган, қовоқлари солинган одамларнинг бирваракай қаҳқаҳасига сабабчи бўлди. Жўшқинли йигитлар текин ҳангомага томошабин

¹ Х ў в у д — тўп юклаш учун ясалган гилдиракли мослама.

бўлиб, шовқин-сурон солиб кула бошлашди. Ниҳоят, эшак бўйнига ҳалқасимон ип илдирдилар ва уни биргалашиб сувдан қирғоққа чиқаришди. Бугун танаси сомон ва суyoқ лой илашган ҳамда сув сирқиб турган эшак бирмунча вақт томошабоп маймундай жим турди.

Халқ қаторида кулгига қўшилган Қўвшутхон гапирмай тура олмади.

— Сомон тагидан юборилган сув қанақа бўлишини кўрдингизлар-а?! Мазза қилдингизларми?

Хоннинг ёнидаги қария соқолини сийпалади.

— Балки, қожорларга ҳам шундай маза берар?!

— Илоҳим, фаришталар омин десин! — деб, хон ўз йўлига юрмоқчи бўлганди, қария унга деди:

— Бояги ҳайвондан кўрдикки, ниятимиз ҳосил бўладиганга ўхшайди. Одамдан амал-тадбир қочиб қутулмайди, дейишарди, рост чиқди-ёв, хон ўғлим.

Қўвшутхон:

— Аллоҳнинг иши ҳам шайтонсиз битмаган, оғам, — деди.

Узоқлаша бошлаган хон кўрмаса-да, қария унинг фикрини маъқуллаб бошини қимирлатиб қолди.

— Ҳа, шундай. Шайтонни унинг макр-ҳийласидан фойдаланиш учун яратишган. Бошқа нима ҳам яратиш мумкин...

Қалъа ичига кирган Қўвшутхон бир нарсаларни болғалагандай тарақа-туруқ овоз чиққан томонга юра бошлади. Яқин борган хон бир гуруҳ болға тутган одамларнинг ўз ишлари билан қаттиқ банд эканлигига гувоҳ бўлди. Эркакларнинг ёнида аёллар ҳам бор. Аҳвол мушкуллиги маълум эди. Усталар, болғали темирчилар қуролсизларни яроғлантирмоқда. Улар ясайдиган қуролнинг нималардан иборатлиги хонга олдиндан маълум — қўй жунини оладиган махсус қайчи, гиламчиликда ишлатиладиган пичоқ, учи ўткир темир паншаха. Хуллас, қаттиқ урганда қон чиқадиган қуроллар.

Бир устанинг ёнидан ўтаётганда Қўвшутхон тўхташга мажбур бўлди. Уста турмушга чиқмаган ёш қизларга атаб ясалган дўпписимон кўринишли кумуш бош кийимдан найза тайёрлаётган эди. Унинг олдида юзи-кўзи жиддий, қовоғи солиқ ёш келин турарди. Қўвшутхон кумушсимои бош кийимини шу келинчак олиб келган бўлса керак, деб ўйлади. Яна бир неча дақиқалардан кейин бош кийимининг нимага айланишини кўз олдига келтирган хоннинг юраги орзиқиб кетди. Учи ўткир кумуш оддий таёққа ўрнатилгандан сўнг — найзасимои яроққа айланарди.

Буни кўрган Қўвшутхоннинг «Тўхтанг, уста!» деб юборишига сал қолди. Аммо юрак амрини ақл тўхтатди. Ҳа, олдин қора соч устида турган қиз-жувонлар тақинчоғи — бугун ўша чиройли қора сочли бошларни ўлимдан олиб қолишда қурол бўлиб душман кўксига санчилажак!

Шуларни ўйлаган Қўвшутхон тақинчоқни қуролга айлантираётган устанинг ҳам, тақинчоғига қараб юраги эзилаётган келиннинг ҳам ёнидан нафасини чиқармай ўтиб кетди. Қадам ташлар экан, улуғ хон ўзининг ёшлигини кўз олдига келтирди. Тақинчоғини уруш қуролига айлантирган ёш келин ҳозир уни тақиб юрган бахтли кунларини ўйлаётган бўлса ҳам ажаб эмас...

Олдинда яна бир гуруҳ аёллар ва ўн уч-ўн тўрт яшар ўсмирлар тўдаси кўринди. Уларнинг барчалари қўлида юпқа дока ушлаб олишган эди. Улар, Калхон капала тили билан айтганда, «чанг-тўзончилар» деб аталарди. «Чанг-тўзончилар» юпқа дока билан юз-кўзларини ўраб, душман ҳужум қилганда уларнинг олдида чанг-тўзон кўтаришлари

керак эди. Бу — Қўвшутхоннинг олдин бўлиб ўтган жангларида синалган ҳийласи: жадал югуриб келаётган отлар чанг-тўзонга киргач, оёқларини қаерга, қандай босишларини билмай, қарахт бўлиб, бир-бирларини уриб-босиб кетишлари учун...

Уша ерда Қўвшутхон Панжибой билан тўқнаш келди. Бой улуғ хоннинг саломини жавобсиз қолдирмади. Бироқ саломга олдингилардай алик олмаганлиги бойнинг товушидан сезилди. У ёшининг анча улуглигига қарамай ҳол-аҳвол сўрашини насиё қилиб, ўз йўлига юрмоқчи бўлганида хоннинг ўзи ундан яна аҳвол сўради.

— Бой оға, қаттиқ чарчаган кўринасиз? Тинчликми ўзи?..

Панжибой тўхташга тўхтади-ю, хоннинг юзига қарамай сўз бошлади:

— Шу маҳалда тинч ётган такани топиб бўларканми?!

Қўвшутхон саволининг ўринсиз бўлганини тушунса-да, қулай фурсатдан фойдаланиб қолмоқчи бўлди:

— Ўнгдан-чапдан келган гап-сўзнинг ҳийласига алданиб, ўша куни сизни сал ранжитгандай бўлдим, бой оға?

— Шунини тан олганингиз ҳам мардлик, улуғ хон. «Ҳечдан кўра кеч яхши», деган нақл бор.

— Мен-ку гуноҳимни бўйнимга олдим, энди сиз ҳам ўша гуноҳни кечсангиз бўларди, бой оға?

Панжибойдан қўп вақт садо чиқмади. Ниҳоят, суҳбатдошининг юзига қарашни яна хоҳламагандай ёнбошга қараб гапирди.

— Юрт бошлиғи бўлган одам ўнгдан-чапдан келган гап-сўзни эсиб ўтаётган шамол, деб қабул қилиши керак эмасми, улуғ хон?

— У гал бир шундай бўлди, — деб, Қўвшутхон айтмоқчи бўлган фикрини тополмаётгандай чайналди. — Ҳа демасдан ҳам отга чиқиш мумкин, бой оға. Бу ҳам бир қисмат... Энди сиздан хафа бўлиб кетсам, ёки сиз мендан рози бўлмасангиз, яхши бўлмайди-да, бой оға.

Шу пайтгача бир қанча баҳс-мунозараларда қатнашиб келган Панжибойни хоннинг бу сўнги сўзлари ўйга толдирди. Отга минганда омон кетиб, орқасига қайтариб келтирилган йигитлар унинг кўз олдида жонланди. Ана шу ҳам бойнинг юраги бўшашмоғига сабаб бўлди.

— Бир гуноҳдан эр киши ўлмас, улуғ хон! Ишларингизда ривож бўлсин! Аллоҳ барчамизни, хусусан, такага бош хон бўлган сизни паноҳида асрасин!

Қўвшутхоннинг руҳида енгиллик пайдо бўлди.

Қалъа ўртасидаги тепалик устида турган ўн-ўн икки нафар ёшулли такалар атрофига мингларча одам жамланганди. Муллалар, ботирлар, оқсоқоллар навбатма-навбат тепаликка чиқиб, дилида борини тўкиб солишар, Аллоҳга ҳамду санолар айтишар, йигитларни ота Ватан, она юрт тупроғини кўриқлашга чорлашарди.

Қўвшутхон тепаликка яқинлашганда, кимдир шеър ўқимоқда эди:

*... Қожорбекдек, Дурди хондек полвонлар,
Сизларга зўр дoston ёзгандир кўнглим!*

Бу сатрларни ўқиётган ёқимли овоз — шоир Муллонафасга тегишли эди.

Қўвшутхон тепаликка чиқмоқчи бўлганида унинг ёнида Чебшек ботир пайдо бўлди.

— Хон оға, буюрганингизни бажардик, — деб, у хонга ахборот бера бошлади. — Қожор тўпларининг махфий сири йўқ экан. Уша

ўзимиз билгандай оддий тўп экан. Аммо, тўпчи асирларнинг айтишига кўра, бугун пешиндан сўнг ёки эрта тонг билан эронликлар ҳужумга ўтишар эмиш...

Қўвшутхон:

— Менинг тахминим ҳам шундай эди, — деганича тепаликка чиқа бошлади.

Тепаликдагилар бош хон келиши билан, унга ҳурмат сақлаб, бир томонга сурилдилар. Қўвшутхон олдин Тождук сардор, кейин Абдулла эшон билан алланималар тўғрисида пичирлашиб олишди. Шундан кейин бошдан-оёқ оппоқ кийинган Эсон охуннинг ёнига борди.

Хоннинг кейинги ҳаракати Абдулла эшонга ёқмади шекилли, унинг юзларида ўзгариш пайдо бўлди.

Саидмуҳаммад эшон дунёдан ўтгач, мулла-муфтилар ичида Қўвшутхонга энг яқини Абдулла эшон бўлиб қолганди. Катта йиғилишларда, оқсоқолларнинг долзарб масалаларни ечадиган маслаҳатларида Абдулла эшон ҳамиша бош хоннинг ёнбошида ўтирарди. Бироқ Муҳаммад Амин билан бўлиб ўтган урушдан кейин Эсон охуннинг Хива туркманлари орасидан қайтиб, такалар ичида ўрнашиб қолганлиги Абдулла эшонга маъқул келмади. Икки нафар диний ва дунёвий билимлар бўйича моҳир устоз бўлган бу одамлар орасида кўзга кўриниб тургудай зиддият бўлмаса-да, Эсон охун пайдо бўлган жойда Абдулла эшоннинг юзи-кўзи ўзгариб кетаверарди.

Бундай ҳолатнинг аниқ сабаби бўлмаса-да, охуннинг тарафдорлари бунинг сирини Эсон охуннинг билим даражаси Абдулла эшонникидан бироз баланд бўлганлигида, деб билардилар.

Абдулла эшон тарафдорлари эса, бу зиддиятни Эсон охун Муҳаммад Аминхон қарамоғида яшагани, унга ёрдам берганлиги билан боғлашарди. Айрим тили ботирлар: «Эсон охун — Хиванинг Марвга махсус жўнатилган хабарчиси», деган маълумотни ҳам тарқатишган.

Нима бўлганда ҳам, Қўвшутхон Эсон охун ва Абдулла эшон иккаласига ҳам баб-баравар муносабатда эди. Ҳар иккаласининг ҳурматини эл-юрт олдида баланд тутарди. Шундай бўлса-да, Абдулла эшоннинг нафаси билим даражаси юқори бўлган Эсон охундан пастроқ эканлигини хон назарга олганга ўхшарди. Чунки хон Курьон, дуо ўқишда илк навбатни Эсон охунга берарди.

Эсон охун ва Абдулла эшон Қўвшутхонга жамоа олдида сўзлашга ижозат берганликларини имо-ишора билан билдиришди. Қўвшутхон фақат шундан кейин турган жойидан сал олдинга силжиди. Хон олдинга силжигани билан сўз бошлашга улгурмади. Пастда одамларга белбоғлик тарқатиб юрган уста Бозиргоннинг тепаликка яқинлашганини кўрган Қўвшутхон:

— Уста Бозиргон, бизнинг ҳам сарпо улушимизни бермайсизми? — деб юқоридан ҳайқирди.

Кўнғир рангли ипак рўмол тўла тугунни қўлтиқлаган уста Бозиргон тепалик устида ҳозир бўлди.

— Белбоғдан юз ўгирган борми? — деб, Қўвшутхон унга яна савол берди.

— Юз-кўзи, қўл-оёғи соғ одамлар ичида ҳозиргача белбоғдан юз ўгирганга дуч келмадик!

Биринчи навбатда урушга қирадиган такалар белларига ўша белбоғни боғлашлари керак эди. Улашилган белбоғларнинг барчаси бир хил рангда. Бу усул душман билан жангда аралаш-қуралаш бўлиб кетганда ёки юзма-юз қиличбозликка киришганда ўзингникиларни душмандан фарқ қилиш учун ишлатиларди.

Уста Бозиргон ипак белбоғларнинг бирини хоннинг қўлига тутқазди.

— Қиличингиз кескир бўлсин, эй улуғ хон!

Уста Бозиргон тепалик устида турган одамларнинг бир нечасига белбоғ улашди. Қўвшутхондан сўнг белбоғ Муллаанафасга ҳам етди. Энг охирги белбоғни уста Бозиргон ўз белига боғлади.

Чап қўлида белбоғ тутган Қўвшутхон қуйи эгилди-да, ўнг қўли билан ердан бир сиқим тупроқ олди. У тупроқ тутган қўлини баланд кўтариб жамоага қаради.

— Ҳурматли жамоа! Азиз эл-юртим одамлари! Насриддиншоҳ навкарлари мана шу она тупроғимизни қўлимиздан тортиб олмоқ учун бизнинг устимизга тўп судраб келди. Кимда-ким шу тупроқни қўлимиздан чиқишини истамаса, қиличга ёпишсин! Кимда-ким ота юртини етим қўйишни истамаса, қиличга ёпишсин! Ватан деб аталган туйғу — инсоннинг ўзидир, оёғи тагидаги тупроқдир, инсоннинг ору номусидир! Кимда-ким ўзини, тупроғини, ору номусини, онаси-сингисини, хотин-қизини қўриқлашни истаса, қиличга ёпишсин! Сиз мени душмандан халос қилманг, Ватанни ёғийдан халос этинг! Кимда-ким мендан гина-кудуратли бўлса, ҳисоб-китобини эртага қўйсин. Ҳеч кимнинг Ватандан гина қилишга ҳаққи йўқ. Ватанга гина сақловчи — номард кишидир!

Эй, азиз одамлар! Биз бировнинг тупроғини топташ учун отга чиқмаяпмиз. Биз инсон боласининг бошини олиш учун қиличга ёпишмаяпмиз. Биз она тупроғимизни душманга бермаслик учун отга миняпмиз. Биз бола-чақамизнинг бошини омон қолдириш учун қиличга ёпишяпмиз. Така туркманларига хон қилиб сайлаганингиз мен — Қўвшутхон ибн Ўроздурди сардор, шу тупроқ учун қора бошимни фидо қиламан деб, сизларни ишонтираман. Шу азиз тупроқ учун бошини жон фидо қилишга барча така баҳодирларининг ҳам тайёр эканлигига мен ишонаман! Марднинг жойи — жаннат, номардники — дўзах бўлсин! Номард кишини эл-юрт лаънатлайди, бола-чақа лаънатлайди. Номардни она юрт тупроғининг оху-фарёди жазолайди! Мард бўлинг, ботирларим, мардона бўлинг, сарбозларим!

Хоннинг жўшқин сўзидан кейин кўп минг кишилик жамоа ҳам ҳаракатга келди. Қўнғир рангли белбоғлар одамларнинг белига ўралди.

Эсон охун Абдулла эшонга қараб, боши билан имо қилди. Абдулла эшон ҳам ўз навбатида оғир курашда туркман ботирларига Яратгандан куч-қувват тилаб, дуо қилиб, қўли билан «Омин» ишорасини қилди.

Эзгу тилакка қўшилган мингларча қўллар Абдулла эшоннинг ҳаракатини такрорлади.

29

Бугун форслар 1500 марта, туркманлар эса 200 марта тўп отдилар. Мен умрим давомида бундай ҳаёт-мамат жангини кўрмаган эдим. Икки томондан ҳатто қўли яроғсиз одамларнинг ҳам муштлашувга кирган фурсатлари бўлди. Аёвсиз кураш қуёш ботгунча давом этди.

*Саид Муҳаммад Али ал-Ҳусайний,
«Марв жанги» асаридан*

Форсларнинг туркманлар орасидаги жосусининг хабари тўғри бўлиб чиқди. Ўн бешинчи сентябрь куни такалардан элчи келди. Элчилар гуруҳига Сафаракхон раҳбарлик қиларди. Сафаракхон ёнида олдин

қожорларда асирликда бўлган бир неча оқсоқол ҳам бор эди. Муҳаммад Ҳасанхон ҳамда Новвот Ҳасан ал-Султонлар билан илгаридан яхши муносабатларда бўлиб келган оқсоқоллар улардан раҳм-шафқат умид қилиб келишган эди. Бироқ бошланган урушнинг шафқатсиз олови раҳм-шафқат дарахтини томир-томиригача қуйдириб ташлаган эди.

Эрон томонининг Сафаракхонга берган жавоби қисқа бўлди. Элчиларни қабул қилган Ҳасанхон туркманларнинг ваъдаларига асло ишонмаслигини билдирди. У, агарда такалар Эроннинг асосий шартига тўла рози бўлмасалар, Мурғоб дарёсини юқори қисмдан бўғиб, сувини саҳрога оқизишга киришишини уқтирди.

Агар бу иш амалга ошса, чучук сувдан маҳрум бўлган такалар мол-ҳоллари билан ҳалоқатга гирифтор бўлардилар. Шу сабабли улар ёки шартга рози бўладилар, бўлмаса, Хива хонлиги томонга кўчишга маҳкум бўлардилар. Сўнгги шарт ҳам такаларни қаноатлантирмасди. Охир-оқibatда шу нарса маълум бўлдики, даъвонинг чўзилишини бир йўл — уруш йўли билангина ҳал қилиш мумкин эди.

1860 йилнинг 16 сентябрь куни тонгги соат тўртларда Эроннинг улкан кўшини олға қараб кўзгалди. Қожорлар дарё қирғоғини ёқалаб такалар кўрғонига яқинлашиб келдилар. Кўшиннинг олдинги сафи тўхташи лозим бўлган чегарага етиб келди. Бу жой Жайронтепаннинг ёнгинаси эди.

Қожорлар Жайронтепага ўрнашиб, кўрғонни тўп ўқига тутишлари керак эди. Шу билан уруш ҳам ниҳоясига етиши кутилаётганди.

Йигирма тўрт дона сариқ тўпнинг қудрати туркманларни ер билан яксон этиш керак эди. Ёки бўлмаса, осмондан ёғдирилган, кўз кўриб-қулоқ эшитмаган даҳшатли тўп ўқларининг портлашларидан сўнг, агар тирик қолса, Қўвшутхоннинг шахсан ўзи така оқсоқоллари билан Эрон давлати қўйган барча шартларга кўниб, таъзим билан келиши шарт эди.

Учинчи йўл йўқ эди.

Сариқ тўплар гоҳ кетма-кет, гоҳ ҳаммаси бирданига наъра торга бошлади. Теварак-атроф тоғ дарасига айланиб, ўша дарадаги ҳамма йўлбарслар бўкираётгандай овоз оламини босиб кетди. Тўпларнинг оғзидан чиқиб, осмонга кўтарилган қора тутун тоғ қояларигача қоплаб олди. Йўлбарслар ўкириги қояларга урилиб, кўрқинчли акс садо бера бошлади. Ёруғ оламдаги тирик жонзотларнинг ҳаммаси оч йўлбарсларнинг ўткир тишлари остида парчаланаётганга ўхшарди. Тўп оғзидан чиққан қора тутундан кўзи ачишган тўпчиларнинг қорачиғи ёшга тўлди, қулоқлари том битиб, ҳеч нарса эшитмайдиган ҳолга келди. Тўп даҳшати икки соатча давом этди. Дарёнинг нариги томонидан тўхтовсиз чанг-тўзон кўтарилар, буйруқ ва даъват, бақирӣқ-чақирӣқ саслари чанг-тўзондан ҳам, тўп овозларидан ҳам баланд эди.

Кўзини аччиқ тутундан, қулоғини, миясини — қақшатқич қалдироқдан, бу товушлар ичида янграган «Ё Али!» деган ингичка-йўғон овозлардан ўзини сақлашга ҳаракат қилган Блоквил қовоқларини бир амаллаб очди. Очди-ю, олдинда тоғдай тутун босган қоронғиликни, қоронғилик ичида Машҳаддан Марвгача ўтган қирқ беш кунлик йўл давомида ҳар куни кутган хавфли жангга шу бугун, худди ҳозирнинг ўзида дуч келганлигини англади. Ҳозир хаёлида, тушларига кириб чиққан қип-яланғоч жинлар, ажиналар сариқ тўплар гумбурлаши тўхтагач, қора тутунлар ичидан чиқиб келадигандай эди. У шу даражада гангиб, ҳолдан тойган эдики, Марв жангини қоғозда жонлантириб тасвирлаш учун Франциядан кўтариб келган асбоб-анжомларию қоғоз-дафтарини боши тагига қўйиши билан, шу лаҳзада

пинакка кетди...

Артиллерия саркардаси Наввоб Жаҳонсўзнинг берган ҳисоботи бўйича икки соат давомида харвор-харвор ўқ-дори ишлатилган, атрофни ларзага солиб бир минг беш юз марта сариқ тўплардан ўқ отилган. Бироқ бу ўқлар, пахтавон ўқлар сингари, нишонга бориб етмаган. Дарҳақиқат, кузатувчиларнинг айтишича, тўп ўқи тезлигини синаган мутахассисларнинг олдинги тахминлари ҳаётга татбиқ қилинмаган, яъни тўплар фақат ваҳимали овоз чиқарган, холос, шундан бошқа нарсани амалга ошира олмаган. Бир минг беш юз марта отилган тўп ўқларининг биттаси ҳам такалар қўрғонига бориб етмаганлиги офтоб чиққанидан сўнг аён бўлди.

Эрон тўпларининг қуруқ ҳайбатидан сўнг, нариги қирғоқда такаларнинг жанговар кўтаринкилиги сезила бошлади. Қўрғон олдидаги баландликка қўйилган бир жуфт тўп атрофида такалар гимир-гимир кучайгандан-кучая бошлади.

30

Туркманлар сафга туришни билмасалар-да, бир-бирларини тез ва аниқ тушунтишарди. Улар таваккалчилик қилишмас, яқин масофада туриб жанг қилишдан қочишарди. Така туркманларининг уруш ҳийлаларига қарши эронликлар ҳеч қандай чора тополмасдилар.

Жорж Блоквил

Эрон саркардалари туркман тўпларига нописандлик билан қарасалар-да, дастлабки улкан омадсизликдан сўнг эҳтиёткорликни қўлдан бермасликка ҳаракат қилишарди. Асосий умидлари бўлган йигирма тўрт тўпнинг самарасиз ҳаракати қўшинга албатта салбий таъсир кўрсатмай қолмади. Офтоб чиқар-чиқмас қўшинга эътибор қилган Ҳамза Мирзо фақат сарбозларнинггина эмас, балки катта-кичик бошлиқларнинг ҳам жанговар руҳи паст эканлигини пайқайди. У сирдош бўлган саркардаларга ўзлари учун, шунингдек, навкарларга атаб ҳам тўп ўқидан панагоҳ — траншея, ертўла, окоп қазиб кераклигини буюрди.

Бугун ҳам ҳаво эрталабдан қизий бошлади. Офтоб шуъласи остида ер қовлаган қўллари белкуракли мингларча сарбозлар ёнбошдан назар солган Блоквилга далада деҳқончилик қилиб юрган деҳқонларни эслатди.

Қўшиндаги бўлим командирлари ўзлари учун ер қовлашмасди. Улар учун ҳам чуқур қазиган сарбозлар ертўлаларнинг ғарб томонидан уйча қолдиришарди. Блоквил қум-тупроқ аралаш уйларнинг энини йигирма сантиметрдан қалин бўлмаса керак, деб тахмин қилди. Болалар ўйнайдиган уйларга ўхшаш уйчалар унинг кулгисини келтирди.

У навкарлар қилган ишларни кузатиб юрганида овшарлар уруғининг катхудоси Юсуфхонга рўбарў келиб қолди. Блоквил Юсуфхонни олдиндан яхши биларди. Баъзи суҳбатларда Юсуфхон ўзининг шажараси қожорлардан кўра туркманларга яқин эканлигини эсга олганди.

— Жаноб Юсуфхон, бундай уйчалар тўп ўқидан бизни сақлай оладими, нима дейсиз?

— Худо мадад берса сақлайди, бўлмаса йўқ, — деб Юсуфхон Яратганга ишонмагандай кулиб юборди.

Блоквил хоннинг кулгисидан, қазилган чуқурларни мазах қилипти, деган маъно чиқарди. Аммо Юсуфхон сўзини давом эттирганда бундай эмаслиги маълум бўлди.

— Бундай ўқпаноҳларнинг бизга асло кераги йўқ, жаноб капрал. Такалар устимизга ёпирилиб келишса, қиличбозлик бошланади. Шу чуқурларнинг ичида туриб қилич ўйнатамиз деб ўйляяпсизми? Албатта бундай эмас. Бироқ буйруқ муҳокама қилинмайди, чунки у — буйруқ!

— Бу чуқурлар тўп ўқидан сақланиш учун қазилмоқда-ку, ахир?!

Юсуфхон яна кулимсиради. Бу сафарги кулгининг мазхараомуз эканлиги ошкора билинди. Унинг сўзлари ҳам шуни тасдиқлади.

— Эй, жаноб капрал, яхшиси сиз мени гапиртирманг! Шаҳзоданинг буйруғи қанақа эканлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз, ахир...

Кутилмаган вазият Юсуфхоннинг сўзини бўлиб қўйди. Туркманларнинг тўплари гумбурлай бошлади.

Бирин-кетин вақт оралатиб бир жуфт туркман тўпларининг ўқлари Ҳамза Мирзонинг баланд чодир тикилган жойга етиб бормаса-да, эронликлар қўшини ичида гумбурлаб ёрилди. Яқин атрофдан оҳ-воҳлар эшитила бошлади.

Блоквил Юсуфхоннинг юзига қаради. Унинг назаридан ҳайронлик аломатини уққан Юсуфхон ҳам бошқа сўз топа олмай:

— Бу қанақаси бўлди? — деб қўйди.

— Сизлар отилмайди деган тўплар ҳам гумбурлай бошлади! — деб, суҳбатдоши кинояли гапни хоҳламаса-да, Блоквил тўғриси айтиб қўя қолди.

— Уни биздан туркманларга асир тушганлар отишмоқда, — деб, Юсуфхон такаларнинг тўп ота олмаслигини исботламоқчи бўлди. Бироқ унинг топган жавоби тўп ўқидан ҳимояланмоқ учун бир қарич қалинликда қурилган деворли ертўлалар сингари кулгили эди.

— Туркманлар бизларнинг асирларимизни тўпнинг ёнбошига ҳам яқинлаштирамайди, жаноб Юсуфхон, — деб Блоквил ўзини ҳам уларга яқин тутиб ва Юсуфхоннинг ўзига-да ёқадиган жавоб берди.

Юсуфхон бу сафар мардларча жавоб қайтарди.

— Бу сўзингиз ҳам тўғри.

— Бу ерда энг кулгили нарса — бизлар отган тўплар ўқининг туркманлар қўрғонига етмаслиги-ю, туркманлар отган тўп ўқининг эса бизларнинг устимизга келиб тушаётганлиги!

— Мен эса ҳозир бошқа нарса тўғрисида ўйлай бошладим.

— Қани, айтинг-чи!

— Сизларнинг ўқ-дориларингиз билан ўзларингизни отишмоқда. Ана шуниси кулгили. Машҳаддан Марвгача ўз елкангизда ўқ-дори келтирдингиз. Унинг ҳам ўз тўпингиз билан ўзингизга қарши ишлатилиши ҳақиқатан ҳам кулгили.

Юсуфхон ушбу сўзларнинг ҳақиқатлигини бу гал ҳам тасдиқлашга мажбур бўлди.

— Ҳа, тўғри гапирдингиз, бу ерда бир каромат борга ўхшайди!

Тўп ўқлари янада яқинроққа келиб ёрила бошлади.

Юсуфхон ўқпана ахтаргандай теварак-атрофга аланглади. Ўқпана деб қурилган уйчалар кишини тўп ўқидан қўриқлай олмаслигига кўзи етгач, бегона бир кимсанинг олдида ўзини мард кўрсатишга ҳаракат қилган хон турган жойидан қўзғалмади.

Шу вақт осмондан офат бўлиб ёғилаётган тўп ўқларининг бири Юсуфхон билан Блоквилнинг нақ ёнидан етти-саккиз қадам нарироқда турган семиз хачирнинг устига тушди ва уни ағдариб ташлади. Хачир оёқлари дир-дир титраганча бирпасда жон берди.

Хачирга томон хавотир ила назар ташлаган француз суратга муҳрлайдиган асбоб-ускуналарини қўлига олди.

— Бу ердан тезда узоқлашмасак, кейинги нишон иккаламиз бўламиз, жаноб Юсуфхон!

Тили дудуқланиб турган французнинг тахмини шу онда ҳақиқатга айланди. Агар Блоквил кескин, чаққон ҳаракат қилмаганида, семиз хачирнинг куни Юсуфхоннинг ҳам бошига тушиши аниқ эди.

Даҳшатли овозда қичқириб юборган француз Юсуфхонни елкаси билан уриб юборди-ю, зарб кучидан Юсуфхон уч-тўрт қадам нарига йиқилди. Блоквилнинг ўзи ҳам нақ унинг оёғи тагига ўмбалоқ ошиб тушди.

Бош кийимини ердан олиб, ўрнидан турган Юсуфхон орқасига қаради. Қумлоқ ерни анчагина ўйиб, ўпириб ташлаган тўп ўқи Юсуфхоннинг олдин турган жойида қорайиб ётарди. Омон қолганига энди фаҳми етган хон қувонганиданми, ўлимдан қутулганигами, юзи ўзгариб кетди. Бир оздан сўнг ўзига келиб, ўнг елкасини чап қўли билан силар экан, бошини қуйи эганча:

— Жаноб капрал, сизнинг кучингиз тўпдан чиққан қора ўқникидан кам эмас экан, — деб жилмайди. У яна бир гал тўп ўқига қаради. — Сиз мени тўғри келган ажалдан қутқардингиз. Мен сиздан умрбод қарздорман. Уни қандай узаман? — деди.

— Жанг майдонида олиш-бериш ҳисоб қилинмайди, жаноб Юсуфхон...

Тўп овозлари босилгач, туркманлар қўргонидан тўрт-беш юзтага яқин одам дарё томонга юришди. Улар икки гуруҳга бўлиндилар-да, ўз ишларини бажаришга астойдил киришдилар.

Блоквил туркманларнинг ўзларини тутишларини ҳайрон қолиб кузатди. Улар дарё томонга улкан тўнкаларни, узун-калта ёғочларни келтириб ташлашарди. Орқасига қора милтиқ осиб олган, қўли ўроқли такалар дарё қирғоғидаги қамишзордан даста-даста қамиш ўриб, боғлашарди. Блоквил аввалига уларнинг нима мақсад билан ушбу ишни қилаётганларига тушунмади. Бироқ ҳозирги ҳаракат — асир тушган Жиянгелдиники каби молга ўт йиғиш ташвиши эмаслиги маълум. Воқеани кузатиб турганлардан бири «туркманлар дарёга кўприк қурмоқчи бўлишяпти», деб тушунтирди.

Шундан кейин Блоквилнинг ҳайрати янада ортди. Биринчидан, уруш давом этаётган экан, ҳеч нарсадан ҳайиқмай туркманларнинг кўприк қуришни бошлашлари ҳам хаёлга сиғмайдиган жасорат эди. Иккинчидан, агар кўприкнинг қожорлар устига ҳужум қилиш мақсади билан қурилаётганидан бошқа маъноси бўлмаса, эронликларнинг туркманлар ҳаракатига бефарқ қараб туришлари — ақлга сиғмас иш эди.

Худди аксига олгандек, қўшиннинг бир қисми ҳалок бўлганлар, ярадорларнинг ташвиши билан банд бўлса, қолган асосий қисми тушлик овқатнинг ташвиши билан ўралаша бошлади.

Блоквил Техронга келган кунидан бошлаб Шарқ одамларининг беҳафсала, беташвиш хусусиятларга эгаллиги, бугунги ишни эртага қўйишга баҳона қидиришга мойиллиги ҳақида кўп ўйланарди. Бугун ҳам улар ажал билан юзма-юз келишларига қарамай, биринчи даражали ишни иккинчи даражага ўтказишларини кўриб, ҳайратга тушди. Унинг сабаби нимадалигини ҳеч тополмасди. Саркардалар йигирма тўрт дона сариқ тўпнинг икки соат мобайнида бетўхтов ишлаб, фақат ўзларигагина ҳисобсиз зарар келтирганлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасдилар. Ушбу хато ва янглишувларни қандай тўғрилаш борасида эса улар ўйлаб ҳам ўтиришмади. Аксинча, Блоквилга маълум бўлишича, айрим саркардалар шаҳзодага ҳозирча ҳужумни тўхтатиб,

орқага чекиниш, янги куч тўплаб, ундан кейингина Қораёпга яна бошқатдан ҳужум уюштириш маслаҳатини берган эмиш.

Агар қожорлар биринчи натижасиз ҳужум билан чекланиб, ўзларини ростлаб олиш учун Марвга чекинсалар, бу бутун юриш улар учун самарасиз тугаганлигини англатарди. Бу уруш тактикасидан, сирларидан беҳабар одамга ҳам тушунарли эди.

Бироқ Эрон қўшини раҳбарлари орасида ўзлари учун бегона бўлган Блоквилдан ўзга ҳеч ким бу ҳақда фикр юритаётганга ўхшамасди. Улкан қўшиннинг Ҳамза Мирзо Хешмуҳаммад Давла каби бош саркардасидан тортиб, оддий сарбозигача фақат ўз жонини сақлашнинг ташвишини қиларди.

Блоквил сўнги тахминининг ҳақиқатга унчалик ҳам тўғри келавермаслигини фаҳмлади. Чунки ўз жонини қутқаришни истаган одам ўз жонига хавф солган душманни енгиш фикри билан яшаши, курашиши керак эмасми, ахир!

Ун олтинчи сентябрь куни тушдан кейин соат учларда янги қурилган кўприкдан ўқдай отилиб ўтган мингга яқин туркман қожорларнинг устига ёпирилиб келди. Ҳужум билан биргаликда, отличлар келаётган томондан шунақанги чанг-тўзон кўтарилдики, Блоквил бунинг фақат от туёғи остидан кўтарилган чанг-тўзон эмаслигини фаҳмлади. Чанг-тўзон бутун режани, кўринишни ўзгартириб юборди, чанг бир отлични юз отлич, бир қилични юзта қилич қилиб кўрсатди. Чанг-тўзон ичидан отилиб чиқаётган отличларнинг охири тугамайдигандай эди. Бу ҳол ҳам етиб келаётган хавф-хатарнинг ҳайбатини орттириб юборди.

Кўприк қурила бошланганиданоқ шундай ҳолат юз беришини олдиндан сезган Блоквил ҳужум қандай тамом бўлиши борасида ҳали маълум бир қарорга кела олмаган эди. Чунки унинг бу тўғрида узоқ фикр юритишга имконияти ҳам бўлмади. У ўзининг янги юртларни кўриш, яхши халқларни билиш мақсадини амалга ошириш ниятида розилик берган ушбу сафарининг эндиликда қонли саёҳатга айланаётганлиги ҳақида ўйлашга мажбур бўлганди. Бугунги кун — Блоквил учун ёш умрининг энг сўнги куни бўлиши ҳам мумкин эди. Узоқдан кўринган ва ўткир қуёш нурлари билан тўқнашганда оловдай ялтираган мингларча эгри қиличларнинг бири унинг умр томирини чўрт узиб ташлаши мумкин эди.

Ҳужум қилиб келаётган отличлар орани қисқартирган сайин барча нарса: уларнинг кийимлари, юз-кўзлари, жанговар ҳаракатлари ошқора кўрина бошлади. Ёғийнинг кучини қирқиш учун кетма-кет гумбурлаган тўплар ҳайбати кутилган натижани бермади. Тўп ўқлари ҳужум қилиб келаётган отличлар устидан ошиб, дарё қирғоғидаги қамишзорга бориб тушарди. Тўплар овози туркман отличларининг «Урҳо-ур»ларига қўшилиб, етиб келаётган такаларнинг ваҳимасини янада кучайтирмоқда эди.

Сариқ тўплардан яна натижа бўлмагач, саркардалар навкарларни қиличбозлик жангига ўтиш учун тайёрлай бошладилар. Сиртига офтоб ва йўлбарс шакли туширилган байроқ юқорига кўтарилди, қиличлар қинидан чиқарилди. Рўй берадиган хавфни сезган отларнинг бурунлари пириллаб, пишқира бошладилар. Икки томондан кўтарилган жанговар ҳайқирик, шовқин-сурон атрофни ларзага солди.

Тўппончасини ғилофидан суғурган Блоквил уни қачон отишни ҳам билолмай қолди. Чунки у довдираб, ўзини йўқотиб қўйган эди. Бостириб келганлар орасида эронликлар билан юзма-юз курашаётган хотин-қизлар ҳам бор эди. «Ана, ўшалар арвоҳлар, урғочи шайтонлар бўлса керак! Ҳа, худди ўшалар! — деб, Блоквил ўзи билан ўзи гаплаша

бошлади. — Улар ахири мени топиб, олдимдан чиқди!»

Туркманлар ичида ҳар жой-ҳар жойда қилич солишаётган аёллар кўзга ташланарди. Улар отга минганларида халақит бермаслиги учун узун кўйлақларини белларигача шимариб, бир томонини маҳкам боғлаган эдилар. Уларнинг белларига боғлаб олган оқимтир белбоғлари французнинг кўзига оқ бут бўлиб кўрина бошлади.

Блоквилнинг хаёлига тўсатдан шундай фикр келди: «Мен қисмат қонунига бўйинсунишим керак. Мен уларга қарши ўқ отмаслигим лозим. Яратган эгамнинг ўзи бу қонли саёҳатни менинг толеимга битган. Йўқ, шу пайтгача француз капралининг аёл кўлида ўлгани тарихда бўлганми? Тарихдаги дастлабки бундай шармандалик менинг манглайимга ёзилган экан. Барибир қисматдан қочиб бўлмайди...»

Яраланган отларнинг жонҳолатда кишнашлари, отдан ағдарилаётган сарбозу навкарларнинг фарёду нола-фигонлари ҳам урғочи шайтонларнинг овозига айлангандай, теварак-атрофни босиб кетди.

Бироқ Блоквил қаршисида келаётган урғочи арвоҳнинг ўз бўйинига қилич солганини кўролмади. Ҳа, у урғочи арвоҳ қиличидан эмас, бошқа бир отнинг устида кўринган туркмандан ўзини чеккага олиш учун ўрнидан турганда, отларнинг жонҳолатдаги кишнаши ҳам, ярадорларнинг оху нолалари ҳам, арвоҳларнинг юракни ларзага соладиган чинқириқлари ҳам бирданига эшитилмай қолди.

Унинг учун кураш ҳам, саёҳат ҳам тамом бўлди. Унинг қалбидаги кўрқув ҳисси бирдан йўқолди. Блоквил ором дунёсига шўнғиди. Кейинги ярим йилда унинг ҳозиргидай роҳатланиб-лаззатланиб ётган вақти бўлмаган эди...

Чуқурнинг ичида қум-тупроққа беланиб ётган Блоквил кўзини очганда, атроф осуда, чанг-тўзон йўқ, арвоҳларнинг қичқириқлари эшитилмасди. У бошини зўрға кўтарди-да, тўғри дарё томонга назар ташлади. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги туркманлар кўрғон атрофида хотиржам айланиб юришарди.

Блоквил юзини, манглайини, бош-юзларини сийпалаб кўрди. Танасида қон оқиб турган ёки яра-чақа бўлган, ҳатто огриётган жой ҳам йўқ. «Бояги бало-офатлардан қутулган бўлсам, энди менинг пешонамда ўлим хавфи йўқ!» — деб, чин юракдан қувонди Блоквил. Шу лаҳзада онасининг Парижда кўрган тушини эсга олди-ю, яна капалаги учиб кетди.

— Шошма, Жорж! — деди у ўзига-ўзи. — Сен ҳозиргина бир ўлимдан қолдинг-ку! Туркман элчисининг айтишига қараганда, инсон ҳар қадам ташлаганда бир ўлимнинг ёнбошидан ўтар экан. Қайси қадамнингда унинг устидан босишинг сенга маълум эмас...

Блоквил ўзининг думаланиб-эзилиб ётишидан уялди. Ўрнидан туриб, кийим-бошларини тозалади, икки ўқидан биттаси ҳам отилмаган тўппончасини топиб, филофига солди.

У чуқурдан чиққанда туркманларнинг бугунги ҳужумида ҳалок бўлган қожор навкарларининг жасаглари ҳали ҳам йиғиб олинмаган эди. Жасаглар турли ҳолатда — юзтубан, чалқанча, букчайганича қотиб қолган бўлиб, уларнинг орасида туркманлар ҳам бор эди. Блоквил уларни кийимидан таниди. Лекин ҳалок бўлган туркманлар орасида ярим яланғоч урғочи арвоҳлар кўринмади. «Худога шукур! Мен арвоҳларнинг жасадидан ҳам жирканаман... Ёки уларнинг ичида бирортасининг ҳам паймонаси тўлгани йўқмикан? Ҳа, айтганча, урғочи арвоҳларга ажал ҳам тегмайди-ку!»

Блоквил ўзи истамаган ҳолда бош саркарданинг баланд чодир томон юрди. Чодир эски жойида эди. Демак, туркманлар ҳужумга

ўтганларида қўшин ўртасига киришга ҳаракат қилишган, бироқ бош чодир жойлашган ерга ета олмай орқаларига чекинган экан-да.

Блоквил йиқилиб ҳушини йўқотган жойидан эллик қадам чамаси юрганида галати воқеанинг устидан чиқди: ўн беш-ўн олти ёшлардаги қорача ориқ ўсмир ўқлана учун қазилган чуқурнинг чеккасидаги қум устида чўкка тушиб ўтирарди.

Эрон қўшини ичида навкарларга берилган пулни олиш учун олтмиш ёшдан ошиб хизмат қилаётган мўйсафидлар ҳам, ўз ихтиёри билан келган ёки кимдир ўрнига хизматга юборилган ўн тўрт-ўн беш яшар ўсмирлар борлигидан Блоквил хабардор эди. Улар билан кўп марта юзма-юз учрашган ҳам.

Бироқ чўкка тушиб ўтирган нозик йигитча анча ёш кўринар, шу ўтиришида у бир нарсалар билан банд эди.

Блоквил от туёқларининг янги излари тўлиб кетган майдон ёнида бу йигитча нима билан машғул бўлаётгани билан қизиқди. Йигитча кийган шимнинг олд томони жиққа ҳўл эди. У пешобини тута олмайдиган бемормикин? Йигитча пешобидан лой қилиб, узун чундукли тўпга ўхшатиб нимадир ясабди. Энди эса ортиб қолган лойдан тўп ўқи яшашга киришган экан.

Блоквил унинг ишини томоша қиларкан, ёнига келган одамга мутлақо бефарқлигини пайқади... Бечора йигитча тўпларнинг қаттиқ гумбурлаган овозидан, шовқин-сурондан, туркману эронликларнинг бир-бирларига аёвсиз қилич солаётганларидан кўрқиб, эси оғиб қолган эди.

— Исминг нима, сарбоз? — деди у аста йигитчага.

Сарбоз йигитчадан садо чиқмади. У французнинг юзига гўдақларча бир қаради-ю, Блоквил йигитчанинг ўз номини ҳам эсидан чиқарганини англади. Сарбоз кутилмаганда Блоквилга қараб гапира бошлади:

— Мен тўп ясадим, жаноб! Энди унга ўқ ясамоқчиман, жаноб. Лекин ясаган тўпимнинг ранги сариқ бўлиб чиқмади, қора бўлди. Қаранг-а, бу — Исфаҳон тўпи. Туркманлар билан уруш бўлса, мен шу тўпимни майдонга олиб чиқаман. Эҳ, аттанг, кўп ўқ яшаш учун пешобим камлик қилди. Мен яна ўқ ясашим учун сиз пешобингиз билан бу лойни ҳўлланг, жаноб! — Йигитча ҳали яхши лойга айланиб улгурмаган бир ҳовуч нам тупроқни Блоквилга узатди.

Йигитчанинг ҳолига ичи ачинган Блоквил унинг ёнидан нари кетди. «Ҳа, сизларнинг мисдан қуйилган тўпларингиз нима каромат кўрсатди-ю, энди лойдан ясамоқчи бўлган тўпинг ҳоли не кечади?»

Ҳамза Мирзонинг баланд чодирга яқинлашган Блоквил туркманларнинг сўнгги ҳужуми қожор қўшинига беқиёс талафот етказганлигини билди. Чодирнинг атрофида бир неча жасад қатор ағанаб ётарди. Француз баланд чодир атрофига фақат саркардалар жасади тизилганини фаҳмлагач, бирор танишим бормикан деб, уларнинг юзига қараб чиқди. Ҳалок бўлганлар орасида у яқиндан таниганлардан ҳеч ким йўқ. Шундай бўлса-да, чеккароқда ётқизилган тўртинчи жасадга яна бир бор қаради. Юзи оқариб кетган жасаднинг пора-пора қилинган кўйлаги этагидан қонга бўялган ичаклар кўриниб турарди. Кўзга кўриниб турган ваҳшийлик оқибатининг устини бекитиб, ёпиб қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди.

Блоквил теварак-атрофга қаради. Баланд чодирнинг атрофидаги бош саркардага энг яқин ҳисобланган мулозимларнинг юзлари ерга қараган. Француз чодирнинг ичида чуқур хаёлга ботиб ўтирган Ҳамза Мирзони кўз олдига келтирди. Шаҳзоданинг ҳозир нима ҳақда фикр қилаётганлигини билса бўладими? Бироқ бундан нима фойда? Ҳозир бош саркарда эмас, ёнидагилар ҳам Блоквилнинг саволига жўяли жавоб

беролмайди. Бунга ақли етган Блоквил яна орқасига — ўзининг қум-тупроқ босиб қолган чодирини томон шалпайиб қайтиб келди.

31

Жайронтепада икки томон ўртасида қонли тўқнашув юз берди. Овшар полки билан Фарахон полки навкарлари «Ё, Али!» деб олға отилишди. Пистирмада турган туркманлар уларни ўқ ёмғири билан кутиб олдилар. Етмиш нафар навкар ўлдирилди... Улар лойга ботган Ҳасанхоннинг ҳам бошини кесишди...

Саид Муҳаммад Али ал-Ҳусайний

Бизнинг оёғимизга маҳкам ёпишган туркманлар орқамиздан ўқларни ёмғирдай ёғдиришарди. Мен бир кенг чуқурликдан ўтаётганимда отим билан ағдарилиб тушдим...

Жорж Блоквил

Қожорлар қўшинидаги энг обрўли саркарда ҳисобланган Ҳасанхоннинг ўлдирилиши ва артиллериянинг таниқли сартиб (генерал)ларидан бирининг туркманлар қўлига асир тушиши сарбозларнинг чўккан руҳини баттар тушириб юборди. Қожорлар томонидан уюштирилган ҳужумларнинг туркманлар томонидан осонгина бартараф қилиниши ва бунинг устига, такалар тарафидан асирга олишлар, катта ўлжаларнинг қўлга киритилиши Ҳамза Мирзодан шароитга бошқача муносабатда бўлишни талаб қиларди. У маслаҳатчиларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олиб, кетма-кет юз берган мағлубиятлардан сўнг Марвга чекиниб, жиддий ҳарбий тайёргарлик кўргандан кейингина Қораёпга бошқатдан ҳужум қилиш керак, деган хулосага келди.

Шундай қилиб, 1860 йил иккинчи октябрдан учинчи октябрга ўтар кечаси «қожорларнинг Қораёпдаги барча қўшин турлари ҳарбий кўч-кўрони билан Марвга чекинсин» деган буйруқ пайдо бўлди.

Блоквил саркарда Ҳамза Мирзо раҳбарлик қилган қўшиннинг орқа томони хавфсизлигини таъминловчи иккинчи гуруҳ ичида эди.

Бир неча минг навкар, сон-саноксиз от, туя, хачир ва эшаклар ҳаракатини тун қоронғисида ҳам кўздан яшириб бўлмасди. Бетартиблик ила кўча бошлаган қўшиннинг шовқин-сурони кўкка кўтариларди. Қожорлар эндигина бир фарсаҳ чамаси йўл юрганларида кутилмаган воқеа рўй берди. Ёғийнинг орқага чекинганидан хабар топган туркманлар қўшин бораётган йўлнинг икки томонидаги пистирмалардан чиқиб, «Ё, Аллоҳ!» деб ҳужумни бошлаб юборишди. Такалар чала уйқули ва чарчаган қўшиннинг икки чеккасидан яшин тезлигида кучли зарба беришарди-да, дарҳол орқага чекиниб, кўздан ғойиб бўлишарди.

Бундай ҳолат кети узилмай такрорланиб, ҳар сафар бир неча навкарлар от-хачирлардан ажралиб, ўқ, қилич зарбидан ағдарилса-да, улкан қўшин чекинишда давом этарди. Қўшин кетма-кет таёқ зарбини сезмаган қари фил сингари аста-секин силжиб борарди. Қўшиннинг олд қисмида бўлаётган воқеалардан орқа қисми, орқа қисмда бўлаётган воқеалардан олди қисми беҳабар эди. Хабардор бўлганлар ҳам чекиниш ҳақидаги буйруққа итоат қилиб, фақат бор кучи билан орқага интиларди.

Икки томондан қовоқари талагандай таланса ҳам, қўшин асл макони томон қадам босарди. Қўшин турган жойдан Марвгача бақирса

овоз етгудай масофа қолди. Бироқ ўша масофани ўтиш қожор қўшини навкарларига юз фарсаҳ йўл ўтгандан ҳам қийин бўлди. Уларга Марвда қолган генерал Ога Ризо Ожедонбош қўшинига етиб қўшилмоқ насиб этмади.

Туркманлар Қораёпдан қайтган асосий қўшиннинг Марвда қолган қисм билан бирлашмаслиги учун ўзларида мавжуд бутун имкониятни қўллашган эди. Дарё томондан худди уясидан отилиб чиққандай қўққисдан пайдо бўлган отлиқлар бу гал қўшиннинг олдинги қисмига зарба берди. Блоквилнинг тахмин қилишига кўра, охириги ҳужумда қатнашган туркманларнинг сони 1500 дан оз эмасди. Икки орада қиличбозлик уруши бошланиб кетди. Худди шу вақт дарё тарафдан етиб келган бошқа отлиқ туркманлар қожор қўшинининг иккинчи бўлаги устига ёпирилди.

Блоквил туркман қиличи етадиган жойдан узоқда эди. У Эрон саркардалари гуруҳига яқинроқ бўлганлиги учун ўзининг қўриқланишини яхши биларди. Саркардаларга тансоқчилик вазифасини бажараётган, махсус тайёргарликдан ўтган сайланма сарбозлар такаларни яқин масофага келтирмайдиган жанговар ҳолда эдилар. Шу сабабли Блоквил учун туркманларнинг уруш сирларини ўз кўзи билан кузатиш имконияти пайдо бўлди. Унинг кузатишича, туркманларнинг қожорлардан асосий фарқи — уларнинг ҳаддан ташқари тез ҳаракат қилишларида эди. Туркманларнинг отлари ҳам бардошли, чопағон эди. Улар ўқдай отилиб келишар, орқага қайтганларида ҳам худди шундай тез югурарди.

Блоквил туркман отлиқларининг Эрон қўшини ичига аралашмай, фақат чап томондан ҳужум қилишларининг маъносини ўзича тушунди. Туркманларнинг асосий мақсади уларни қириб ташлаш эмас, балки ҳаракат йўналишини ўзгартириш эди.

Ҳужум қилган туркманлар орасидан ажралган қора телпакли бир йигит, қаттиқ чопаётган отини бошқара олмай қолди, шекилли, қожорларнинг ёнбошидан ҳужум қилиб, шартта орқасига қайтиш ўрнига, куч билан урилиб қўшин ичига кириб кетди.

Туркманнинг қўлидаги қуроли — бир ярим қулоч узунликдаги маҳкам ходанинг учига ўрнатилган ўткир аёллар тақинчоғи эди. Офтоб шуъласи остида ялтираган учи ўткир қумуш тақинчоқ Шарқни унча яхши билмаган европалик кўзига нотаниш фаройиб бир яроғ бўлиб кўринди.

Фаройиб қуролли туркман йигитининг оти қожор қўшини қаторларини кўндалангига кесиб ўтолмади. Тўрт томондан ҳаракатга тушган қожор навкарларининг қиличи отнинг ўнг оёғини қаттиқ яралади. От мункиб кетди-ю, унинг устидан думалаб тушган туркманнинг телпаги бошидан ерга учи тушди. Шунда бу ботирнинг аёл эканлиги маълум бўлди. Қора телпак ичига яхшилаб йиғилган ўрим қора соч қумга ёйилди.

Шу томонга қараб, оғзи очилиб қолган Блоквил: «Кўп сонли улкан қўшиннинг оз сонли қўшиндан чекинишининг сабаби энди маълум бўлди, — заифа аёллар шундай урушиб билса-я?» — деб пичирлаб қўйди... Француз капралаи уруш деб аталмиш қора тошюрак кучнинг яна бир қилган ваҳшийлигига шунда гувоҳ бўлди. Уруш бегуноҳ гўдакнинг ипақдай сочларини силайдиган фаришта қўлларига кескир яроғ бериб, бу қўлларнинг эгаларини тошюрак, бераҳм бир кучга айлантирган эди.

Бешафқат қожор сарбозининг ўткир қиличи ҳали ўрнидан туришга улгуролмаган заифанинг бошига зарб билан урилди. Қоп-қора зулфлар

билан ўралган гўзал бош қумга думалаб тушди. Ёш аёлдан ҳеч бир овоз эшитилмади. Уруш деб ном олган ваҳшатнинг қора кучи аёл гўзаллиги, хотин-қизлар заифлиги олдида ҳам юмшамаган эди.

... Туркманлар Қўвшутхон ўйлаб топган ҳарбий ҳийлани амалга ошира билдилар. Қўшиннинг олдинги қисми қаршисидан така отлиқларининг пайдо бўлиши билан Марв томонга йўли тўсилган қожор қўшинлари туркман отлиқлари йўқ тарафга — жануби-шарқ томонга қараб йўналишини ўзгартирди.

Туркманларнинг қон тўкиб, жон бериб нима сабабдан ўз душманларини бораётган йўлдан бошқа томонга ўзгартира олганликлари туб сабабини Блоквил кейинчалик билди.

Марвга борилмасдан, шаҳарнинг жанубидан шарққа юришга мажбур қилинган қўшин яна бир фарсаҳ чамаси йўл юргандан кейин Саидносир деб аталмиш манзилга бориб етди. Блоквил бу атрофларни яхши биларди. Саркардалар ов овлаш учун шикорга чиққанларида француз уларга қўшилиб бу жойларга келган, теварак-атрофни кўп марта айланиб чиққан эди.

Саидносирдан юқориди Попушк, кейин Самандук деган манзиллар бор эди. Ундан юқорида қожор қўшинларининг асосий қисми қолдирилган Пўрсикалға жойлашган. Марвдан қайтишга мажбур бўлган саркардаларнинг эндиги мақсади — ўша жойга етиб олиш ва жонларини сақлаш эди.

Саидносир тўғрисида бироз ўтилгач, сув бостирилган йўллари, узоқда кенг майдонни эгаллаган пастликдаги қалин қамишзорни кўрган Блоквил эронликлар учун қутилмаган нохуш воқеа энди юз беришини сизди. Чунки уч ой олдин ўтганларида бу жойдаги ерлар сувсизликдан қовжираб ётарди. Куз фасли бошланиши билан сув янада камайиб, сувга муҳтожлик ниҳоятда кучайган эди. Осмондан бутун ёз фасли давомида бир томчи ҳам ёмғир ёлмаганига Блоквилнинг ўзи гувоҳ. Сув қаҳат бўлиб турганда, бўм-бўш пастлик майдонга нима сабабдан қўллаиб сув юборилган? Блоквил бу ҳийлани сўнг билиб олди.

Узоқда янги қазилган ариқлардан чиқазилган тупроқ-қум уюмлари тепа-тепа бўлиб кўзга ташланарди. Булар шунчаки қазилганга ўхшамасди. Чаппарастасига тортилган марзаларнинг сон-санови йўқ. «Бошга иш тушганда зудлик билан чора-тадбирлар топишга уста бўлган Қўвшутхоннинг маккорона тузоқ қурганлиги Блоквилга ошкора кўриниб турарди. Чунки бундай кўз илғамас кенг майдонни ботқоқзорга айлантириш, от-арава ўта олмайдиган жаҳаннам қилиш учун улкан, катта куч ва вақт лозим бўлади-да. Бундай оғир меҳнат талаб қиладиган иш бемақсад, айниқса, уруш бўлиб турган вақтда, шунчаки кўнгилхушлик учунгина амалга оширилмайди.

Йўлнинг икки томони куз фаслининг тилла рангига бўялган қамишзор эди. Қўшин ўтиб бораётган йўлнинг сувга бостирилган бўлаги тезда тамом бўлар, деган умид билан бораётган эронликлар анча йўл босишди. Тўсатдан икки томондаги қамишзорнинг орқасидан баданни жунжиктириб юборадиган шовқин-сурон кўтарилди. Блоквилнинг тахминига кўра, икки томондан отилиб чиққан туркман отлиқлари сони уч мингдан оз эмас эди. Улар қий-чувлашиб, «урҳо-ур» деб шовқин-сурон кўтариб, эронликлар устига ёпирилишди. Қожорлар нима бўлганини тушунар-тушунмас, такаларнинг эгри қиличлари ёғийни қийрата бошлади. Уларнинг бир бўлаги устига тўп юкланган оғир араваларни итариб келаётган тўпчиларнинг атрофини қуршаб олди. Бу ерда тўқнашув ҳам юз бермади. Блоквил тўп юкланган

араваларнинг аллақачон орқага ўгирилганини, сарбозлар хачирларни қамчилаб, орта юра бошлаганини кўрди.

Мингбошилар ўз навкарларини тинчлантириш учун қўлларидан келганича ҳаракат қилишарди. Бир гуруҳ сарбозларнинг орқага қоча бошлаганини кўрган асосий бўлимнинг навкарлари ҳам шунда қочишга мойиллик кўрсата бошлади.

Таниқли мингбоши отини олдинга чоптириб қочаётган бир навкарнинг изидан қувиб етди. Куч билан унга қилич солди. Эгаси эгардан ағдарилган от узоққа бормай орқага қайтиб келди.

— Қочоқнинг жазоси шундай бўлади! — деди ҳайқириб мингбоши.

Таниқли мингбошининг бу сиёсати ҳақиқатан ҳам сарбозларга туздай таъсир қилди.

... Қиличбозлик ярим соатдан узоқ давом этмади. Ўз ҳийлаларини амалга оширган туркманлар учун қилич билан урушмоқ ниҳоятда омадли бўлди. Чунки бир томони сув босган шўрликка тиралган қожорлар учун қочиш-қувиш имконияти йўқ эди. Туркманлар эса фақат олдинга ҳаракат қилиб, ёғийни ўша сув босган шўрликка томон сиқиб боришди.

Ҳамза Мирзонинг атрофини қўриқлаган сарбозлар туркманларни унга яқинлаштирамаслик учун қаҳрамонларча жанг қилдилар. Шаҳзоданинг теварагида отдан ағдарилган туркман йигитларининг сони кўпайгандан кўпайиб борарди. Ботқоқзорда қолганига қарамай, шаҳзоданинг атрофини ўраб олган сарбозлар туркманлар қиличига қилич билан жавоб беришнинг уддасидан чиқишди. Ҳар бир қадами ўлимга барабар бўлган машаққатли йўлни қийинчилик билан ўтган сарбозлар йўналишни аввалги ўзанга солиб, Марв томон силжидилар...

Ёғийга қарши ўқ отмоқдан воз кечган Блоквил отига устма-уст қамчи урарди. Бироқ тўпикдан пасти ёпишқоқ шўр лойга ботган от ҳар қанча ҳаракат қилмасин, босаётган йўли баракасиз эди.

Бирданига ботқоқлик қамишзор тугаб, қочиб қутулишга озгина умид пайдо бўлганда, шароит яна ёмонлашди. Блоквилнинг оти баланд марзага чиққанида, олда ичи сувга тўлган чуқурлик пайдо бўлди. Сув тўла чуқурлик марзанинг шундоққина тагидан бошланарди. Нима қилишини билмай қолган Блоквил атрофга аланглади. Теварак-атрофни тўс-тўполон, қий-чув босган эди. Эронлик сарбозлар «турган тутилади» деган ваҳимада турли томонларга қочишарди. Уларнинг қаршилиқ кўрсатмай қочишларидан руҳланган туркманлар энди қочоқларни қувлашга киришдилар.

Блоквил Фарб томонга қараб, Эрон тўпларининг ҳаммаси қўлга олинганини фаҳмлади. Тўпларни кўз қорачиғидай қўриқлаётган туркманлар сони беш юздан кам эмасди. «Кўшин руҳига мадад бўладиган тўплар туркманларнинг кўлига тушган бўлса, масала узил-кесил ҳал бўлди ҳисоб» деб билган Блоквил ўша қийин фурсатда ҳам шароитга ўзича баҳо берган бўлди.

Орқадан қилич тутган икки туркман кела бошлади. Олдинда — ичи сувга тўла чуқурлик. Олд томонда ҳам ажал бор, орқадан келган ажал эса ундан ҳам кўрқинчли эди. Орқадан келаётган ажалдан қочишга ҳеч қандай умид йўқ. Олдиндаги ажалдан эса, ҳар ҳолда омон қолиш имконияти бордай туюлди. Блоквил шу умидли йўлни танлади — отини марзадан сувга сакрашга мажбурлади. От ичи ёпишқоқ лойга тўла сувнинг ўртасига бориб тўхтаб қолди. У қанча уринмасин, нариги иккинчи қирғоққа чиқа олмади.

Тепада қўлида эгри қиличли туркманлар пайдо бўлди. Энди икки ажал бирлашган эди. Улардан қочиб қутулишга чора қолмади. Блоквил

тўппончасига ёпишди. Бироқ бу — эркак кишининг ўзини ожиз кўрсатмаслик умидида қилган ҳавойи ҳаракати эди. Лойқа сувга ботган тўппончанинг бу маҳал отилмаслигини француз жуда яхши биларди.

Юқоридан узаниб келган қора панжа Блоквилнинг ёқасидан маҳкам тутди. Бир ўлим уни бошқа бир ўлимдан халос қилди. Блоквил бошқа қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилди.

Иккинчи туркман французнинг қўлга олиншини иш деб ҳам ҳисобламади, шекилли, бошқа томонга қўлини силкиди-да:

— Тўплар қўлга тушди! — деб жилмайди. Бундай дейиш билан у барча тўплар¹ қўлга олингани ҳамда такаларнинг ўз мақсадларига етганини шеригига хабар берганди. Чунки тўпларнинг қўлга олингани — уруш жиловининг туркманлар қўлига ўтганини билдирарди...

32

Туркманлар бундай улкан қонли ов тутамиз деб кутишмаган экан. Чунки асирларни боғлаш учун занжир, кунда ва бошқа асбоблар етишмас эди. Тунлари эса бизларни бир тўда товуқларнинг оёғини жамлаб боғлашгандай иккита, учталаб қўл-оёқларимизни танғиб ташладилар.

Жорж Блоквил

Блоквил олдида фақат тақдирга тан бериш йўли қолган эди. Уни уришмади ҳам, тепкилаб эзишмади ҳам. Фақат бир туркман отининг орқасига кўтариб қўйгандай мингазишди. От юрганида Блоквилнинг бурни эгар устида маҳкам ўтирган, боши рўмол билан танғилган туркманнинг энсасига тегиб-тегиб кетарди. Туркманнинг бўйнидан анқиб турган аччиқ тер ҳиди французнинг кўнглини айнита бошлади. У қўли орқасига маҳкам боғланганлиги сабабли, юзини тез-тез ўнгдан-чапга ўгирар, тўқнашувнинг қувди-қочдиларида қатнашган отнинг сагриси, қорни, бутун вужудидан таралаётган оғир ҳид ҳам кўнглини баттар айнитаётган эди.

Блоквилнинг бутун уст-боши лойга беланганди. Этик кўнжидан кириб товонигача бориб етиб оёқларини ҳўллаган лойқа сув сабабли у ўзини ҳали ҳам шўр ботқоқ ичида тургандай сезарди. У ўз бошига тушган бу кулфатларни гўё тушида кўраётгандай, атрофида бўлаётган воқеалар ҳам тушида рўй бераётгандай эди.

Кўзи олдида ҳамон бояги қочиш-қувлаш ҳаракатлари давом этарди. Ботқоқда ботган отларини ташлаб чиққан шалаббо сарбозлар қаёққа қочаётганларини ҳам фаҳмлашмасди. Ҳар ким ўз қора бошини ажалдан қутқариш ташвиши билан банд. Блоквил қожорларнинг бошига тушган бу кунни Худо берган жазо деб ҳисоблади. Сон ва куч жиҳатдан бир неча ҳисса ортқ ҳисобланган қожорлар қўшини туркманларга деярли қаршилиқ кўрсатишга ҳам ҳоллари қолмаган эди.

Сариқ тўпларни судраб кетган туркманлар эса аллақачон кўздан ғойиб бўлгандилар. Француз тўпларни қўлдан олдирган қўшинни шу пайтда негадир бели чопилган илон билан қиёслади. Энди бу илоннинг заҳари қанчалик кучли бўлмасин, чўпон таёғи билан ҳам янчса бўлаверарди. Илон энди қочиб ҳам қутулолмасди, оғзига ўзингни тутмасанг чақа

¹ 1860 йилдаги урушда қожорлардан ўлжа туширилган 33 дона сариқ тўп Қўвшутхон бўйруғи билан Марв шаҳарида Мурғоб дарёси қирғоғидаги махсус жойда қозонилган галабанинг натижаси деб эл-юртга кўргазма сифатида қўйилган. Бу тўплар XX асрнинг 30-йилларигача шу жойда сақланган. Туркманларнинг қаҳрамонона ҳаракатига намуна сифатида сақланган ушбу тўпларнинг кейин қаерга ғойиб бўлганлиги маълум эмас (*Таржимон изоҳи*).

ололмасди ҳам. Тулки маккорлигини яхши эгаллаган туркманлар эса ўлик илоннинг оғиз томонига бормаслигини Блоквил яхши биларди. Бундан ташқари асосий таянчлари бўлмиш сариқ тўпларнинг барчаси душманга ўлжа бўлганини кўриб, узил-кесил жанговар руҳдан ажралган Эрон саркардалари ҳам урушиш эмас, балки қочиш, жон асраш ҳаракатига тушган эдилар.

Блоквил ботқоқзордан омон чиққан ўн-ўн беш нафар сарбозлар орасида Қора генералнинг борлигини кўриб қолди! Уларнинг барчаси отларининг сағрисиға қамчи туширишарди. Душман билан олишишга майли йўқ бу гуруҳ ҳам Марв томон от югуртириб қоча бошлади. «Саркардаларнинг ўзлари ҳам қочишни бошлашган бўлса, демак, уруш тамом бўлибди-да!» — деб ўйлади Блоквил, шароитга узил-кесил баҳо бераркан.

Сувга бостирилган майдон, қамишзор ботқоқликдан чиқишгандан кейин вужудга келган аҳвол французнинг ўйлаганидан ҳам бешбаттар аянчли эканлиги тезда маълум бўлди. Асир тушган сарбозларнинг олтмиш-етмиш нафарини алоҳида бир гуруҳ қилиб ҳайдаб боришарди. Улар худди ўша қисматга олдиндан тайёр бўлган тутқунлардай, ҳеч қанақа қаршилик кўрсатишмас, ўзларини қамишзорга уриб қочишга ҳам ҳаракат қилишмасди. Уларнинг ҳолатини тушунса бўларди. Улкан қўшиннинг асосий таянчи бўлган сариқ тўпларнинг қўлдан кетиши, саркардалар бошини ўлимдан халос қилишга рози бўлиб, қўшинни ўз ҳолича ташлаб қочишлари ҳаддан ошиқ дабдаба билан бошланган улғу Марв юришининг қожорлар учун шармандали тарзда тутаганидан далолат бермоқда эди.

Мана ўша Саидносир — шикоргоҳ маскан. Сал нарида Маржон қишлоғи, ундан кейин Султоннинг мулки бор. Булар бари французга таниш қишлоқлар, таниш номлар. Блоквилнинг кўз тахминлари билан чамалаб ер ўлчагани-ю, олдин нотаниш сўзларни билганлардан сўраб-суриштириб, харитага ўтказган азобларининг барчаси бир тийин бўлди. У доимо ўзи билан кўтариб юрган ишига оид асбоб-ускуналарининг қайси марзада, қайси чуқурликда бўйнидан тушириб қолдирганини эслай олмади. Унинг кўз олдида қолгани, хотирасидан ўрин олган манзаралар бу — ҳозирги бораётган таниш йўллар эди, холос. Бироқ у аввал бу ерлардан Марвга томон ўтиб бораётганида озод, эркин инсон эди. Энди эса асир сифатида олиб кетиляпти.

Блоквил «асир» деган сўз тўғрисида ўйланди. Унинг ўйлашича, асирлик — ўлимдан ҳам жирканч бир ҳолат. Асирликнинг ҳар бир куни энди Яратган эгамнинг сенга атаб қўйган улушигагина боғлиқ. Тақдирингга ёмон кунлар битилган бўлса, асирлик инсонни номуссизликка, итдан баттар ожизликка етаклаб бориши мумкин. «Йў-ўқ, қисматимда қандай қабоҳатлар бўлса-да, номардликка йўл қўймаслигим керак. Ўлим инсонни фақат ёруғ оламдангина жудо қилмайди. Балки ўлим инсонни эртага қилиши мумкин бўлган ҳаракатларидан ҳам маҳрум қилади. Эртага рўй бериши мумкин бўлган номардликни бугун ўлим билан алмаштириш ҳам тақдирнинг сенга бера оладиган обрўли насибасидир». Бироқ, ҳозирги ҳолатида Блоквил ўлмоқчи бўлса-да, ўлолмасди. Сабаби — ҳозир у тутқун, қўли ҳам орқасига боғланган. Бу аҳвол унинг ўзини ўзи ўлдириш ниятини чиппака чиқаради. Французнинг фақат нафас олишигина ўз ихтиёрида, холос. Шундан бошқа қиладиган ҳаракатларининг барчаси бошқа бир одамнинг қўлида. Қаранг-а, Блоквилнинг ўзигина эмас, ҳатто унинг ўлими ҳам ҳозир асир эди. Унинг тириклиги, ҳаёти туркманларнинг қўлида.

Ёнбошдан отини тасир-тусур ҳайдаб келган қора мўйловли, кўриниши

ёвуз туркман от жilовини тортиб-тортмай, Блоквилни орқасида эргаштириб бораётган туркманга нималардир деб, асирга тикилиб-тикилиб қаради. Француз савол-жавобнинг ўзи ҳақида бораётганини фаҳмлади. Тўсатдан кўриниши ёвуз туркман форс тилида:

— Сен эронийларнинг ичида келаётган французмисан? — деб сўради.

Ҳақиқатни ишонтириб айта олсанг, яъни туркманларга душманчилик қилмаган ҳолингга ёғий ҳисобланган асирнинг гуноҳи енгиллаштирилар, деган ўй-фикрга қаттиқ ишонган Блоквил бу саволга бир неча марта бошини қимирлатиб «Ҳа, ҳа» деб жавоб қайтарди.

Шунда важоҳати ёқимсиз туркман чала кулимсиради-да, яна уни эргаштирган такага бир нималар деди. Ўзи эса отдан тушди.

Туркманнинг кулимсирашини шафқат белгиси деб фаҳмлаган француз, қаттиқ боғлангани учун увишиб қолган кўлларимнинг ипини ҳозир ечишса керак, деб умид қилди.

Уловидан тушган туркман отининг бўйнига боғланган ингичка ипдан бир кучоқ чамаси узунликда кесиб олди-да, асирга яқинлашди. Икки туркман яна бир нарсалар тўғрисида сўзлашишди. Блоквил суҳбатнинг маъносига тушунмаса-да, қилинадиган ҳаракатдан энди ёмонлик кутмади. Чунки ёвуз туркманнинг кулимсирашидан сўнг унинг юзидаги даргазаблик тарқаб кетганди. Аммо Блоквилнинг истаги тез орада насиб этавермади. Ҳали ҳам кулимсираб турган туркман кўлидаги ипнинг бир учини французнинг чап оёғида турган балчиқли этигига боғлагач, ҳаммаси аниқ бўлди. Асирнинг кўллари боғлиқ эканлигини оз деб билган туркман унинг оёқларини ҳам отнинг қорни тағидаги ипга қаттиқ боғлади. Шундан кейин қавмдошига кўп нарсалар айтиб, тушунтиргач, отига миниб жўнади.

Блоквилнинг шўрига шўрва тўкилгандай бўлди. Олдин эркин ҳолда қимирлаб келган оёқлари энди қаттиқ боғлаб ташланганди. Ўтириши ҳам, қимирлаши ҳам қийинлашди. «Буларнинг хушёрлигини қара-я! Кўл-оёғимни боғлашмаганида ҳам қаерга қочар эдим? Ёки булар мени ноёб бир мутахассис ёки саркарда деб ўйлашаётганмикан?» Ўзининг аҳволини ўйлаган сайин Блоквилнинг кулгиси қистади. Агар Ҳамза Мирзо, Қора генерал, бошқа ҳарбий бошлиқлар туркманлар кўлига тушмай, қочиб қутулган бўлсалар, унда ўта хушёрлик билан кўриқланаётган битта одам Блоквил эканлиги аниқ.

Блоквилнинг назари тушган жойлардаги асирларнинг биттаси ҳам отга миндирилмаган, лойли оёқларини судраб пиёда боришарди. Қаршилиқ кўрғазган ёки қаршилиқ кўрсатмоққа мойиллиги сезилган асир эронийларнинг кўллари боғлаб ташланган эди.

Қожорларни Марв томонга ҳайдаб бораётган туркманлар бошларини тик тутиб, атроф-теваракка мағрур қараб боришарди. Ҳатто уларнинг остларидаги отлар ҳам галаба эпкинидан сармаст бўлгандай енгил қадам ташлаб борарди.

Блоквил билан уни кўлга олган туркманнинг оти устида жуфт киши ўтирганлиги учун бошқа отлардай енгил ҳаракатлана олмаса-да, йўргалашлари биланоқ кайфияти чоғлигини билдирди: учига супурги боғлагандай узун думи дамба-дам французнинг этиги кўнжини ёки думғазасини супуриб бормоқда.

Блоквил кўлга тушган тутқунларнинг биринчиси эмас экан. Ҳали Марвгача етмай турибоқ, буғдойи ўрилмай қолган, от туёқлари тепкилаб сомонли лойга айланган кенг майдон бир пасда асирлар билан тўлди. Дастлаб Блоквилни ҳам ўша ерга олиб бориб ташлашди. Бироқ уни асирлар оломонига қўшмай, чеккароқда қурилган қаровсиз хароба ўйнинг ёнида отдан туширишди. Хароба олдидаги улкан якка дарахтга

ип билан боғлашди. Блоквил шундан сўнггина бошқа тутқунларга эътибор билан қарай бошлади.

Туркманлар нима учундир асирларнинг барчасини битта жойга тўплашмоқда эди. Уларнинг бошини жамлаб, бир жойда узоқ сақламаслик учун оқсоқоллар, отлиқ йигитлар тутқунларни ўн беш-йигирма нафардан гуруҳларга бўлиб, турли қишлоқларга қараб ҳайдай бошлашди. Шу тарзда туркман ёшуллилари асирларнинг энди хавф туғдиришининг олдини олишмоқда эди.

Блоквилнинг ўзи аллақачон томоша марказига айланиб улгурди. Ҳозирги вақтда ташвишлари қанча кўп бўлмасин, ўтиб бораётган туркман отлиқми, пиёдами — барчаси фаранг йигитига қарамасдан ўтмасди.

Қаердандир пайдо бўлган ҳассали букри ёшулли ҳам Блоквилнинг ёнида тўхтаб, унга чақалоққа қарагандай узоқ тикилди. «Вой-буй, шу йигит экан-да ўша етмиш иккита тил биладиган фаранги, — деб букри ўзича шивирлади. — Етмиш иккита тил билса ҳам ташқи кўринишидан оддий одамлардан унчалик фарқ қилмас экан-ку. Тавба, яратган Эгамнинг назари тушса, одамни нималар билан сийламайди?!»

Букри ёшуллининг назари бирдан бошқа томонга бурилди. У диққат қилган ҳолат етмиш иккита тилни биладиган асирдан ҳам фаройиб бўлиб кўринди. Пакана ҳамда думалоқ бир туркман ўзидан уч-тўрт қарич баланд, бақувват бир сарбозни олдига солиб келмоқда эди.

Кулги-шодлик ҳозир кўнглига сиғмаётганига қарамай, бақувват гавдали асир билан уни олдига солиб келган кичкина туркманга кўзи тушган Блоквил ҳам беихтиёр кулиб юборди. Асир сарбознинг девдай қадам ташлаб, бошини мағрур тутиб келишини кўрган Блоквил уни сипоҳий ёки бекзодалардан бири бўлса керак, деб тахмин қилди. Кўли орқасига боғланган дейилмаса, ўзи асирга ҳам мутлақо ўхшамайди. Худди сайрга чиққан, орқасига ҳурмат билан қоровул кўйилган, юқори мартабали бир раҳбар дейсиз.

Ўзига ярашиб турган бағбақаси, қимматбаҳо мовутдан гавдасига мослаб тикилган кийим-кечаги унинг зодагон оилага мансублигидан дарак бериб турарди.

Сийрак соқоли ерга теккудай титраб-титраб кулган букри ёшулли унга масхараомуз гап отди.

— Эй, хон ўғил, сен бу сарбозни якка ўзинг тутдингми ёки аҳли қавм-қариндошларинг билан биргалашиб тутдингларми? Кичкинагина гавданг билан бундай улкан сарбозни ушлашга нечук жазм этдинг, ахир?

Қариянинг бу гапи пакана туркманнинг жаҳлини чиқарди шекилли, у димоғини шишириб кеккайди:

— Гап одамнинг гавдасида эмас, ёшулли! Гап менинг қаҳрамонлигимда. Мен бу навқардан бошқа яна беш-олти нафар қожорнинг калласини ҳам сапчадай узиб ташлаганман!

Букри қария эгилиб-эгилиб кулди.

— Эй, хон ўғил, бу сўзингга менга ўхшаган бели букчайиб қолган бандаси ишонар-у, Яратган эгамнинг ўзи барибир ишонмайди-да!

Тутқунни олдига солиб келган туркман ўзининг айтганлари тўғри эканлигига чолни ишонтириш учун тутқун қожорнинг орқасига тепиб юборди.

— Тезроқ юр, деяпман сенга!

Тутқун сарбоз буйруқни бажариб, қадамини тезлатди.

Буйруғи ижро этилганидан мамнун бўлган пакана туркман олдинги ҳолатидан ҳам бурнини баландга кўтарди-да, қилган ҳаракатини яна бир бор тақрорлади.

— Тезроқ юр!

Тутқун сарбоз бу гал тез юриш ўрнига тўхтаб қолди.

— Нега тўхтадинг?! — деб кичкина туркман важоҳатли чийиллади.

Тутқун тўсатдан орқасига айланди-да, ғазаб билан катта кўзларини пакана туркманга тикди.

Пакана туркманнинг ингичка товуши сунъий дағдағага эврилди.

— Калтак емоқни истамасанг, тез қадам ташла, қожор! Топдинг, сенинг ўжарлигингга қўнадиган одамингни! Менинг сўзимга қулоқ солмай сен ўзинг ким бўлибсан?! Ҳе, сенинг...

Кўзиқориндай пакана одамнинг маза-бемаза дағдағаларини эшитиш тутқуннинг ҳам жонига теккан эди. Айниқса, унинг охириги гапи қожорнинг ғазабини қайнатди. Ҳақорат эшитган қожор қип-қизил бўлиб, бир чиранган эди, қўлларига боғланган, эшилма ип узилиб ерга тушди.

Қожор юз кўриниши кескин ўзгарганидан туркман ҳайиқди, қочмоққа ҳозирланди. Аммо рўй берган воқеага диққат билан эътибор қаратиб турган бели букчайган қариянинг ўткир назари унда яна музаффарлик туйғусини уйғотди.

— Нима қилияпсан, энди ажалингга тезроқ етиш учун шошиляпсанми? — деди туркман яна дағдаға билан.

Тутқун қожор, ор-номусим куйгунча имоним куйсин дедими, ўнг қўлини куч билан бир силкитган эди, пакана туркман ерга ағдарилиб тушди. Асир қожор бошқа ҳеч қанақа ҳаракат қилмади.

— Ҳа, насибангни олдингми?! — деб, букчайган ёшулли темирни қизигида босгандай сўзида давом этди. — Бундай бақувват қожорни якка ўзинг қўлга ололмаганингни кўнглим сезганди!

Пакана туркман икки оловнинг ўртасида қолди. Номусга теккан сўзга яна жавоб берайин деса, иккинчи бор бошига тушадиган улкан муштдан кўрқади. Ҳеч қандай ҳаракат қилмайин деса, яна изидан иззат-нафсига тегадиган сўзлар айтилади.

Пакана туркман шоша-пиша ўрnidан турди, тутқун қожорга яқинлаша олмади-ю, бироқ тилига эрк берди.

— Барибир, бу эронликни якка ўзим асирга туширдим!

Тутқун бу гал мушт билан эмас, сўз билан дўппослади:

— Мени сен асирга олганинг йўқ, эй аҳмоқ! Сенингдай олтовлон туркман ҳам мени қўлга ололмайди. Мени бу ҳолатга туширган сизларнинг бола-чақаларингизнинг кўзёши бўлди...

Шу гапни айтгач, тутқун қожор асирлар тўпланаётган томонга ҳеч қандай буйруқ кутмай, ўз ихтиёри билан юриб кетди.

Сийрак соқоллари силкиниб турган букри қария анча вақтгача бу воқеани эслаб, кулиб турди. Бироқ ғала-ғовур ичида пакана туркманнинг қай томонга ғойиб бўлганини чол кўрмай қолди.

Давоми бор

*Туркман тилидан
Музаффар АҲМАД ва
Машариф САФАРОВ таржималари*

Ёш таржимонлар ижодидан

Дэвид ХҶОМ

Шубҳапараст

Файласуфларнинг барча нарсани қамраб олувчи умумий хулосаларига доимо шубҳа билан қараганман. Уларга ишонишдан кўра, таҳлил ва танқид қилишга майлим кучли. Аксар файласуфлар йўл кўядиган хатолар шундаки, улар табиий ўзгаришларнинг ҳар бири ўзига хос бўлишини эътибордан соқит қилиб, ўз мезонларини барча нарсаларга беистисно бирдек тадбиқ этадилар. Аксар ҳолларда файласуф кўпгина табиий жараёнларни қамраб олишга қаратилган муайян қоидаларни шарҳлаганда, у бу қоида амал қиладиган соҳани бутун мавжудликка ёйиб юбориш ва барча ҳодисаларни фақат биргина ана шу қонун ёрдамида – бемаъно ва саёз мулоҳазалар асосида тушунтиришга, беҳуда уринади. Ақлимиздаги ноқислик бизга ўз тушунча-ю фаразларимизни табиатдаги барча турфа хил нарса ва ҳодисаларга нисбатан тадбиқ этиш имконини бермайди. Фақатгина тафаккуримизда бўлгани каби табиатдаги барча ўзгариш ва ҳаракатлар ҳам чекланган деб фараз қилишимиз мумкин.

Файласуфларнинг заифликлари инсон ҳаёти ва бахтга эришиш йўллари борасидаги фикрларида кўпроқ кўзга ташланади. Бунда улар ўз тушунчаларининг торлигидан ташқари, ўзларидаги эҳтиросу майллар сабабли хатога йўл кўядилар. Деярли ҳар бир инсон ўз ҳаёти мобайнида баъзи тўхтамлар билан бўлса-да, муайян бир нарсага кучли майл сезади ва барча эҳтиросу истакларини айни ўша майлга бўйсундиради. Бундай вазиятда унинг учун мутлақо аҳамиятсиз бўлган нарса бошқаларга завқ бағишлаши, унинг эътиборидан четда қолган нарса кимларнидир ўзига мафтун этиши мумкинлигини англаш осон бўлмайди. Унинг наздида ўз машғулотиғина энг жозибали; эҳтирослари йўналган объектлар энг қадрли; у тутган йўл бахтга элтувчи ягона йўлдир.

Бироқ бу мутаассиб мутафаккирлар бир муддат ўз камчиликларини очиб берувчи далилу мисоллар қанчалар бисёр экани тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўрганларида эди, ўз фикрлари ва мезонларини анчагина мукаммаллаштирган бўлардилар. Улар кишиларнинг машғулоти ва майлла-

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳурматли Юртбошимиз ёшларимизнинг билим ва дунёқарашини янада кенгайтириш, уларни ҳар жиҳатдан баркамол авлод бўлиб вояга етишлари учун Фарб фалсафаси ва адабиёти намоёндалари асарларини чуқур ўрганишни ва уларни таржима қилиш ишларига алоҳида эътибор қаратиш кераклигини таъкидлаган эдилар. Шу муносабат билан “Жаҳон адабиёти” журналида А.Шопенгауэр, Ф.Нитше, Ж.П. Сартр, Ж.Жойс, Ф.Кафка, К.Юнг, Ю.Борев, Х.О. Гассет, Н. Бердяев каби кўплаб Фарб мутафаккирларининг фалсафа, дин, санъат, тарих ва адабиётга доир рисоалари, янги таржималари, ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинди.

Навбатда сизга тортиқ этилаётган асар муаллифи Фарб фалсафасида ўзига хос мактаб яратган шотландиялик олим Дэвид ХҶом (1711-1776) қаламига мансуб.

Мазкур рисола умидли ёш таржимон Хуршид Йўлдошев томонидан инглиз тилидан таржима қилинган. Хуршид ҳали ёш бўлишига қарамай, гоё ва мазмунли, шакли, услуб ва тили бир-мунча мураккаб бўлган мазкур асарни таржима қилишга жазм этгани бизни қувонтирди. У ҳар бир жумлага ижодий ёндашишга, таржимада аслиятдаги маънони имкон қадар ифода этишга, қолаверса, файласуф услубини сақлаб қолишга эришган.

Биз ёш ижодкорнинг бу эзгу ҳаракатини қўллаб-қувватлаб, ундан мазкур йўналишдаги янги таржималарни кутиб қоламиз.

Тахририят

ри қанчалар хилма-хил эканини кўрмайдиларми, ҳар ким ўз танлаган ҳаёт тарзи билан қониқиши, қўшниси юрган йўлдан бориш унинг учун катта бахтсизлик бўлишини билмайдиларми? Нахотки улар истак-майлинг ўзгариши баробарида муайян пайтда ёқимли бўлган нарса бошқа пайтда разил нарсага айланиши мумкинлигини ўз турмушларида ҳис қилиб кўришмаган бўлса! Ёки қачонлардир муайян бир нарсага мафтун қилган дид ва ҳаваслари ёқимсиз бўлиб қолганини эслай олишмаса? Жамоавийлик ёки ёлғизлик, кайфу сафога тўла ёки қизгин фаолиятга бой ҳаёт, қишлоқ ёки шаҳар турмушини афзал билишдек умумий қизиқишу интилишлардаги фарқнинг маъноси нима? Гарчи кишилар ўзаро турфа майлларга эга бўлсалар-да, ҳар ким ўз ҳаётий тажрибаси ёрдамида турли яшаш тарзлари ўз ўрнида маъқул экани, ана шу турфа хил ва омихта шаклларнинг мавжудлиги мақсадга мувофиқ эканига амин бўлади.

Бу масала ечимини ҳар кимнинг ўзига қўйиб бериш керакми? Киши қайси йўл афзал экани ва саодатга элтишини ўз ақлига ёки майлу кайфиятига таяниб аниқлаши керакми? Бир кишининг хулқ-атвори бошқаларникидан фарқли эмасми?

Мен бу саволга ўртада катта фарқ бор, деб жавоб бераман. Ўз майлу эҳтиросига ён берган киши ҳаёт йўлини танлашда айна шундай феъл-атвори ва айна мақсадга интилган бошқа бир кишидан кўра ишончлироқ воситани ишга сола билиши мумкин. Бойлик орттириш барча истакларингизнинг пировард мақсадими? Ўз касбу корингизда мохир бўлинг; ўз фаолиятингизда шижоатли бўлинг; дўсту танишларингиз доирасини кенгайтиринг; ортиқча кайфу сафо ва харажатлардан қочинг; ҳаддан зиёд сахий бўлманг, тежамкорлик қилганингиздан кўра кўпроқ фойда кўришга кўзингиз етса сахий бўлинг. Одамларнинг ҳурмату иззатини қозонмоқчимисиз? Меъёрдан ортиқ мағрур ёки сермулозамат бўлишдан сақланинг. Ўзгаларнинг иззат-нафсига тегмайдиган тарзда ўз қадрингизни билишингизни намойиш қилинг. Агарда меъёрни бузсангиз, ўз такаббурлигингиз билан ўзгалардаги мағрурликни кучайтирасиз ёки ортиқча мутелигингиз ва ўзингизни паст қўйишингиз билан одамлар олдида қадрингизни йўқотасиз. Сиз буларни ҳар бир ота-она ўз фарзанди онгига сингдирадиган, оқил ҳар бир киши ўз танлаган ҳаёт йўлида амал қиладиган оддий ҳақиқатлар дерсиз. У ҳолда бундан ортиқ яна нимани истайсиз? Ёки файласуфни афсунгар ҳисоблаб, ундан сеҳру жоду кучи билан амалга ошадиган қандайдир нарсаларни ўргатишини сўрайсизми? Ҳа, биз файласуфдан мақсадга эришиш воситасини эмас, балки мақсадни қандай қилиб белгилашни ўргатишини сўраймиз. Биз қандай истакларни маъқуллашу қандай эҳтиросларга берилиш ва яна қандай зарурату эҳтиёжларга бўйсунушимиз кераклигини билишни хоҳлаймиз. Қолган пайт эса, ўз хулқ-атворимизни тарбиялашда соғлом ақлга (common sense) бўйсунадиган умумий меъёрларга асосланамиз.

Ўзимни файласуфдек тутаётганимдан хижолатдаман, зероки, сизнинг саволларингиз жуда мураккаб. Агарда жавобим қатъий ва совуқ бўлса, ақидапараст ва расимятчи сифатида ва аксинча осон ва қатъиятсиз бўлса, ахлоқсизлик ва ёвузликка даъват қилувчи сифатида кўринишдан хавотирдаман. Шунга қарамай, кўнглингизни қолдирмаслик учун, айна масала юзасидан ўз мулоҳазаларимни баён қилай. Сиз бу мулоҳазаларга у қадар жиддий оқибатларга олиб бормайдиган фикрлар сифатида қарашингизни истайман. Зеро, ўзим ҳам уларни шундай қабул қиламан. Айна шу орқали сиз уларни кулгили ёки газабни кўзгатади деб ўйламайсиз. Биз файласуфона мушоҳада орқали кашф қилинган меъёрларга суянишимиз мумкин. Фикримча, улар аниқ ва муқаррар деб қаралса-да, ўз ҳолича олганда қимматли ёки қимматсиз, маъқул ёки номаъқул, гўзал ёки хунук эмас. Бинобарин, бундай хусусиятлар инсондаги эҳтирос ва ҳиссиётларнинг муайян ҳолати ва кайфиятидан келиб чиқади. Бир ҳайвон учун мазали бўлган емак бошқа бири учун ёқимсиз; бирини завқлантирган нарса, бошқа бирида ўнғайсизликка сабаб бўлади. Бундай ҳол

тана сезгиларининг барчасига тааллуқли. Бироқ масалани янада чуқурроқ ўргансак, онг тана билан мувофиқ фаолиятда бўлганда ва ундаги ҳиссиётлар жисмоний истаклар билан қоришиб кетганда ҳам аини вазият кузатилади.

Эҳтиросли ошиқдан ўз маъшуқасини тасвирлаб беришини сўранг. У ўз маъшуқасининг шаклу-шамойилини таърифлашга сўз тополмаётганини тан олади ва ўз навбатида сиздан ҳаётингизда бирор илоҳа ёки фариштага йўлиққанмисиз, деб сўрайди. Агарда “йўқ” деб жавоб берсангиз, у яна шундай давом этади, “у ҳолда сиз менинг маъшуқамдаги каби илоҳий гўзалликни – шу қадар мукамал шакл, ўзаро уйғун хусусиятлар, мафтункор чехра ва шўх-шаддодликни ҳеч қачон тасаввур эта олмайсиз”. Унинг бу гапларидан бечора йигитнинг муҳаббат ўтида қовурилаётгани-ю табиат барча жонзодларга ато этган жинслар ўртасидаги умумий боғлиқлик унда ўзи учун ёқимли сифатларни муйян объектда кўриш майлини пайдо қилганинигина англайсиз, холос. Ваҳоланки, у илоҳийлаштирган хилқат нафақат бошқа жонзотлар, балки ўзга инсон учун ҳам шунчаки муваққат бир нарса сифатида кўринади, бинобарин, бутунлай бефарқлик билан қабул қилинади.

Табиат барча жонли мавжудотларга ўз зурриёти учун ғамхўрлик қилишдек анланмаган майлини ато этган. Мурғак гўдак дунё юзини кўргач, гарчи бошқа мавжудотлар учун жирканч ва ёқимсиз туюлса ҳам, отанаси болани ўзгача меҳр билан бошқа мукамалроқ ва тугал мавжудотлардан афзал кўради. Инсон табиати ва кайфиятидан келиб чиқувчи эҳтиросгина (passion) энг аҳамиятсиз нарсаларга ҳам қадру қиммат бера олади.

Айни кузатувни давом эттирсак, инсон онгги мустақил тарзда маъқулловчи ва инкор қилувчи ҳиссиётни вужудга келтира олиши, бир объектни хунук ва беўхшов, бошқа бирини эса гўзал ва ёқимли деб қабул қилишига амин бўлишимиз мумкин. Айтишим жоизки, аини вазиятда ҳам ўша хусусиятлар объектда мавжуд бўлмай, балки ондаги маъқулловчи ва қораловчи ҳиссиётларга (sentiment) боғлиқ бўлади. Бу нуқтаи назарни англашга ҳафсаласиз кишилар учун ишонарли ва очиқ-ойдин тушунтириб бериш қанчалар мушкул бўлишини тахмин қиляпман. Зеро, табиат тана сезгиларимизда эмас, онгимизда кўпроқ бир бутун (uniform) ҳолатда бўй кўрсатади; инсоннинг ташқи сезгиларидан кўра ички оламида нисбатан яхлит бирликда акс этади. Маънавий дидимиз шундай ўзига хос меъёрларни шакллантиргани учун ҳам ошпаз ёки парфюмерлар эмас, балки танқидчи(эстет)лар мавзуну ишончлироқ таҳлил ва муҳокама қила олади. Шунга қарамай, табиатнинг бир бутун ҳолда намоён бўлиши уларнинг гўзаллик ва моҳиятни ҳис қилишда турлича ёндашишлари мумкинлигини инкор қилмайди. Таълим, одат, хурофоту майллар ва кайфият дидимизни мудом ўзгартириб туради. Италиян мусиқасини тингламаган, унинг ички мураккабликларидан беҳабар кишини бу мусиқа шотланд мусиқасидан афзал эканига ишонтира олмайсиз. Бунда ўз фикрингизни асослаш учун ўз дидингиз чиқарган ҳукмдан бошқа бирорта ҳам далилингиз бўлмайди. Баҳслашувчи учун ҳам унинг ўз диди энг ишончли далилдир. Агарда сизлар бу борада оқилна йўл тутсангиз, иккинги ҳам қарама-қарши томоннинг фикрлари тўғри бўлиши мумкинлигини тан оласиз. Диднинг ранг-баранг бўлишига етарлича мисоллар топилганда иккинги ҳам гўзаллик ва моҳият нисбий табиатга эгалиги ва у муайян объект томонидан маълум бир онгда ўша онгнинг ҳолат ва тузилишига кўра пайдо қилинган ёқимли ҳисдан бошқа нарса эмаслигини эътироф этасиз.

Инсонларда кузатилувчи ҳиссиётларнинг турфа хиллиги орқали табиат эҳтимол ўзининг улуғворлигини намоён қилиш ва ташқи оламдаги нарсаларда эмас, балки руҳиятдаги эврилишлар орқали кишиларнинг хоҳиш ва ҳиссиётлари қандай ўзгараётганини кўришимизни истар. Оддий инсон шу фикрнинг ўзи билангина кифояланиши мумкин. Бироқ тафаккур эгалари бу билан чекланмай, нарсанинг табиати ҳақида янада

ишончлироқ, жуда бўлмаганда умумийроқ исботни шакллантиришга иштиёқманд бўладилар.

Мулоҳаза юритиш жараёнида онг нарсаларни ўзидан бирор нима қўшмай, улардан ниманидир олиб ҳам ташламаган ҳолда, улар гўё реал мавжуддек кўриб чиқади. Агар мен Птоломей ёки Коперник тизимларини ўргансам, бу билан мен сайёраларнинг реал ҳолатларини билишга интиламан. Бошқача айтганда, мен сайёралар фазода ўзаро бир-бирларига қандай муносабатда бўлсалар, айна муносабатни доимо диққат марказида тутаман. Онг бу фаолиятида афтидан инсонларнинг билиш имкониятларидаги тенгсизлик сабабли ўзгариб турувчи ҳақиқат ёки ёлғон тасаввурлар билан эмас, нарсалар табиатидаги қандайдир реал, бироқ номаълум қолиплар билан доимо мувофиқ ҳаракат қилади. Ҳатто барча инсонлар кўёш ҳаракатланади ер эса ҳаракатсиз бўлади деб ўйласалар-да, кўёш бир қарич ҳам жойидан жилмай тураверади ва бундай ишонч доимо ёлғон ва хато бўлиб қолади.

Бироқ гўзаллик ва хунуклик, мақбуллик ва манфурлик сифатлари борасидаги вазият ёлғон ва тўғрилиқ масаласи каби эмас. Биринчи ҳолатда онг нарсаларни ўз ҳолича, қандай бўлса шундайлигича кузатиш, муҳокама қилиш билангина қаноатлана олмайди; у бу кузатув орқали завқ ёки домангирлик, маъқуллаш ёки қоралаш ҳисларини ҳам туядики, бу ҳислар объектга гўзаллик ёки хунуклик, мақбуллик ёки манфурлик сифатларини беришга ундайди. Демак, бу ҳиссиёт (sentiment) онгнинг муайян ҳолат ва тузилишига боғлиқдир. Айнан онгнинг тузилиш ва ҳолати муайян шаклнинг у ёки бу тарзда юзага келиш имконини туғдиради; онг ва унинг объектлари ўртасида умумийлик ва мувофиқликни келтириб чиқаради. Онг тузилиши ёки ички аъзоларни ўзгартирсангиз ташқи нарсалар ўз ҳолича сақланса-да, ҳиссиёт айна шаклда қолмайди. У (ҳиссиёт) ташқи объектлардан фарқли бўлиб, нарсаларнинг сезгиларга таъсири туфайли вужудга келар экан, у ҳолда сезгилардаги ҳар қандай ўзгариш ҳиссиётларга ҳам таъсир кўрсатиши керак. Айна объект турлича хусусиятга эга бўлган икки кишининг онгида айнан бир хил ҳиссиётни вужудга келтира олмайди.

Ҳар ким нарса ва ҳиссиёт яққол фарқланиб туришини чуқур фалсафий тафаккур ёрдамисиз ҳам била олиши мумкин. Ким инсондаги эҳтирослар сабабли муайян аҳамият касб этувчи, ўз ҳолича олганда матлуб ҳам, марғуб ҳам бўлмаган ҳукмронлик, шон-шухрат ва кимдандир қасос олиш каби ҳиссиётлардан таъсирланмаган? Бироқ аксар кишилар гўзаллик масаласига келганда, у хоҳ табиий, хоҳ ахлоқий бўлсин, вазият бошқача тур олади, деб ҳисоблайдилар. Мақбул сифат ҳиссиётда эмас, нарсаларнинг ўзида бўлади ва ҳиссиёт объектни идрок қилиш ва ўзи ўртасидаги фарқни пайқамаслик қадар мубҳам ва бетизгин эмас, деб ишонилади.

Шунга қарамай, озгина мулоҳаза қилиб кўрсак, уларни осонгина фарқлай оламиз. Ҳар ким Коперникча тизимдаги эллипсларни ва Птоломейча носимметрик ҳаракатларни аввалгиси кейингисидан гўзалроқ эканини ҳис қилмасдан ҳам била олади. Евклид айлананинг барча хусусиятларини унинг гўзаллиги тўғрисида бир сўз ҳам айтмай изоҳлаб берди. Нима учун шундайлиги аён: гўзаллик айлананинг сифати эмас. Гўзаллик ундаги марказдан бирдай узоқликда ётган чизикда ҳам эмас. Гўзаллик шу каби ҳиссиётни пайдо қилувчи онгнинг тузилиши ва кайфияти маҳсули, холос. Уни сезги ва математик мулоҳазаларни ишга солиб, айланадан, унинг сифату хусусиятларидан қидиришдан фойда йўқ. Вергилийни ўқиб завқ олмаган математик Энейнинг саёҳатларини харитадан текшириши ёки буюк шоир ишлатган лотинча ҳар бир жумлани муқамал тушуна олиши мумкин. Оқибатда эса у ўқиганларидан мутлақо ўзгача таассурот олади. У дostonда тилга олинган жуғрофик жойлардан хабарсиз одамларникидан фарқли ҳисларни туяди; дostonдаги ҳар бир нарсани тушунса-да, унинг гўзаллигидан бебаҳра қолиши мумкин. Чунки гўзаллик, очиғини айтганда, шеър ёки дostonда эмас, балки ўқувчининг

дид ва ҳиссиётидадир. Қаердаки, киши мазкур ҳиссиётни туғдирадиган кайфият назокатиға эға бўлмаса, у гарчи фариштанинг ақлиқо билимиға эға бўлганда ҳам гўзалликдан бебахра қолиши аниқ.

Келтирилган барча мулоҳазаларимизни шундай хулосаймиз: инсон интиладиган завқ-шавқ нарсаларнинг моҳияти ва аҳамиятидан эмас, балки ўша интилишға ундовчи эҳтирос ва айни интилиш сабабли қўлга киритилладиган муваффақиятдан келиб чиқади. Нарсалар ўз ҳолича ҳеч қандай қадр ва аҳамиятға эға эмас. Улар ўз аҳамиятини эҳтиросдан олади. Агарда у (эҳтирос) кучли, қатъий ва муваффақиятли бўлса, инсон мамнунлик туяди. Рақс мактабидаги кечаға янги либос кийиб борган қизалоқ ҳис қиладиган завқ нотикнинг ўз таъсирчан маърузаси билан минглаб тингловчиларнинг эҳтиросдан ва фикрларини бошқаришидан оладиган қониқшчалик бўлади, деган гапға шубҳа билдириш мушкул. Кишилар ҳаётидаги барча фарқлар уларнинг эҳтирос масрур ҳисларидан келиб чиқади. Айнан мана шу фарқ бахт ва бахтсизлик ўртасидаги улкан масофани пайдо қилади.

Бахтли бўлишда эҳтироснинг тийиқсиз ҳам, суст ҳам бўлмаслиги жуда муҳим. Биринчи ҳолатда онгимиз доимий тигизлик ва бетартиблик қуршовида бўлса, кейинги ҳолда эса ғафлат ва ҳафсаласизлик ичида бўлади.

Бахтли бўлиш учун эҳтирослар дағал ва шиддаткор эмас, мулойим ва дилкаш бўлмоғи лозим. Дағаллик ва шиддат туйғуларимиз учун маъкул сифат эмас. Ким ҳам нафрат ва адоват, ҳасад ва қасоскорликни дўстлик, мулойимлик, мурувату миннатдорлик туйғуларига қиёслай олади?

Бахтли бўлиш учун эҳтирос масрур ва қувноқ бўлиши, тушкунлик ва умидсизликдан йироқ турмоғи лозим. Ҳақиқий бойлик умид ва ишончға, қашшоқлик эса қўрқув ва ғазабға мойилликдадир.

Баъзи эҳтиросу майллар бошқа туйғулар каби ўз объектиға нисбатан қатъий ва изчил бўлмайди, давомли завқ ва қониқшға олиб бормайди. Масалан, фалсафаға ихлос шоирнинг илҳоми каби кўтаринки руҳ, ажойиб эрмак, кучли истеъдод, ўқиш ва фикрлашға бўлган одатнинг муваққат ҳосиласидир. Бироқ, шунга қарамай, табиий дин тасвирлагани каби кўринмас, мавҳум объект онгни узоқ вақт машғул қилолмайди, ҳаётнинг муайян даври учун асос бўлолмайди. Эҳтироснинг давомли бўлиши учун тасаввур ва сезгиларимизға таъсир этувчи қандайдир усулни топишимиз, илоҳий олам тўғрисида муайян фалсафий ва тарихий изоҳ, тушунчаларни қабул қилишимиз лозим. Оммалашган ирим-сиримлару маросимлар айни масалада асқотиб келади.

Гарчи кишиларнинг кайфияти турлича бўлса-да, дангал айтиш мумкинки, завқу шавққа йўналган ҳаёт амалий фаолиятға йўналган қизғин ҳаёт сингари узоқ давом этмайди; у кўнгилға тегиши ёки нафрат уйғотиш мумкин. Давомли қизиқишлар одатда, ўйин ва ов каби кучли қунт ва эътибор туфайли юзаға келади. Умуман олганда, меҳнат ва ижодий фаолият инсон ҳаётидаги катта бўшлиқни тўлдиради.

Инсон ҳаёти тўғрисидаги мазкур қисқа ва нотугал баёну таҳлилимиздан келиб чиқадики, оннинг энг бахтли ҳолати бу унинг фазилатли бўлиши, бошқача айтганда, бизни фаолият ва машғулликка ундайдиган, бизға ижтимоий ҳис-туйғуларни англатадиган ва юрагимизни тақдир зарбаларига тайёрлайдиган, ҳиссиётларимизни мўътадиллаштирадиган, ўз ўй-хаёлларимиздан завқ олишға ўргатадиган, туйғуларимиздан кўра кўпроқ ўзгалар билан суҳбат қуриш ва дилкашлиқдан ҳузурланишға бўлган майлимизни орттиришға қодир бўлишидир. Бошидан оғир кунларни ўтказётган аксар саёз фикрли кишиларға шу нарса маълум бўладики, оннинг барча ҳолатлари бахтли бўлиш учун мақбул эмас; муайян ҳиссиёт ёки кайфиятнинг бўлиши қанчалар маъкул кўрилса, бошқача шунчалик қораланишға сазовор. Дарҳақиқат, ҳаёт шароитлари ўртасидаги фарқ кишиларнинг онгу тафаккуриға боғлиқ. Ҳолбуки, ўз ҳолича олганда турли вазиятлар (ҳаётий шарт-шароитлар) ўзаро бир-биридан афзал эмас. Эзгулик ва ёвузлик – у хоҳ табиий, хоҳ ахлоқий бўлсин – инсоннинг ҳиссиёт

(sentiment) ва эхтиросига (affect) тамоман боғлиқдир. Агарда инсон ўз ҳис-туйғуларини бошқара билганда эди, ҳеч ким бахтсизликни ҳис қилмас, Протей каби ўз шаклу шамойилини ўзгартириб, тақдирнинг барча зарбаларига чап бериб кета оларди.

Бироқ табиат ўзидаги етарлича мавжуд мослашувчанлик қобилиятидан бизни маҳрум қилган. Онгимизнинг тузилиши ва асоси бизнинг танловимиздан кўра кўпроқ жисмимизга бўйсунди. Кўпгина кишилар онгимиздаги ўзгариш биз учун қанчалар зарурлиги ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас. Дарё ўз ўзанидан чиқиб кета олмай ҳаракатлангани каби инсониятнинг жоҳил ва мулоҳазасиз қисми ўзларининг нафсоний майлларига қул бўладилар. Улар фалсафа – онгимиздаги иллатларга қарши тура оладиган малҳамдан мосуводирлар. Шундай бўлса-да, табиат доно ва мулоҳазакор кишиларга ҳам ўз ҳукмини ўтказди. Ўз феъл-атворини тўғрилаш ва маъқул фазилатларга эга бўлиш учун мукамал моҳирлигу шижоат билан ҳам инсон ўзи устидан тўла ҳукмронлик қила олмайди. Фалсафий тафаккур эса жуда оз кишиларга берилган. Ҳатто фалсафанинг ўзи ҳам бу масалада анчагина ожиз ва чекланган. Кишилар фазилатларнинг аҳамиятини билсалар ва унга соҳиб чиқишга интилсалар-да, улар ўз истакларига эришишда доим ҳам комил ишончда бўлавермайдилар.

Кимдир холислик билан инсон хатти-ҳаракатини кузатса, у жисмоний тузилиш ва кайфиятига бўйсунётгани, умумий мезонларнинг таъсири озлиги ва асосан ҳиссиёт ва дид билан чекланганига гувоҳ бўлади. Агарда киши жўшқин, аммо мўътадил ор-номус ва эзгулик туйғусига эга бўлса, унинг ҳаракатлари доимо ахлоқ меъёрларига мувофиқ келади. Мўътадилликни йўқотганларнинг тубан кетиши жуда тез ва осон. Бошқа томондан, инсонийлик ва эзгуликка бегона, ўзгаларга ҳамдард бўлолмайдиган, ўзгаларни қадрлаш ва олқишлашни хоҳламайдиган, табиатан бузуқ, шафқатсиз ва ҳиссиз руҳият билан дунёга келган кишини даволаб бўлмайди. Ундайлар учун фалсафадан малҳам излаш бефойда. У тубан ҳиссий нарсалар, зарарли эхтиросларга берилишдан ҳузур олади; ўзидаги бузуқ майллардан халос бўлмаганидан афсусланмайди. Унда муносиб феъл-атворга ундовчи дид ва туйғунинг ўзи йўқ. Ўзимга келсак, бундай кишиларга қандай муносабатда бўлиш кераклигини, уларни қандай тарбиялаш мумкинлигини билмайман. Агарда унга инсоний хатти-ҳаракатлар, беғараз севги ва дўстлик, комил хулқ-атвор ва ҳурмат-этибордан юзага келадиган мамнунлик ҳисси тўғрисида гапирсам, у “бундай туйғулар ким учундир қадрлидир, эҳтимол, аммо менинг ўз қизиқиш ва майлларим бор”, деб жавоб беради. Қайтараман, бундай вазиятга менинг фалсафам даво бўлолмайдими. Бундай ҳолда унинг ачинарли аҳволига куюнишдан ўзга бирор нарса кўлимдан келмайди. Унга бошқа бирор фалсафа ёрдам бера оладими? Бирор таълимот орқали кишиларни, гарчи табиатан ахлоқсиз бўлсалар-да, эзгуликка ундаш мумкинми? Тажриба аксини кўрсатади... Шу нарса аниқки, фан ва нафис санъатга берилган этибор феъл-атвори юмшоқ ва инсонийроқ қилади, ҳақиқий эзгулик ва ор-номусга пайванд бўлган нафис туйғуларни тарбиялайди. Дидли ва ўқимишли кишининг носамимий ва ахлоқан заиф бўлиши камдан-кам учрайди.

Ўқиб-ўрганиш ва тиришқоқлик кайфият ва феъл-атвордаги сезилмас ўзгаришлардан ташқари яна бир қанча натижаларга ҳам сабаб бўлади. Таълимнинг улкан таъсири бизга шуни кўрсатадики, онг бутунлай ўжар ва букилмас нарса эмас, аксинча, ўзининг бошланғич ҳолатига бир қанча ўзгартиришларни кирита олади. Кишига ўзи учун маъқул бўлган феъл-атвор намунасини ишлаб чиқишига имкон беринг. У ўз хулқидаги ўша намунадан офис ҳоллари ҳақида хабардор бўлиб борсин; ўз ўзини мудом кузатиб борсин ва давомли ғайрат ва шижоат билан ўз онгини иллатлардан фазилатларга томон бурсин. Шубҳа йўқки, вақт ўтиши билан у ўз хулқида ўзгариш бўлаётганини пайқайди.

Одат онгни ислоҳ этиш, унда фазилат ва яхши майлларни пайдо қилиш-

нинг яна бир кучли воситасидир. Доимо хушёр ва мўътадилликда яшаган киши ғалаёну бетартибликдан нафратланади; агарда муайян амалий фаолият ёки илм билан шуғулланса, дангасалик унинг учун жазо; одамларга ёрдам бериш ва дилкашликни одат қилса, манманлик ва зўравонликнинг барча кўринишларидан жирканади. Қачонки киши фазилатли ҳаётнинг афзаллигига ишонса ва муайян муддат ўз нафсини зўрлаб бўлса-да, ислоҳ қилишга қарор қилса, у ўз ҳаракатларининг натижасидан ноумид бўлмаслиги лозим.

Фалсафа ҳақида билдирилган нозик мулоҳазаларнинг бошқа бир ноқислиги шундаки, улар нафақат ёвуз туйғуларни йўқ қилади, балки бунга қўшимча айна жараёнда эзгу эҳтиросларни ҳам камайтириб юбориши ва онгни дангаса, фаолиятсиз қилиб қўйиши мумкин. Бу мулоҳазалар аксар ҳолларда жуда умумий бўлиб, барча эҳтиросларимизга бирдек тааллуқлидир. Уларнинг таъсирини бир томонгагина йўналтиришга уринишимиз фойдасиз. Агарда изчил таълим ва тафаккур орқали шу мулоҳазаларни ўзимизга татбиқ этсак, уларнинг таъсири кенгайиб, онгимизда ялпи мудроқликни келтириб чиқаради. Асаб толаларини йўқ қилиш орқали инсон танасидаги оғриқ билан бирга лаззат ҳиссини ҳам барбод этамиз.

Ўша фалсафий мулоҳазалардаги – улар хоҳ қадимий, хоҳ замонавий бўлсин – камчиликларни биргина назар ташлаш билан билиб олиш осон. Етказилган жароҳат ва зўриқлар, – дейди файласуфлар, – сенда ғазаб ва нафрат уйғотмасин. Маймуннинг ёмонлиги ёки йўлбарснинг шафқатсизлигидан ғазабланасанми?¹ Бу мулоҳаза бизда инсон табиати ҳақида салбий фикрлар туғдиради ва, аниқки, ижтимоий туйғуларни йўқ қилади; ҳатто инсонни ўз қилган жиноятини оқлашга олиб боради. Зеро, у ёвузлик ёввойи ҳайвонлардаги инстинктлар каби инсонга табиий берилган деб ҳисоблай бошлайди.

Барча бахтсизликлар мутлақ мукамал бўлган борлиқдаги тартибдан келиб чиқади. Сен ўз манфаатинг йўлида шундай илоҳий тартибни бузасанми? Мени қийнаётган барча муаммолар ўзгаларнинг хусумат ёки адолатсизликларидан келиб чиқаётган бўлса-чи? Инсоннинг барча ёвузлик ва иллатлари борлиқдаги тартибнинг узвий бир қисмидир.

Инсон бахтсиз бўлиш учун туғилган. У ўзининг толесизлигидан ҳайрон бўлиши керакми? Ёки бирор фалокат учун ачиниш ва ғам-андухга йўл бериши керакми? Ҳа, у ҳақли равишда ўзининг бахтсиз бўлиш учун дунёга келганидан қайғуради. Сиз берган тасаллиларингиз аҳволини юмшатмоқчи бўлган кишингиз учун юзлаб мушкулотни пайдо қилади.

Инсон табиатига хос бўлган иллатлар – ўлим, касаллик, қашшоқлик, сўқирлик, қувгин, тухмат ва тубанлик ҳамма вақт кўз олдингизда туради. Агарда булардан бирортаси сизнинг чекингизга тушса ва бунга аввалдан тайёр бўлсангиз, унга мардонавор қарши тура оласиз. Мен бунга шундай жавоб бераман: агарда инсон ҳаётининг муаммолари ҳақидаги бизни тақдир зарбаларига қарши тайёрлашда ёрдам беролмайдиган умумий, мавҳум мулоҳазалар билан ўзимизни чеклаб қўйсак; агарда ҳаловатимизни заҳарлаб, абадий бахтсизликка йўлиқтирувчи ҳақиқий оғу бўлмиш диққатли ва кескин мушоҳада орқали уларни (мусибатларни) ўзимизга яқинлаштирсак хато тасаввур ва мулоҳазаларимиз гаму кулфатларимизнинг бош сабабчисига айланади. (Хјум бу ерда прагматизмнинг асосий ғояларидан бирини ифодалаб бермоқда. – Тарж.)

Азобу укубатларингиз фойдасиз, улар тақдирни ўзгартира олмайди. Тўппа-тўғри, айнан шундай сабаблар туфайли. Афсусдаман!

Цицероннинг карларга берган насиҳати эса янада қизиқроқ. Сиз туншунмайдиган қанча тил бор?– сўрайди у,– Пунча, испанча, галча, юнонча ва ҳоказо. Буларнинг барчаси учун мисоли бир карсиз. Улар сизни безовта қилмайди. Яна бир тил учун ҳам кар бўлсангиз шу ҳам бахтсизликми?

Антипатр Кирениакнинг донолигига тан бераман. Баъзи аёллар унинг

¹ Plut. de ira cohibenda.

кўрлиги учун юпатганларида, у: Нима! Қоронғуликда лаззат бўлмайди деб ўйлайсизми? – деб жавоб берган...

— Қувғинлик, – дейди Плутарх бадарға қилинган бир дўстига, – ёвузлик эмас. Математикларнинг фикрича, бутун ер юзи коинотга қиёсланганда бир нуқта, холос. Юртни ўзгартириш бир кўчадан иккинчисига бориб яшашдек гап. Инсон ўсимлик эмаски, ернинг муайян нуқтасида илдиз отса. Барча мамлакат ва иқлимлар унга мос келади. Бу фикрлар қувғинликда сарсон бўлиб юрганлар учун фойдали. Бироқ, улар жамоат хизматидагиларнинг онгида пайдо бўлиб, уларни ўз она юртларига боғлаб турган барча ришталарни узиб ташласа, нима бўлади? Ёки улар фирибгар табибнинг дориси каби қант касали ва истисқога бирдек даво бўладими?..

Фалсафага доир адабиётларда инсон фаолиятини сиртдан кузатиш ва кундалик ҳаёт икир-чикирларидан келиб чиққан муҳим аҳамиятга молик икки тур хулоса учрайди. Ҳаётнинг қисқа ва ўзгарувчанлиги тўғрисида ўйлаганимизда бахтга бўлган барча интилишларимиз қанчалар аянчли кўринади-я! Қизиқишларимиз доирасини шахсий ҳаётимиздан кенгроқ миқёсга олиб чиқиб, буюк қонунлар, таълимотлар, асарлар ва салтанатлар аста-секин инсоният ҳаётидаги ўзгариш ва инқилоблар туфайли тошқин дарёда шитоб билан оққандек материянинг чексиз уммонига ғарқ бўлиб кетаётганини ўйласак, олдимизга қўйган қамровдор, улкан мақсадларимиз хаёлпарастликдек кўринади гўё. Шу қабилдаги ўй-фикр биздаги барча эҳтиросларни сўндиради, бироқ у инсон ҳаёти қандайдир аҳамиятга эга деган фикрга ишонтирувчи табиатнинг найрангига қарши аксиламал бўла олармикан? Шу ўй-фикрлар эҳтиросли фикрат эгалари қуролига айланиб, бизни шижоат ва эзгулик йўлидан ялқовлик ва кайфу сафо йўлига бошламасмикан?

Фукидиднинг ёзишича, Афинада ўлат тарқаб, ҳар ерда ўлим шарпаси кезиб юганида, тийиксиз ишратга берилиш, ҳаёт экансан, ўйнаб қол, қабилда иш тутувчи кишилар ўртасида кенг тарқади. Бокчачо ҳам Флоренцияда тарқалган ўлат билан боғлиқ айни йўсиндаги воқеани кузатади. Аскарларни уруш даврида ғалаён ва талончиликка ундайдиган ҳам айни мана шу тамойилдир. Ҳозирги лаззат ҳаммасидан муҳимроқ; бошқа барча нарсанинг аҳамиятини пасайтирувчи нимаики бўлса, унинг таъсир ва қимматини оширади.

Эҳтиросларимизга тез-тез таъсир ўтказувчи иккинчи хулоса ўз ҳолатимизни ўзгаларники билан солиштиришимиздан келиб чиқади. Бундай солиштириш кундалик ҳаётимизда ҳам муттасил давом этади. Бундай ачинарли ҳолат шуки, ўзимизни қуйроқдагилардан кўра юқоридагилар билан қиёслаймиз. Файласуф бу табиий камчиликни тақдир инъом қилган шароитга кўникиш учун эътиборини бошқа томонга қаратиш орқали тўғрилайди. Бундай хулосадан таскин топишга мойил бўлмаганлар жуда оз бўлса-да, ўзга инсонларнинг мусибатлари ҳақида ўйлаш эзгу табиатли кишида кўпроқ қайғу-ҳасратга сабаб бўлади. Ўз бахтсизлигидан ачишиш ўзгаларнинг қисматига нисбатан изтиробни пайдо қилади. Энг яхши фалсафий таскинлардаги ноқислик ҳам мана шунда.

Мавзуни шуни қайд этиш билан хулосалайман: гарчи фазилат ва эзгулик, башарти эришиш мумкин бўлса, энг яхши амал бўлса-да, бу ҳаётда инсон фаолияти шундай мужмал ва бетартибдирки, ундан бахту бадбахтликнинг мукамал ва изчил уйғунлигини кутиб бўлмайди. Нафақат моддий бойлик ва жисмоний имкониятлар (бу иккиси ҳам аҳамиятли) эзгулик ва ёвузлик ўртасида, айтишим мумкинки, нотекис тақсимланган, шу билан бирга ҳатто онгу тафаккуримиз ҳам муайян даражада бу тартибсизликда иштирок этади; энг яхши феъл-атвор ҳам эҳтирослар туфайли юксак ҳузур-ҳаловатдан бебаҳра қолади.

Маълумки, гарчи жисмоний оғриқ тана аъзоларидаги муайян бузилишдан келиб чиқса-да, у ҳар доим ҳам ўша бузилишга мутаносиб бўлавермайди. Бироқ зарарли таъсирга учраган аъзонинг таъсирчанлигига кўра кучлироқ ёки кучсизроқ бўлиши мумкин. Тиш оғриғи сил ва истисқ-

ога нисбатан кучлироқ таъсирга эга. Онгнинг ҳолати масаласида ҳам иллатлар зарарли экани, аммо безовталиқ ва оғриқ иллатнинг даражаси билан ўлчанмаслиги, ташқи нохушликларга эътиборсиз, юксак фазилатли инсонни ҳар доим ҳам энг бахтли деб бўлмаслигини кузатишимиз мумкин. Фикримизча, тушкунлик ва умидсизлик иллат ва номукаммалликдир, албатта. Гарчи улар ҳаётни аччиқ қилиб, унинг таъсиридаги инсонни бахтсиз кимсага айлантириб қўйса-да, у баъзан ҳалоллик ва номус туйғуси билан қўшилиб келиши ҳам мумкинки, бу – маъқул феъл деб ҳисобланади. Бошқа томондан, худбин нобакор бир инсон фазилат бўлмиш жўшқин, мослашувчан кайфият ва қалб масрурлигига эга бўлиши ҳам мумкинлиги, аксар ҳолларда ундаги бу хусусият керагидан ортиқ баҳоланади. Айниқса улар (жўшқин кайфият ва масрур қалб) ўзга иллатлардан келиб чиқадиган надомат ва ноқулайликларни енгиллаштириганда буни яққол сезиш мумкин.

Шуни ҳам қўшимча қилиш мумкинки, номукаммаллик ва ёвузликка мойил шахс, кўп кузатиладиган муайян фазилатларга ҳам эга бўлса, мутлақо ёвузларга нисбатан ўзини бахтсизроқ ҳис этади. Мусибатларга таъсирчан бўлган бундай юмшоқ табиатли кишилар агарда ўзгалар учун ғамхўрлик қилишдек дўстлик ва сахийлик хислатларига эга бўлсалар турли фалокату тақдир ўйинлари қаршисида ўзларини йўқотиб қўядилар. Ахлоқан номукаммал феъл-атворли кишида уят туйғусининг бўлиши яхши нарса, албатта. Аммо у баъзида ноқулайлик ва пушаймонликларга ҳам сабаб бўладики, мутлақ нобакор киши уларни ҳис қилмайди. Севгига мойил бироқ, эзгуликни ҳис этолмайдиган қалб севги ва айни пайтда садоқатли қалбга нисбатан бахтиёр, зеро у (қалб) кишини ўз эҳтиросининг қулига айлантириб қўймайди.

Нафсиламрини айтганда, инсон ҳаёти ақлдан кўра кўпроқ тасодиф томонидан бошқарилади; унга жиддий машғулотдан кўра, зерикарли ўйиндек қараш маъқул; инсон ҳаёти умумий тамойиллардан кўра кўпроқ муайян кайфиятдан таъсирланади. Шундай экан унга эҳтиросу ҳадик билан муносабатда бўлишимиз керакми? У бунчалар хавотирга арзимайди. Юз бераётган нарсаларга нисбатан бефарқ бўлайликми? У ҳолда ўз совуқ-қонлигимиз ва эътиборсизлигимиз туфайли ўйиннинг лаззатидан бебаҳра қоламиз. Биз ҳаёт ҳақида ўйлаётганимизда у бизни тарк этади. Ўлимга ҳар ким ўзича муносабатда бўлса-да, у омию мутафаккирга бир хил қарайди. Ҳаётнинг ягона бир қоида ва усулларга мослаштиришга уриниш машаққатли, аксар ҳолларда фойдасиз. Бу эса ўзимиз интилаётган мукофот қийматини жуда-жуда ошириб юбораётганимизни исботламайдими? Ўз умрини ҳаёт тўғрисида бош қотиришга сарфлаётганлар учун мазкур машғулот ўта қизиқарли бўлса-да, у ҳақда чуқур мулоҳаза қилиб, энг тўғри тасаввурни шакллантириш ҳам аслида унинг аҳамиятини бўрттиришдир.

*Инглизчадан
Хуршид ЙЎЛДОШЕВ
таржимаси*

Марсель АРЛАН

Франция

Аёл — уйнинг чироғи

— Қалайсан, Гастон?

— Яхши, ота!

Гастоннинг овози кўнғироқдай жаранглаб чиқди. Айниқса, “ота” деганда янада жаранглаб кетарди. Ўзининг ҳам истараси иссиққина эди. Кўринишдан бир оз олифтароқ бўлса-да, бироқ фарзандни ўз отасидан бошқа яна ким ҳам яхшироқ биларди? Илгарилари зим-зиё қиш оқшомларида Гастон мактабдан қайтаётиб, ўзига далда бериш учун баралла ҳуштак чалиб келаётгани узоқдан эшитилиб турарди. Уйига яқинлашгач, ҳуштак овози ҳам ўз-ўзидан тинарди. Эшиги тагига етиб келганида қоронғилигу ваҳимадан қутулганидан хурсанд бўлиб, юзлари ёришиб кетарди. У ҳали ҳам ўша-ўша Гастон эди. Гастоннинг ёши ўттизга яқинлашиб қолганди. Қирқинчи йилларда унинг акиси ҳалок бўлди, бу ғамни кўтаролмай, онаси ҳам оламдан ўтди, у ўз яқинларидан жудо бўлишдек оғир дардни бошидан ўтказди. Бироқ бу айрилиқлар ҳам, Германиядаги узоқ йиллар чўзилган тутқунлик ҳам унинг қаддини бука олмади. Қани, ота ўғил Гастон Лоррен, қаддингни кўтар ва отингни қамчила! От ҳам отасига ўхшаб уйку нималигини билмасди. Отдан кўнгли тўқ; унинг қулоқлари динг, енгилгина қалтироқ унинг тим-қора юнглари устидан тўлқин-тўлқин бўлиб югуриб ўтарди. Мана шу жарликка оёқ босдингми, тамом, ҳамиша ўша-ўша бир хил машмашага дуч келасан. Нега бундай бўларкин? Балки бу салқиндандир, балки жимжитликдан, балки қалампирмунчоқнинг ёки яна алланималарнинг униққан ҳидидандир. Бу ер бутунлай ўзга олам. Ҳа, бу ердан энди Дампьер ҳам, унинг текис далаларию, ёнғоқзорлари ҳам анча олисда.

— Бу ерда қушларнинг сайраши ҳам эшитилмайди... Ота, сиз буни пайқадингизми?

Ўғли анойи эмас. Лекин Вивье Лоррен буни ўғлидан аввалроқ сезиб улгурганди. Бу дегани, қишлоқда қушларнинг сайрашига эъти-

Русчадан
Дилдора
АЛИЕВА
таржимаси

Марсель АРЛАН (1899-1986) машҳур француз ёзувчиси. У тил ва адабиёт мутахассислиги бўйича дастлаб Сарбонна университетига таҳсил олган. Марсель Арлан биринчи навбатда адабий танқидчи ва ҳикоянавис сифатида шуҳрат қозонган; унинг бир неча ҳикоялар тўплами нашр этилган: “Ҳаётимизнинг ажиб лаҳзалари”(1937), “Ўз ерим” (1938), “Оламлар қаердан пайдо бўларкин,” (1947) ва бошқалар. Таъкидлаш лозимки, Марсель Арланнинг “Одат”(1929), “Антарес”(1932) романи ва “Аёл — уйнинг чироғи” ҳикояси унинг охириги “Сув ва олов”(1956) номли тўпламида эълон қилинган. Арлан бадий асарларининг услуби реалистик прозанинг энг яхши анъаналаридан ва инсоннинг энг нозик туйғулар ифодасидан усталик билан фойдаланишда намоён бўлади. Унинг “Одат” романи Гонкур мукофотига сазовор бўлган.

бор беришади дегани эмас. Чиндан ҳам на отнинг дўпири ва на қўш отли араванинг тарақ-туруғи эшитиладиган бундай тор жарликка қадам босишинг билан бу ерларда нимадир етишмаётганини дарров сезасан.

— Қани, Тюрко, чаққонроқ қимирла. Ҳали байрам қилишга сенга эрта.

— Ҳа, майли, — деди отаси уни менсимай, — ўша ерга бугун бўлмаса, эртага етиб борар. У ерга фақат угина эмас, бошқалар ҳам етиб олар.

Ота-бола кулишди. Бу ерларга қушларнинг сайраши ярашмаганидек, кулги ҳам галати туюларди. Атрофи қалин ўрмон билан қопланган тепаликлар қуршовидаги эгри-бугри бу сернам жойларда уларнинг кўнгиллари беҳузур бўлаётганди. Ота-бола бу етти ёт бегона оламда оз муддатгагина бўлишлари керак эди, холос. Ҳозир бу деворлар очилади-да, бепоён текисликка чиқиб оламиз деб ўйлашларидан фойда йўқ эди: овозлар бўғилиб, ҳаракатлар чеклана бошлади, гўё бирор кор-ҳол юз берадигандек, юрак ҳовучлаб борардилар.

“Бу хатарли ишга ўхшаяпти, — деб ўйлади чол, — ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да! Бу ёлғиз Яратгангаю Шайтоннинг ўзига аён”. Улар бу галвани азбаройи беташвиш қолганларидан ўйлаб топганлари йўқ. Нима қилиш керак? Ахир умр деганлари сувдек оқиб ўтаётган бўлса: онасининг вафотига ҳам, мана, ҳаш-паш дегунча саккиз йил бўлиб қолибди. Оёғини зўрға судраб босаётган кайвони Фаннини ҳисобга олмаганда, рўзгорга қарайдиган ҳеч ким йўқ, Гастон ҳам улгайиб, қорин қўя бошлади... Унга қолса, ҳали-бери уйланай демасди. “Ота, ташвишланманг, уйланиш бўлса қочиб кетмайди”. — “Қочиб кетмайди, дейсанми? Шартга отангдан айрилиб қолсанг-чи, ахир унинг юраги чатоқ-ку! Майли, айтганингдек, уйланиш қочиб кетмас ҳам дейлик, бироқ биринчи учратган аёлинг сени алдаб кетса-чи, унда нима бўлади, бунинг юрагинг кўтара олармикан?” У йигит эмас, нақ олтиннинг ўзи, қалби пок, меҳнаткаш, қолган бошқа масалаларда бўлса, худди ўн икки яшар боладек гўл. Отаси: “Етар, Гастон, энди ҳадеб пайсалга солаверма, деб у билан жиддий гаплашиб қўйишига тўғри келади. Мен бугун борман, эртага йўқ, Фаннининг-ку аҳволи ўзингга маълум. Хонадонга бека, аёл зарур!”

Июнь ойининг шанба куни эрта тонгда ота-бола аравага ёнма-ён жойлашиб ўтириб олишди-да, ўз кулбаларига бека излаб йўлга тушишди. Отасининг эғнида кулранг кўйлак, ўғли эса тўқ кўк рангли янги костюм кийиб, қизил галстук таққан. Қўшниларга, Клермонга кетяпмиз, бир айланиб келамиз, деб қўя қолишди. Уларни кузатаётган Фанни буришиқ оғзи билан мийиғида кулди-да: “Йўл бўлсин, нима, қариндошларни йўқлагани кетяпсизларми?” — деди. — “Ҳа, Фанни, байрамга, Клермондаги байрамга кетяпмиз, энди тушундингми?” — “Тушунганда қандоқ, уларнинг қизларига мендан салом айтиб қўйинглар!”

— Нимани орзу қиляпсан, ўғлим?

— Менми? Йўқ, шунчаки ўйлаяпман, холос.

Ҳа, ўйлашга арзирли ишлар тўлиб ётибди; бундай муаммоларни ҳал қилиш, отасига бутунлай суяниб қолган боласидан кўра, кекса отасининг зиммасида кўпроқ эди.

— Биласанми, Гастон, улар меҳр-оқибатли қариндошлар. Бизни ҳеч унутишмаган. Сен асирдалик пайтингда, онанг вафот этганида, онангни сўнгги йўлга кузатишда иккала холаваччанг ҳам шу ерда бўлишган.

— Улар оқибатли, меҳрибон қариндошлар, буни биламан, ота.

Бунинг устига, барака топкурлар диёнатли, меҳнатнинг қадрига етадиган одамлар, улар ҳаётда озмунча заҳмат чекишган дейсанми! Сабр-бардошларининг эвазига ҳозир еганлари олдинда, емаганлари кетида, улар бунга муносиб. Лекин, шундай бўлса-да, бу одамлар гердайишни ўзларига эп билмадилар, ўша-ўша оддий инсон бўлиб қолавердилар.

— Қизнинг ота-онаси унга доим ўрناق бўлишган.

— Бўлмасам-чи, ота.

— Ҳа, у чиндан ҳам боши ғам-ташвишу меҳнатдан чиқмаган ота-онаси каби ўсиб-улғаймади. Ҳозир замон ҳам бошқа.

— Ҳа, бутунлай бошқа.

— Шунга қарамай, бу қиз рўзғор ишларига пишиқ-пухта, уйни бошқаришни ҳам бемалол эплайди. Бунинг устига, соғлом, яна хуш-бичимлигини айтмайсанми, а, нима дединг?

— Ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди. Эсимда, урушдан қайтганим-да, бошда уни дарров танимадим. Ойимқиз деб чақирдим. У ҳам менга холавачча деб мурожаат қилди. Сўнг мен ҳам уни холавачча деб чақира бошладим. Шундай бўлса-да, сенсирашга ўтмадик.

Унгур тобора торайиб борарди. Йўл қирғоқ ёқалаб давом этарди. Қиёқ ва қамишларга бурканиб ётган сой деярли кўринмасди: уни фақат ёнингдан оқаётганинигина сезардинг, холос. Вивье Лоррен ўғлини зимдан кузатарди: Гастоннинг кўзлари дум-думалоқ, оч-ҳаворанг, бўшашганроқ юзлари лўппигина, лаблари беғубор табассум қилиб турарди, бурни эса болалигида арғимчоқдан йиқилиб расвоси чиққанча, ўша-ўша пачоқ ва беўхшовлигича қолиб кетганди. Бу покланиш маросимининг илк кунда содир бўлганди: бундай кўполдан-кўпол бурун Гастоннинг юзини устомон ва савлатли қилиб кўрсатарди. Бу эса унинг юз ифодасига мутлақо мос тушмаганидан унинг ёқимтойгина чеҳраси кулгили кўринарди... Бундай кўёвга кўзи тушган қиз нима деркин? Қизнинг ота-онаси қизларининг ҳали бирор қарорга келмаганини, лекин йўқ ҳам демаганини ва розилик ҳам бермаганини ёзишиб, келаверинлар-чи, бу ёғи бир гап бўлар, деб қўйишганди.

— Мана кўрасан, Гастон, ҳаммаси яхши бўлади.

— Ота, сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Жин урсин, бўлмасам-чи, ўғлим. Сенинг бошқалардан қаеринг кам?

— Буни биламан. Лекин Роза...

— Нима — Роза! Жуда маликамиди у? Лорренларнинг Гийомлардан кам жойи борми?.. Бунча оғзингни очмасанг, Гастон!

— Бурним битиб қолган, нима қилай! Қаёқдаги гапларни гапирасиз-да, ота...

“Яна жаҳл қилади-я бу тирранча! Хотин эмас, энага керак унга, она сути оғзидан кетмаган гўдак. Мен ҳам қачонлардир аравада эмас, велосипедда совчиликка борганман, — хотирлайди Вивье. - Ўзимга ишонмасам-да, аммо кўринишимга гап йўқ эди”.

Ҳа чиндан ҳам унинг кўриниши чакки эмасди. Қишлоқда уни бекорга Вивье-Бақироқ дейишмасди. Ҳали гўр йигитлик чоғлари ўрмон кесиш тўғрисида ўғринча тил бириктиришаётганда, у ҳокимга бутун халқ олдида ҳамма гапни очиқ-ойдин айтиб, ўзига шундай лақаб орттириб олганди. (Буни эслай туриб Вивье жилмайиб қўйди.) Ўшанда келаси йилнинг ўзидаёқ Вивьени кенгашга аъзо қилишганди. Бир йил ўтиб, бари жонига тегди ва ҳокимиятдан жўнаворди. Ўшандан бери қанча сувлар оқиб ўтди! Ўз яқинларидан айрилиб, юзлари тўла

ажину хаста юрак билан қолган бу собиқ Бақироқ энди анча ювош тортиб қолганди.

— Орзуларга берилаётган мен эмас, ота, ўзингиз!

“Гастон кек сақлашни билмайди. У ажойиб инсон. Насабдан қолган ягона ёдгорлик”.

— Онанга қандай совчи бўлиб борганим эсимга тушиб кетди.

Гастон ўгрилди-да, отасига тикилди (“Оғзингни ёпсанг-чи!”) ва бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборди:

— Ҳа, тўғри, ота! Ахир сиз ҳам қачонлардир уйлангансиз-ку!

— Намунча оғзингнинг таноби қочмаса! Бунинг нимаси кулгили? Сенинг онанг бамисоли фаришта эди.

Гастон бирдан лабларини бир-бирига босганди, оғзининг икки чети осилиб тушди; Гастон фаришталар у ёқда турсин, ҳатто хуш-рўйгина оддий қизга ҳам ўзини нолойиқ ҳисоблашини унинг хижолат тортган юз ифодаси айтиб турарди.

— Мен холаваччангни ерга урмоқчи эмасман, — дея сўзида давом этди отаси. — Ҳар бир инсоннинг ўзига яраша яхши томонлари бўлади. Роза ҳам бундан мустасно эмас, буни ҳали ўзинг кўрасан...

— Бўлмасам-чи, — хўрсинди Гастон. — Бироқ...

— Яна қанақа “биноқ”? Тагин нима ёқмай қолди?

— Ҳар хил миш-миш гаплар тарқаганидан хабарингиз бор-ку, ахир. Айтишларича, унга аллақандай клермонлик йигит ёқар эмиш.

— Миш-миш тарқаганмиш! Одамларга қўйиб берсанг, улар нималар демайди. Бу гаплар аллақачон эскириб бўлган. Бунинг устига ота-онасининг ҳам у йигитга кўнгли бўлмаган. Кейин қиз ҳам ўз шаънига доғ туширадиган бирон ножўя иш қилмаган. Наҳотки мен ўз жигаргўшамга қандайдир бир суюқоёқни раво кўрсам.

“Мана, Гастон ҳам енгил тортди. Намунча тез енгил тортмаса. Бу ёшларнинг қўйдан нима фарқи бор: сал туртиб қўйсанг борми, тамом, тўрттала оёғи билан олдинга ташланади, яна озгина ипини тортиб қўйсанг, бутунлай бошқа томонга йўргалаб қолади. Бундай беозор одамларни ҳаммиша Яратганнинг ўзи кўллайди.”

Яна юз қадам — сўнг йўл ҳам, дарё ва жарлик ҳам ортда қолади. Мана, текислик намоён бўла бошлади, устига тунука қопланган черепица заводи ҳам кўзга ташланди. У ёғи — Манса вокзали. Ундан сал нарида, Дампьер ва Клермон оралигининг қоқ ўртасидаги йўлнинг ёқасида эркаклар ва отлар нафас ростлашлари мумкин бўлган битта уй бор эди, у ҳам бўлса қаҳвахона. Манса водийсида қушлар кўринмайди деб ким айтди? Оқшом тушишига ҳали эрта бўлса-да, бир гала чуғурчуқлар баҳорги ёмғирдек шовқин-сурон кўтариб, арава устидан учиб ўтди ва яна қаергадир узоқларга ғойиб бўлди.

* * *

“Черепица заводи” — бу қуруқ номгина холос, гап у ердан на фақат черепицанинг ўзини, балки тахтани ҳам, цементни ҳам, оҳақу гишт ва ҳатто қабр тошини ҳам сотиб олиш мумкин бўлган завод ҳақида кетяпти. “Ҳаммаси — бинокорлик ишлари учун, тирикларга ҳам, ўликларга ҳам асқотади”, — жилмайиб деди Шантом. У ўзи камдан-кам куларди, лекин буни аслида табассум деб ҳам бўлмасди: унинг бугдойранг озғин башараси шунчаки бир оз бурушиб кетарди, холос.

— Бу қанақа одам ўзи, сира билиб бўлмайди, ўлай агар, — пичир-

лади Гастон. — Ваҳиманинг ўзи-я. Кесса қон чиқмайди.

— Лекин унинг калласи жойида. Уйланганидан сўнг вокзалдаги қаҳвахонани сотиб олганида ҳамма уни тентакка чиқарганди. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, вокзалда қаҳвахона! Поездга чиқиш олдидан бир шишагина пивони ютиб оласан, устига-устак, поезд ҳам қошки серқатнов бўлса. Унинг ишлари аллақандай бошқача юришарди. Бошда, поезд келишидан олдин одамлар бирров кириб чиқишарди, сўнг шунчаки қўнғилхушлик учун кирадиган бўлишди, бориб-бориб бу одатга айланди. Ҳатто бу ҳам Шантомга камлик қилаётганди. У яна омборхона ҳам очиб олди. Дастлаб харидорлар кўп бўлмади, энди бўлса, учталаб-тўртталаб вилоятлардан атайлаб келишарди, бу айтишга осон, холос. Унда бошқаларга қараганда унча арзон бўлмасда, ишончли мол бўлиши ҳақиқат эди.

Шантом уларнинг ёнига худди одимини ўлчаётгандай, тез ҳам эмас, секин ҳам эмас, катта-катта қадам босиб келарди.

— Сизда ҳаммаша тоза мол бўлади, — деб гап бошлади Вивье Лоррен, — шуни ўғлимга айтиб тургандим.

— Бари ўз манфаатим учун.

Шантомнинг овози узук-юлуқ чиқар, кўзи хиёл ўйнаб турарди, ўзини оғир-вазмин тутса-да, бир дақиқа бекор ўтириш унга азоб эди гўё.

— Аनावи тахталарни нима қиламиз, ўзингиз билан ола кетасизми ё ўзим жўнатиб юборайми?

— Шантом, яхшиси жўнатиб юборақолинг, бизга шуниси маъқул. Арава кичиклик қилади. Бунинг устига, биз тунда қайтамиз.

— Биз Клермондаги байрамга кетяпмиз, — тушунтирди Гастон. — Жаноб Шантом, нима, сиз у ерга бормайсизми?

Гастоннинг ақли бало! Ўн беш йиллик турмушлари мобайнида на Шантом ва на хотини бирон марта Клермонда бўлмагандилар.

Бошда одамлар бу тўғрида нималар дейишмади: “У хотинини уйдан эшикка чиқармайди, ҳатто қариндошларини кўргани юбормайди...” ва ҳоказо. Агар ўзида хоҳиш бўлмаса, ким ўн беш йил мобайнида қаҳвахона кассасида бир аёлни ушлаб тура оларди? Чиндан ҳам унинг бундай бандиликка ўз ихтиёри билан рози бўлиши бемаъниликдан бошқа гап эмасди. На фақат рози бўлганди, балки шунга эришиш учун ҳатто ўзи ҳам ҳаракат қилганми дейман, ким билсин? Дунёда зап ишлар бўлаяпти-да! Бу одамга бир қаранг-а — ундан ниманидир сўрашди, майли, гарчанд бемаврид бўлса-да, барибир сўрашди, у бўлса ўзини эшитмаганга солаяпти. Бутун бошли кўриниши билан унинг қимматли вақтини олаётганини намоиш этиб, ярим ўгирилганча омборхона эшигидан кўзини узмасди.

Вивье Лоррен ўзини қўлга олди-да:

— Реннинг аҳволи яхшими? — деб сўради.

— Дуруст.

Эҳтимол Шантомнинг овози одатдагидан дағалроқ чиққандир.

— Ҳалиям ўша-ўша кассадами?

Кутилмаганда Шантом ошкора, деярли ёвқараш билан суҳбатдошига тикилди-да:

— Бошқа қаерда ҳам бўларди! — деди.

Йўқ, бунақаси кетмайди!

— Шантом, мен Ренни деярли гўдаклигидан яхши билганим учун унинг ҳол-аҳволини сўраяпман.

Унинг лаблари ҳатто қилт этмади ҳам, чинакам табассумнинг кўланкаси Шантомнинг бир нафасагина ачиниш зоҳир бўлган оз-

гин юзлари устидан соя ташлаб ўтди, холос.

— Лоррен амаки, уни сиз чиндан анчадан буён биласиз-ку, у ахир сизнинг Клермондаги қариндошларингизникида ҳам бўлган, уларнинг қизалоқларини яхши кўрарди...

— Қизалоқ! — бақириб юборди Гастон. — Яна қанақа қизалоқ, у ҳадемай йигирма учга тўлади! Роза бўйи етиб қолган кап-катта қиз.

Шантом ўзининг маъносиз кўриниши билан:

— Бўйи етиб қолгани албатта тушунарли, биродар, — деди уни камситиб.

Айёрлигини қаранг бунинг! Сизни пайқамагандай бўлиб туюлса-да, лекин дарров фаҳмлади. Гастон унинг юзига қизиллик югурганини сизди. Бахтига бу ёқдан отаси ҳам кўмакка етиб келди:

— Ўглингиз-чи, ҳалиям коллежда ўқияптими?

— Ҳа, бу йил иккинчи йили. Қолганларини айтмаганда, латиш ва грек тилларини, яна немис тилини ҳам ўрганапти.

— Қисқаси, ишлар бошдан ошиб ётибди!

Айиқ ҳам чамамда охири кўлга ўрганди. Шантом худди нотага қараб гапираётгандек деди:

— Бугун тонгда келди. Троица байрамига душанбагача жавоб беришибди.

— Унча узоқ қолмас экан.

— Бироқ ҳали ақл-идроқдан кўп сабоқ олиши керак.

— Буни ўзи хоҳлайдими?

— Хоҳлайди...

Бирдан сергак тортган (бу овозмиди ёки шохнинг қарсиллаши-ми) Шантом сарой ичкарасига йўл ола туриб, сўз қотди:

— Дангасалик қилмаса, эплайди.

У қабр тошлари уйиб ташланган чоғроққина ёндош бинога олиб чиқувчи эшикни ланг очиб юборганди, эшик бир қизалоқ ва ўғил болага урилиб кетди:

— Жан, бу ерда нима қилиб юрибсизлар?

— Ҳеч нима, дада. Биз станциянинг ёнидан ўтиб кетаётгандик, Жанни менга...

Қизча шоша-пиша унинг сўзини бўлди:

— Мен ҳеч нима демасим. Бу сен ўзинг...

Йигитча аввал унга, сўнг отасига қаради-да, бошини қуйи солди.

— Дарсинг нима бўляпти? — сўради Шантом. — Латиш тилидан уйга нима вазифа беришди?..

— Дада, мен ахир...

— Қани, жўна бу ердан. Ўзингни оқламай кўяқол. Бу ерда лақиллаб юришга бало борми.

— Энди нима дейсан? — айёрлик қилди Жанни. — Мен сенга нима дегандим?

Гастон хўрсинди-да, ўзича мингирлаб:

— Ҳа, бундай феъли тор одам билан яшашнинг ўзи бўлмайди.

— Бундай ҳаёт ўзига ёқармикан? — тўнғиллади отаси, — буни жуда билишни истардим. Унга бир қарагин-а.

Болалар жуфтакни ростлаб қолишганди, Шантом эса тарвузи кўлтигидан тушган одамдек ҳамон эшик олдида қабртошлардан кўзини узмай тик турарди.

— Қизиқ, — давом этди Вивье Лоррен, — у ўзи нимадан бунча кўзини узолмай қолди?

Улар Шантом билан хайр-хўшлашиб, ўзларини анча енгил ҳис қилишди.

— Энди бир тамадди қилиб оламиз ва бирйўла Рен билан ҳам ҳол-аҳвол сўрашиб чиқамиз. Шантом, сиз билан яна қаҳвахонада кўришиб қолармиз-а?

— Балки. Яна ким билади.

Омбордан қаҳвахонагача дала бўйлаб чўзилиб кетган ёлғизоёқ йўлдан қизча олдинда, йигитча орқада юриб борардилар.

— Жанни!

— Нима дейсан?

— Мени омборхонага боришни хоҳлаяпти, дедингми?

— Нима, хоҳламаганмидинг?

— Бўлмасам-чи. Бу гап мендан чиқмаганини ўзинг яхши биласан-ку.

— Балки, сендан эмасдир...

— Унда нега бундай дединг?

— Шундай дейиш менга ёққан бўлса-чи? Айтгим келганди, айтдим!

Ана, холос! Демак, коллежда йиллаб орзу қилганларингнинг бари — самимийлик, хушмуомалалик, бир-бирингни тушуниш, юрагингнинг туб-губида бир-бирингга талпинган, лекин буни тан олишга ботинолмаган ўша ажойиб лаҳзаларингнинг бари сароб экан. Устига-устак, мана шундай зориқиб кутишлардан сўнг эснашдан ўзингни аранг тийиб тура олишинг мумкин бўлган инжиқликлару таҳқирлашдан бўлак ҳеч нимага эришолмас экансан.

— Жанни!

— Нима дейсан!

— Яхшиси, сен гапира қол...

У ўгирилмади-да, елкаси оша сўз қотиб қўя қолди:

— Нима, фақат қизлар гапирсину, йигитлар эшитсин экан-да?

У ҳақ. Қачонки, ўзининг сукут сақлашию суҳбати ва ҳатто лоқайдлигидан тортиб, эмин-эркин қадам ташлашигача ўз парвойи фалак-лигини барчага кўз-кўз қилиб турган бир пайтда унга бирон нима деб кўринг. Жанни, ўтган йилнинг таътил давридаги қизчадан энди юзлари нақш олмадек қип-қизил, болдирлари тўлишиб, (эҳтимол бир оз семизроқ ҳамдир), қўйлагини бир оз кўтарган кўкраклари дўппайиб қолган, аллақандай хушбўй ис таралганидан ёнида туришга юрак дов бермайдиган ойимчага, бежирим қадди-бастли ҳақиқий жувонга айланиб улгурганини қани айтиб боқинг-чи.

— Нима, қиз бола тагин олдинда юриши ҳам керакми? — сўради Жанни.

Бу сафар ҳам у ҳақ. Бунинг иложи осон: икки қадам сакраса кифоя, қарабанки, йигитча олдинда-да. Қайтанга шуниси қулай — бемалол ўгирилаверасан, гапирганингда ҳам суҳбатдошингнинг юзи сенга яхши кўринади.

— Қарагин, — деди у.

— Қаёққа?

У жуда яқин келиб қолганди, деярли унга тегиб турарди. Бола ўзини орқага олди.

— Намунча ўзингни олиб қочмасанг?

Ярамас қиз!

Нима қилсанг ҳам ёки қилмоқчи бўлсанг ҳам ҳафсалангни пир қилиб, оғзингга уради-қўяди-я. Мана, марҳамат, худди айтганимдек:

— Отангдан хўп кўрқдинг-да!

Бундай гаплар елка қисидан бошқасига ярамаса-да, одамга барибир қаттиқ тегар экан. У отасидан кўрққан тақдирда ҳам, бироқ,

отаси станция бошлиғи бўлган, ҳозирда бир неча йиллардан бери бева Жаннидек қизни мазах қилишга унинг нима ҳаққи бор?

— Менга эса сенинг отанг ёқади, — давом этди Жанни. — У ҳақиқий эркак.

Инсон қалби мўъжизанинг ўзи: биласанми, унга озор етказишса ҳам, барибир, қалб деганлари сени хурсанд қилаверади — яқинларинг ҳақида мақтов эшитиш эса янада ёқимли.

Жан яна олдинга ўтиб олди ва у орқасидан келаётган оёқлари ингичка қизнинг нигоҳини пайқаб қолди. Майса узаман деб энгашган эди, қиз қиқирлаб кулди.

— Жанни!

— Ҳа!

Қиз қовоқлари остидан муғомбирона қараш қилди-да, масхара-омуз товушда:

— Намунча оёқларингни кермасанг?—деди.

Ўн уч яшар қизга шундай дейиш ярашадами!

Йигитча қизаринқиради, унинг сабр косаси тўлганди.

— Ҳей... сен қулоқ сол! Жонга тегдинг-ку, бас қил деяпман сенга!

— Нима жонингга тегди?

— Нима бўларди, гоҳ олдинда, гоҳ орқада юриш-да!

— Майли, унда ёнма-ён юра қол!

Ҳа, бу энди бошқа гап! Чиндан ҳам сўқмоқ жуда тор, майса устидан юрсанг оёғинг сирпаниб кетиб, ҳамроҳингнинг гоҳ елкасига, гоҳ тиззасига тегиб кетишингга тўғри келарди.

Ҳамроҳи жим эди, лекин, афтидан, худди ҳозир бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборадигандек, ҳиқилдоғи бориб-келиб турарди.

-- Коллежда ишлар қалай, кетяпти? — сўради Жанни. — Сенга ёқяптими?

Хайрият, бунақа ақлли гапларни қачон эшитар эканман деб тоқати тоқ бўлди-ку, ахир, мана энди дилдан суҳбатлашса бўлади.

— Сенга семинария тўғри келишини, — давом этди қиз, — ҳеч ўйлаб кўрганмисан?

Жан қоққан қозикдек туриб қолди, у эса хотиржам йўлида давом этарди. Жан олдинга қараб отилди-да, Жаннига етиб олиб, унинг тирсагидан ушлади ва қўлини қаттиқ қисди. Мана, ниҳоят орзу ҳам ушалди! Энди улар худди катталардек қўл ушлашиб боришарди.

— Ва ниҳоят, — аста гапирди Жанни. — Бунча қўпол бўлмасанг!

— Сен шунга муносибсан! Шунақа. Энди қочиб қутулиб бўпсан.

— Шу алпозда мен билан дунёнинг нариги чеккасига боришга ҳам тайёрмисан?

— Ундан ҳам нарига деявер, Жанни!

Агар Шантомнинг боғи дунёнинг нариги чеккасида эди десак, унда Жан ўз сўзининг устидан чиққанди. Жан уйнинг эшигини оча туриб ҳам ҳамроҳининг қўлини кўйиб юбормади. Ҳатто хира ёруғ даҳлизда ҳам у ҳамон Жаннининг қўлидан тутиб турарди. Жан аста-секин унинг қўлини янада қаттиқроқ қиса бошлади. Қиз жимгина ниманидир кутарди. У ҳатто қиз нимани кутаётганини ўйлашга ҳам юраги дов бермасди. Боланинг қўллари бежиримгина кўкракнинг тафтини ҳис эта бошлади. Гўё бари хотимасига етаётгандек, юрак қиндан чиққудек урарди! Жанни орқага тисарилди.

— Йўқ, мен бу тахлит қоронғуликни орзу қилмаганман! — деди қиз.

Қизча яна олдинга ўтиб олди-да, эшиклари ойнаванд қаҳвахона танобийсидан наридаги омборгача улар шу алпозда етиб олдилар. Ромб шаклида ишланган тўқ-қизил рангдаги ойнадан ташқари, эшикдаги

бошқа ойна нурсиз ва хира эди. Жанни ана шу ойнали эшикка яқин борди.

— Кетдикми?

— Шошма, кўриб олай, — деди қиз. — Вой-бў, худди оловдек ёнишини... йўқ... худди анор сувига чайиб олгандек. Шунчалик ҳам гўзал бўладими!

Ҳақиқатан ҳам танобий олов ичига жойлашгандек эди. Унинг деворлари ҳам, ундаги мрамор столчалар ҳам, дераза олдидаги мижозу пештахтани артиб-суртаётган официант бола ва кассада савлат тўкиб ўтирган Жаннинг онаси — Рен Шантом ҳам бамисоли ёқутдай товланиб кўринардилар.

— Бунчаям сулув бўлмаса! — шивирлади Жанни. — Биласанми, уни ҳар сафар кассада ўтирганини кўрганимда, мени шундай мафтун этади, шундай мафтун этадики, гўё ундан гўзал аёлни умримда учратмагандекман.

Онангга маҳлиё бўлишса, бу қанчалар кишига хуш ёқади, бироқ нега энди Жанни онасини сулув дейди ахир!

— Кетдик! Бўлмаса бу ерда эканимизни билиб қолишади!

— Шошмасанг-чи. Онанг бизни кўрмапти. У ҳеч кимга қараётгани ҳам йўқ.

Тим қора сочларини силлиқ қилиб тараб, йиғиб олган, ҳайратомуз даражада келишган Рен Шантом қимирламай, қаддини тик тутиб, атрофга бепарво назар ташлаб, бамайлихотир касса олдида ўтирарди.

— Нақ маликанинг ўзи дейсан! Худди боғдаги от ўйинга келган гўзал аёлнинг суратига ўхшаб ўтирарди ўзиям.

— Бу ёққа юр, Жанни. Юр, жой топиб ўтирайлик, мен сенга коллеждаги китобларни, альбомдаги маркаларни кўрсатаман.

Қиз истамайгина кўзини ойнадан узди-да, хўрсиниб:

— Қани энди, мен ҳам унга ўхшасам. Фақат, шубҳасиз, — Жанни ўша заҳоти тўғрилади-да, — ундан ёшроқ ва қувноқроқ, нега деганда, у жуда бахтсиз кўринади.

— Юр!

— Менга қара, Жан, нима, отанг тез-тез жанжал чиқариб туради-ми, дейман? Кундузи эмас, кундузи улар кўришишмайди, мен кечаси деяпман? Бундан сенинг хабаринг бўлиши керак-ку! Отанг уни уради-ми?

— Бўлмаган гап! Ҳеч қачон, эшитяпсанми, ҳеч қачон, у ҳатто онамга қўлининг учини ҳам теккизмаган!

— Бақирма менга! Отанг қўл кўтариш тугул, унга ҳатто овозини ҳам баланд кўтариб гапирмаслигини ҳамма билади... Бу билан мушкул осон бўлиб қолмайди-ку!

Йигитчанинг сепкил босган ажуба юзи бирдан оқариб, ўқувчилар либосидаги жуссаси шундай ачинарли аҳволга тушдики, бунга кўрган Жанни гапирганига пушаймон еб, унга азбаройи раҳми келганидан лабининг бир чеккасидан чўлпиллатиб ўпиб қўйди. Энди қизнинг ўзи Жанни залга олиб борувчи эшик томон итарди.

— Юрсанг-чи, тентаквой.

* * *

Шантомнинг қаҳвахонасига на фақат ошна-оғайнилар билан ебичиб гурунглашиш учун киришарди: қаҳвахонанинг ўзи одамларни жалб этарди. Вокзалдан юз қадам ва шу яқин ўртадаги қишлоқдан

икки чақирим нарида жойлашган бу қаҳвахонани унчалик ҳам шинам деб бўлмасди. Баланд танобийси ҳам унчалик қулай ва файзли эмасди. Киришингиз ҳамоноқ ўзингизни ноқулай ҳис эта бошлардингиз. Қаҳвахонанинг силлиқ деворларига асалари уясининг расми бор гулқоғоз ёпиштирилганди, мрамор қурсилар эса жойини топиб мослаб қўйилганди. Мағрур ва ўта расмий кўринувчи кассанинг сайқалланган пештахтаси кумушдек ярқирарди. Намунали саранжом-сарришталик гўё ўз устунлигини намойиш қилаётгандек алоҳида ажралиб турарди. Хуш келибсиз, бироқ ўз уйингизда эмаслигингиз ёдингиздан чиқмасин. Бошда бу сўзлар сизга қаттиқ ботади, кейин эса бунга ўзингиз ҳам кўникиб қоласиз. Уйимда эмаслигим — нур устига аёло нур. Сиз бу ерда ўзингизни яккаланиб қолган оламга киргандек ҳис этасиз ва қаҳвахонадаги совуқдан-совуқ иззат-икром, энди сизнинг ҳам бунга алоқангиз бўлган ўзгача бир вазминликнинг белгиси эканидан дарак бериб турарди.

— Бизнинг томонларда жуда камнамо эдингиз, отахон Лоррен...

Вивье Лоррен ва унинг ўғли худди енгил аравага ўтиргандек, чарм қопланган ўриндиққа энди ёнма-ён жойлашиб ўтирган ҳам эдиларки, анча наридаги столдан бир одам даст ўрнидан турди-да, улар томонга кела бошлади.

— Мени танияпсизми?

— Сизни танимай бўладими?

Пюмелдек нусхани ёддан чиқариб бўлармиди. Бирин-кетин икки хотинни аллақачон бошига етиб, гўрга тикқан, чўриларини эса бой хотиндек эркалатиб, янги хотинини оқсочдан баттар хўрланиб яшашга маҳкум этган саллох ва кўнчилик ҳунарининг устаси бу одамни, хотинбоз Пюмелни ким танимайди, дейсиз. Ҳатто яшаб турган уйгача сингиб, ҳар қадамда унга ҳамроҳ бўлувчи бадбўй, ўлакса ҳид Пюмелнинг ўзи кўринмай турганда ҳам юз қадам наридан унинг келаётганидан дарак бериб турарди. У ҳозир тери шилувчилик ҳунарини ташлаган. Уруш, мурдалар, ҳарбий асирлар, айниқса, немислар унинг жонига ора кирганди. Ҳозир ҳам унинг мислсиз бойлиги — данғиллама уйию қўша-қўша машинаси, олтин узуги бўлишига ва афт-ангорини покизалаб, сочларини худди йигитлардек қалталатганига қарамай, кўзни юмиб бўлса-да, унинг Пюмель эканини билиб олиш қийин эмасди.

— Мен сизни дарров танидим. Эсимда, бу ерга хотинингиз билан киргандингиз.

— У вафот этган.

— Ўғилларингиз-чи...

— Битта ўғлим қолган, холос.

— Ҳа, бундан хабарим бор, тушунаман, сизга осон эмас.

— Нима ҳам қилардик, шунисига ҳам шукур.

Пюмель буни тушуна олармикан?

— Ҳалиям ўша-ўша икки отли аравада юрибсизми, отахон Лоррен? Сизга шуниси қулай, шекилли?

— Ҳаммаям машина ололмайдик-ку.

Наҳотки қоп-қора, қалин қошлар остида ўйнаб турган бу ёвуз кўзларни ундан узиш шунчалик мушкул бўлса?

— Ўзинг бу ерларда тез-тез санқиб турасанми? Бурунлари немисларга мол сотиб юрардинг, ҳозир бу ҳунарингни ташлагандирсан-а?

— Ҳа... Энди қўлимиз чиқиб кетмасин деб оз-моз эрмак қилиб тураемиз...

У буқаникидек бесўнақай бўйинини бурди-да, ияги билан касса

томонга ишора қилди ва қалин лабини бужмайтириб:

— Бекани бу ерга Худонинг ўзи етказди, лекин бундан баттарига ҳам жон-жон дегувчилар топиларди.

Пюмелнинг йўғон ва истехзоли овози Рен Шантом эшитадиган даражада баланд эмасди. Рен Шантомнинг ҳам унинг овозини кўнгли тусаб турган жойи йўқ эди.

У етимхона тарбиясининг сўнгги ютуғи бўлмиш қўлда альбоми билан танобийнинг ичкарисига жойлашиб олган ўспиринга, пештахтани ялаб-юлқаб тозалаётган нимжонгина йигитчага, азбаройи зерикканидан барини — қаҳвахона хизматини ҳам, отхонани бошқаришни ҳам уддалаётган йигитчадан кўзини узмай қараб турарди. Рен Пюмелга кўз югуртирди ва хиёл табассум билан Лорренга нигоҳ ташлади.

— Лекин ҳозир, — давом этди Пюмель, — гап бунда эмас. Гап шундаки, мен эълон орқали излаб топиб, ёллаган қизчам соат бешдаги поездда Бельфорддан келиши керак. На фақат эълоннинг ўзи билан, — айёрона кўз қисди у Гастонга, — расмини ҳам кўриб, сўнг ёлладим. Бўлмасам-чи! Барининг тагига етиш керак-да!

Худди бир нимага фаҳмига етгандек Гастон ҳингирлаб кулди. “Бу шарт кетиб парти қолган бетамизнинг баланд дорга осилганига ўласанми”, — ўйлади отаси... У Шантомларникига келиб бекор қилди. Бу саллохга йўлиқиш-йўлиқмасидан қатъи назар, барибир бекор қилди. Гап Рен Шантом уларни қандай кутиб олганида эмас, аёлнинг кўнгли нимани тусайди ва унинг калласидан қандай ўйлар кечяпти, бунини қандай аниқлаш мумкин? Авваллари у яхшигина димоғдор эди: бой оиланинг эрка, сулув қизи бўлганди. Нима ҳам дердик, бир сафаргини инobatга олмаганда, чиндан ҳам у димоғдор бўлганди, лекин, тўғриси айтганда, бари аллақачонлар унутилиб кетганди. Ҳозир кибру ҳаводан асар ҳам қолмаган; лекин барибир ўша-ўша гўзал ва оғир-босиқ, уни кўрган одам қовоғидан қор ёғяпти деб ўйлайди, қиёфасидаги жиддийлик ҳам ўта жумбоқли эди.

— Йигитча троица байрамини сиз билан бирга нишонлашидан хурсандирсиз? — сўради Вивье.

— Бўлмасам-чи.

— У ёқимтой бола.

— Ҳа, чакки эмас.

Бошқа бирон оғиз ҳам сўз бўлмади.

— Мана, ҳозир Бельфорники ҳам келиб қолиши керак, — маълум қилди Пюмель. — Мен қизчани кутиб олишга кетдим.

Э, менга деса ундан нарига йўқолиб кетмайсанми! Енгил нафас оладиган пайт ҳам келар экан-ку. Йўқ, Гастон ҳали ўз таассуротлари билан ўртоқлашиб, кўнглини бўшатмаса бўлмайди.

— Ҳа, бу Пюмель деганлари уччига чиққан фирибгарнинг ўзгинаси!

— Сен эса, Гастон, ўтакетган аҳмоқсан.

— Қаердаги гапларни гапирасиз-да, ота...

— Нега энди бор гапни айтмаслигим керак? Сен овозингни ўчирда, мана бу қовоқ миянгни ишлат... Одамлар лагерларда, яна аллақачонларда бир пайтлар очликдан тирракдай қотиб ўлиб қолаётганларида, бу аблаҳ бойлик кетидан қувган, энди бўлса думини ликилла-тиб, кишнаб, бизни калака қиляпти, сенга ўхшаган меровлар оғзини очиб, анграйиб уни эшитиб ўтирибди.

— Ҳали менми унинг гапларини анграйиб эшитган?

— Ҳа, нима, эшитмадингми?

— Эшитган бўлсам бордир, лекин ҳамма гап нима деб ўйлаганим-да...

— Ҳали эшитганинг етмагандек, яна ўйлаб ҳам кўрмоқчимисан, етар Гастон, валдирашни бас қил. Пивонг илиб, алланганинг пешобига айланмасидан бурун, яхшиси тезроқ ичиб ол!

— Тортмаётган бўлса-чи?

— Э, тортмаяптинг нимаси, бурнингдан чиққунча ичиб олавермайсанми!

Бурунги Вивье-Бақироқ тилга кирди... Нимани ҳам ўзгартира олардинг? Асли дунё шундай яралган бўлса. Сен, Вивье, ёшлигиндан ҳеч кимга ёмонлик қилмай, меҳнатда эзилиб ўсдинг. Бамисоли фариштадек аёлингдан ҳам ажрадинг. Уни бекорга авлиё аёл Жаннанинг исми билан аташмасди; хотинингнинг кетидан ҳамманинг ҳаваси келадиган тўнғич ўғлинг ҳам сени ташлаб кетди. Ўзинг бўлса, кўзлари қизариб, юзлари сўлиган олмадек буришиб, заҳил тортиб кетган, юраги хаста дардисар бир чолга айландинг-қолдинг. Эндиги бирдан-бир тилагим бегуноҳ фарзандим бу ёруғ дунёда якка-ёлғиз қолмасин дейман. Мана шу боис биз ўғлимнинг бошини икки қилиш илинжида йўлга отландик. Лекин, нимагадир, туппа-тузук аёлларнинг ҳам, бўлмагурларининг ҳам кўнгиллари айнан Пюмель кургурдек кимсаларни тусайди.

Сукунат. Фақат пештахта устида сирғалаётган латтанинг бир текис ҳаракати ва баъзан болалар жойлашиб олган бурчакдан келаётган шивир-шивир овозлар ёки Жанни варақлаётган саҳифанинг шитирлашигина қулоққа чалинарди, холос. Рен Шантом гўё ҳисоб-китобга муккасидан кетгандек, қаламни лабига босиб ўтирарди. Рен эса ўша-ўша дамдўз ва сирли.

Чиндан ҳам ундаги баъзи фикрларини уқиб олиш унчалик қийин эмасди, бироқ бу аёлнинг ор-номусли эканига тан бермай илож йўқ эди.

Вивье ўрnidан турди-да, касса томонга кета бошлади, Гастон боёқиш бўлса, стаканни қайта-қайта тўлдириб, бугунги ва эртанги кун учун бурнидан чиққунча отиб ётарди.

— Рен, анави аблаҳнинг нима деганини эшитдингизми?

— Бўлар-бўлмас гаплардан бизни Худонинг ўзи сақласин ... — хотиржам жавоб қайтарди Рен.

— Ҳа, сақласин... Бироқ кўнглинг тусаганини эшитиш ҳар доим насиб бўлавермас экан.

У гўё бу сўзларда очикдан-очик ишора борлигини фаҳмлагандек ёки буни фаҳмлашга чўчигандек Вивьега журъатсиз тикиларди. Вивье томоғини қириб қўйди-да, хижолат тортиб тескари ўгирилди: дорга тортилган одамнинг уйида арғамчи тўғрисида гапиришга не ҳожат! Барча кўргиликларга рўбарў келган бу аёл дунёнинг қанчалик бешафқат яратилганини бошқалардан кўра яхшироқ ҳис этарди. Эри билан ўтказган ўн беш йиллик турмуш ҳам, бой қаҳвахонасию омбор ҳам, ҳатто ўғлининг коллеждаги ўқиши ҳам унинг ҳаётига мазмун кири-толмади... Ўн беш йил муддат, Рен, бу озмунча туну озмунча кун эмасди.

Рен, сен Клермонда ўтадиган байрамнинг энг гўзал қизи эдинг, энди бўлса мағлуб эканингни сезмасликлари учун у ерларда қорангни ҳам кўрсатишни истамайсан. (Вивье эса унда мағрурликдан асар ҳам қолмаган, деб нотўғри хулосага келганди.) Рен, сен умрингни кун бўйи касса ёнида ўтказасан ва зинапоядан унинг ёнига кўтарилаётганинда кўринишинг гўё ҳаётдан қочиб, бу ерга беркиниб олгандек

таассурот қолдиради кишида. Сен барибир гўзал чехрангу сийнанг, келишган оёқларинг қадрига етасан. Балки бу сенинг чиройингга сира тўймайдиган, беўхшов бичимли одамга шафқат юзасидандир, балки шунчаки кўникишга айланиб қолган ўз-ўзингга садоқатинг важдандир, ёки бўлмаса бунинг бошқа бир пинҳона сабаби бордир. Диний байрам бўлмиш троицанинг рамзи бўлган оқ атиргуллар касса ёнида турарди, сен эса қимир этмасдинг, атрофни эса ўзгача бир шиддат, ўзгача бир жаранг-журунг билан тўсатдан, гумбуллаб жўнаб кетган поезднинг ўрнига бостириб келган ва бир лаҳзагина давом этиб, жон-жонингдан ўтиб, деярли тишингни-тишингга босиб чидашга мажбур этадиган сукунат буткул эгаллаб олганди! Энди сенинг давринг келди, Рен: ҳаётдан барибир қочиб қутулолмайсан.

Оёқ товушига биринчи бўлиб Жанни бош кўтарди, унинг кетидан ё эзмалигидан, ё кам гапирганидан хижолат бўлган Вивье Лоррен шунчаки, номига бош кўтарди. Эшик очилиб, Пюмель кўринди. Лекин ёнидаги ким бўлди экан?.. Нима бало, нариги дунёдан келган арвоҳми? Остонада турибоқ Пюмель бақира кетди:

— Қизча келмади. Қуруқ келмай, ўзим билан биттасини етаклаб келавардим. Қани, Рен хоним, топинг-чи, бу ким экан?

— Бундай бўлиши мумкин эмас... — минғирлади Вивье.

Саллох елкасидан тутиб турган бу одам аввалгидан анча чўккан, оёғини ҳам аранг судраб босарди (ўша, эски жароҳат!), башараси улғаймай қолган гўдакниқига ўхшарди, тарсиллаб ёрилиб, заҳил тортиб кетган териси эса унинг бедаво жигар дардига мубтало бўлганидан дарак бериб турарди. У қанчалик ўзгармасин, сен уни таний олдингми, тамом, демак бу ўша.

У кириб келди-да, икки қадам босар-босмай, пештахтага суянди (оёғи панд бердими ё шунчаки мастмиди?) сўнг уни ё итараётган, ёки унга кўмаклашаётган Пюмель ёрдамида Рен Шантом ўтирган касса ёнига етиб борди.

— Рен хоним, уни сира кутмовдингиз-а? Мана буни совға деса бўлади!

Реннинг жим туришидан у кириб келган кимсанинг кимлигини танимади деган хаёлга ҳам бориш мумкин эди. Лекин унинг юзлари докадек оқариб, томоғига бир нима тиқилгандек бўйни қотиб, тирсақлари стул суянчиғига тиралиб қолди, ичига ботиб кетган кўзлари эса келгиндини кузатарди.

Яқинлашган кимса эгилди-да, зўр-базўр ғарибона жилмайди. Шапкасини (итоатсиз қоп-қора жингалак сочли бу собиқ барно йигитнинг, маълум бўлишича, энди боши деярлик тозаланиб бўлганди) олди-да:

— Салом, Рен! — деди.

Унинг чўзилиб, атиргулга тегиб, қотиб қолган кўллари қалтирарди. Аёл бу қутилмаган учрашувдан саросимада унга тикилди, унинг ҳам кўллари ўзига бўйсунмай қолганди.

— Ҳа, майли, — минғирлади келгинди, — бўпти.

Унинг кўллари ўрмалабгина яна орқага қайтди. У атрофда ҳозир бўлганларнинг барини, ўзича алланималарни минғирлаб юрган, уни танийдигандек кўринган кенг кўйлақдаги мўйсафидни, оғзини очиб яқинлашаётган бақалоқ меҳмонни, пештахтани артиб-суртаётган официант болани, ва ҳатто танобийнинг энг чеккасига бориб жойлашиб олган ўсмирлар — бир бурчакка тиқилиб олиб, бекордан-бекорга саросимага тушган болакайни ва совға илинжида кўзлари чақнаб турган қизчани гўё гувоҳликка чақираётгандек эди.

— Рен, сенга нима бўлди? — такрорлади у. — Ахир бу менман... Бу ёруғ оламда нималар бўлмайди дейсан...

У ўрни бўлмаган жойда ҳазил қилаётганди. Реннинг лаблари атрофидаги ажинлар тобора чуқурлашиб бораётганди. Ҳазил чўзилган сайин иш қалтис тус олиб борарди. Пюмель барини сезиб турарди. Муросали, лекин ҳамон ўшандай истеҳзоли оҳангда:

— Рен хоним, бу нимаси? — дея саволга тутди у яна.—Наҳотки, менга айтадиган биронта гапингиз бўлмаса?.. Наҳотки, Денини, мўйсафид Генинг ўғли Клермондаги ўша Денини танимаётган бўлсангиз? Авваллари ахир сиз ундан бошқасини билишни ҳам истамасдингиз-ку.

“Ҳа, бу ўша зиёфатга келган Дени эди, — ўйлади Вивье, — лекин, Рен, сен ўшанда ўзга бир тақдирни танламоқчи бўлгандинг, бироқ сенга бошқаси насиб этди. Дени деганлари қалби тоза, кўркам йигит эди. Ҳозир неча ёшда экан? Ўттиз олтидами? Шу туришида унга қирқ, ҳатто ундан ҳам каттароқ ёш бериш мумкин. Дарвоқе, энди у ёшини ҳам билиб бўлмайдиган, ёши номаълум кимсага айланиб улгурганди. Парвоналар ўзларини чироққа қандай урсалар, қизлар ҳам унга шундай интилишарди, Денининг эса бундан парвойи палак эди. Қаерда бўлмасин, ўзини эркин тутарди, барчанинг эркатойи бўлиш унга ҳузур бағишларди, одамларни эса ўз табассуми билан сеҳрлаб қўярди, у шундай, эсанкираш нима билмайдиган, тили бурро йигит эди. Буларнинг барига яна қўшимча қиладиган бўлсак, у бир ҳавойи, такасалтанг, маишатпараст ҳам эди. Ҳамёни доим ошналари хизматига шай турарди (ахир пулни у топмасди-да) — гапнинг қисқаси, Дени Реннинг бутунлай акси бўлган бачкана, юзаки бир йигит бўлганди, шунга қарамай, Рен уни, айнан уни танлаган бўлса, нега энди бунга ҳайрон бўлиш керак”.

— Дадилроқ, Шантом хоним! (Буни ҳамон Пюмель айтарди.) Ге билан сўрашсангиз-чи. Ахир у озмунча йўл босиб, бу ерларга келди-ми. Қани, Дени билан саломлашинг, сизлар аввал...

Лекин Дени Ге:

— Бўлди бас, шунча вайсадинг, етар. Мен сенга аллақандай масхарабоз эмасман, — деди-да, уни силтаб ташлади.

У яна ёш жувонга юзланганди, аёл энди ундан кўзини олиб қочди. Унда нимага тикилиб ўтирарди? Балки атиргулгадир, балки ёнидаги бир варақ қоғозгадир, балки уларнинг Клермондаги уйида бўлган зиёфатда йигитлар борми, қизлар борми, барчага, шу жумладан унинг ўзига ҳам очиқ чехра билан қўнглини хушлаётган йигирма ёшли навқирон, эҳтимол, унинг хотирасида жонлангандир... Рендаги журъатнинг ҳам боиси балки шундадир... Буни ҳақиқий эсдан оғиш деса бўларди.

У ҳозир ҳам ўша жилмайишни тиклашга уринарди (ёқиб қолишга бўлган истак ҳамон уни тарк этмаганди). Бу жилмайишга бўлган уринишда тишлари саргайиб кетган оғиздан тортиб, ёқимсиз бўртиб чиққан ёноқлару, ажиндор қабоқ остидаги гилай кўзлар ва бутун бошли қарибашара гўдак зўр бериб иштирок этарди (“Каламушнинг ўзи-я”, — ичида таъриф берди унга Вивье).

— Пюмель ҳақ, Рен. Қайси маънода бўлмасин, мен чиндан ҳам жуда олислардан қайтдим. Биринчидан, узоқ юртлар бўлмиш Африканинг киндиги Дакардан, иккинчидан эса...

— Турмадан, — хўрсинди Гастон бош чайқаб...

— Занжи қизлар, — гап қистирди Пюмель.

Нимжон бу одам бирдан қутуриб кетди (ичиб олса, аввал ҳам у худди шу кўйга тушарди):

— Мени ўз ҳолимга қўясанларми-йўқми, ярамаслар!

Ундаги бундай ғазаб жунбиши авваллари тез ўтиб кетарди. Бу ҳам ҳадемай ўтиб кетади: мана, саросимага тушганини юзи ҳам айтиб турибди.

— Қораялоқ қизлар билан овунсанг-да, турма барибир сенга ёлғизликни раво кўради, Пюмель. Ҳа, бу бор гап. Чунки бундай балога мен ҳам учраганман.

Барибир ширакайфлиги билиниб турарди: елкаси билан кассага суянди, овози йиғламсирагандек чиқарди.

— Менга қара, Рен, ахир мен сени унутганим йўқ. Балки хато қилиб, дилингни оғритгандирман? Нега бундай бўлди, Рен, билишни истайсанми? Мен гўр ва уқувсиз бўлсам-да, сени ҳам, ўзимни ҳам яхши билардим. Сендек қиз менга увол эди. Шу боис барини ичимга ютдим-да, кетдим. Лекин эртаси куни, эшитяпсанми, эртаси куниёқ...

Рен энди буни эшитмадим дея олмасди. Аёлнинг бор вужуди — ҳолсизликдан ўзини ташлаб юборганидан тортиб, қўлларининг қалтирашию жонсарак нигоҳи — бари ундаги изтиробдан дарак эди, у ваҳима билан ниманидир кутарди.

Шу ерга келганда Вивье орага тушди. (“Вой мараз, вой шум-ей, — хаёлидан ўтказди Вивье. — Бундай беҳаё, суллоҳ нухаларни яхши биладан, ҳаётда бундайлар ландовурликдан бир қадам ҳам нарига ўтолмайдилар”.)

— Қани, Ге, овозингни ўчир-да, бу машмашани йиғиштир!

— Мен наҳотки... наҳотки, мен сен билан гаплашаётган бўлсам, қария?

— Сен гаплашмасанг, мен гаплашяпман сен билан. Гарчанд ёшим олтмишда бўлса-да, майли, қарилгимни пешлаб мени ҳақорат қилавер, лекин билиб қўй, танобингни тортиб қўйишга ҳали кучим етади.

Танобийнинг ичкарисидан илтижоли товуш эшитилди:

— У ерга борма, Жанни. Шу ерда қол.

— Нега бундай деяпсан?

— Ахир сенинг бу билан ишинг йўқ-ку.

— Сенинг ҳам, йиғлоқи.

Жаннининг қўнглидаги мудраб ётган савқи табиий исён қўтариб, бу машмашалар уларга ҳам тегишли эканини ёдга солди. Жанни боланинг қўлидан қутулиб кетишга уринарди.

— Мана бу бегуноҳларга бир қара, Дени, сен уларни эшитяпсанми? — ўшқирди Вивье Лоррен. — Болалардан уялмайсанми?.. Сен-чи, Пюмель, намуноча тишингнинг оқини кўрсатиб тиржаясан? Наҳотки виждонинг қийналмаётган бўлса?

— Шовқин солманг, отахон, ҳа, энди жойи келганда куламинг-да! Бўпти, кулмасак-кулмабмиз, унда отиб қўя қоламинг, нима дединг, Дени? Қани, кетдик, ошна!

— Эртаси куниёқ! — такрорлади Дени. У ҳамон Ренининг ёнида эди, аёл эса унинг жилмайиб, маъюс боқаётган йиғлоқ башарасини кўриб турарди.

— Ҳа, ҳа, эртаси куниёқ, буни ҳамма эшитган, алақачон айтгансан. Энди ўтир, сенинг хотираларинг шарафига озгинадан оламинг.

— Унинг шусиз ҳам кайфи тароқ-ку? — деди Вивье.

— Қайфи тароқ? Шундай йигит-а? Дени, нима, сен мастмисан?

— Йўқ...

— Эшитдингизми? Ҳой официант, латтангни супрадек ёйиб олиб, намунча бакраймасанг? Қани, тезда бу ёққа шишадан олиб кел-чи!

— Йўқ, — аралашди Вивье, — у сизларга ҳеч нимани олиб келмайди.

— Нима, меҳмонлар ҳали ичишдан маҳрум қилинганми, Шантом хоним? Бу ерда меҳмонларга ичиш ман этилганми?

Официант гоҳ Пюмелга, гоҳ Вивье Лорренга, сўнг касса ёнида гужанак бўлиб ўтирган бекага қаради.

— Хўш, бизга хизмат кўрсатиладими, йўқми? Мен ўзим тўлайман. Ёки пулларимдан ҳазар қилиясизларми? Ахир буюртма ўзим учун-ку.

— Сизга хизмат кўрсатилмайди.

Одатда ўзини тута билган (қув, доғули!) Пюмель бирдан эсанкираб қолди-да, газабдан қизариб-бўзариб отахон Лорренга томон ташланди.

Шу заҳоти танобийнинг ичкарасидан кимнингдир аниқ-равшан қилиб:

— Сизга хизмат кўрсатилмайди, — деган хотиржам овози эшитилди.

Леон Шантом танобийга кириб келганди. Жаннинг бўғиқ овози Жаннининг ўксик йиғиси билан қоришиб кетганди. Катталар ҳаётига илк бора дуч келган бу болалар ўпкаларини босолмай юм-юм йиғлардилар.

Афтидан, Шантом танобийдан кириб келаётганида ўзини босиб олишга улгурганди: у ҳеч қачон анқовлардек бундай аста қадам ташламаганди. Кейинчалик Гастон: “У гўё ёғочоёқда юргандек эди,” деб хотирлайди буни. Ҳозир эса Гастон яқинлашаётган ва тўхтаб, ўша-ўша хотиржам ва совуқ оҳангда, бундан ҳам паст оҳангда:

— Қани, Пюмель, бу ердан туёғингни шиқиллатиб қол-чи. Бу ерларда бошқа қорангни ҳам кўрмайин, — деяётган Шантомга эсини йўқотиб тикилиб турарди.

— Мени ҳайдашга нима ҳаққингиз бор?

— Йўқол дедим! Ҳатто уруш тугаганига беш йил бўлса ҳам сени панжара ортига тикшиш учун менда далиллар етарли, шуни ёдингдан чиқарма!

Афтидан, бу саллох гап нима ҳақда кетаётганини жуда яхши тушунди; у қўлларини мушт қилди-да, олдинга энгашди, лекин бу туришда унинг мағлублиги баттар сезилиб турарди.

— Бўпти. Кетганим бўлсин. Қўрқманглар, энди бу ерни елкамининг чуқури кўрсин! — Бироқ у эшик тутқичини ушлаган ерида орқасига ўтирилди-да: — Сен ҳам қолишмайсан, Шантом! Турмага тикаман деб одамларга дағдаға қиласан-у, лекин қаҳвахонангнинг ўша ердан нима фарқи бор?

Дени Гега нима бўлди, нима, у шарпа-парпага айланиб қолдими? У юз бераётган воқеаларни хомуш кузатиб турарди. Реннинг эри унинг ёнига келганида, мақтанибми ё одоб юзасиданми:

— Сиз мени эслаясизми? — деб сўради.

— Бўлмасам-чи, сенинг турқингдақасини унутиб бўлармиди?

— Жин урсин! Сизларга нима ёмонлик қилдим, мендан нима истайсизлар ўзи?

Бу дард-алам фарёди эди: бақувват қўллар Денининг елкасидан олди-да, уни маҳкам қисди.

— Мен узил-кесил нимани ишташимни сенга айтаман. Агар яна бир марта мана шу жирканч сиёҳингни бу ерларда кўрсам, уни уриб ёришим турган гап! Сен мени тушундингми, Ге!

— Елкамдан қўлингизни олинг! Оғритиб юбордингиз!

— Мени тушундингми? “Тушундим”, деб кетимдан такрорла. Так-рорла деяпман сенга!

— Худо шоҳид, мени бундай силтайверманг, оёгимгача зирқираб кетаяпти.

Можаро юракни эзадиган тусга кириб борарди. Ҳатто иродасиз, ожиз кимса бўлганда ҳам бундай пайтда қўра-била туриб одамни қандай ҳимоя қилмай ташлаб қўйиш мумкин?

— Бас қилинг, Шантом! Қўйиб юборсангиз-чи уни! Эсингизни йиғиб олинг!

— Қўйиб юборинг уни, жаноб Шантом! — отасининг гапини маъ-куллади Гастон.

Шантомнинг важоҳати кўрқинчли тус олганди: унинг жағлари қисилиб, кўзлари бақрайиб қотиб қолганди, у бақувват қўллари билан ҳамон ўлжасини силтаб, ларзага солишдан тийилолмасди. Кўққисдан қандайдир бегона қўл уни ушлади-да, ўлжадан маҳрум қилди-қўйди. Энди бошқа ҳеч ким парво қилмай қўйган Рен, шу пайтгача қоққан қозикдек жойидан қимир этмай ўтирган ўша Ренга қаердан-дир жон кирди-ю, кассани ҳам ташлабоқ ўша гунг Рен:

— Эсингизни еганмисиз? — дея овозининг борича бақира кетди.

Денининг гавдаси салгина қўлдан чиққанди, тебрана-тебрана стулга қулади. Боёқиш найрангбоз. Латгачайнар. Бечора энтикиб йиғлаганча йиғлоқ қарибашара гўдак афтини Ренга ўгирди ва оҳ-воҳ қилганча қайт қилиб юборди.

Рен юзини бурди. Шантом эса ҳам адоват, ҳам севинч, ҳам алам аралаш товушда:

— Нима, яна ўша нусхами? — деди-да, оғриқнинг зўридан тиришиб-буришиб, типирчилаб, ҳиқичоқдан сапчиб-сапчиб тушаётган одамга кўзи билан ишора қилди.

Реннинг шундай кўркам чехраси бу даражада қаҳрли тус олиши одамнинг ақлини шоширарди; овози ҳам худди шундай қаҳрдан холи эмасди; у дарра зарбидек қарсилдоқ товушда:

— Ҳа, бошқа ким ҳам бўларди? — дея жавоб қайтарди.

Ҳаётда ҳамиша ўзини тута билган, эллик ёшга борган бир одамнинг бундай можароларни келтириб чиқаришига сира ақл бовар қилмасди. Косовдек қўллари билан аёлнинг гўзал юзига узлуксиз тарсаки туширарди. Тарсаки туширар экан, унинг қон бўлган юрагидан отилиб чиқаётган аламли нидолар қулоққа чалинарди.

— Мана сенга, суюқоёқ, мана! Ўн беш йил чидадим — етар!

Уларнинг сой ёқалаб кетаётганларига чорак соат бўлиб қолганди — уйқудан уйғонган Гастон атрофга ажабланиб аланглади... Кутилмаган соф ҳаво, хушбўй ялпиз иси, қияликдан пастга қараб тушиб бораётган йўл, ҳар икки томондан кўзга ташланаётган тепаликлар...

— Ота, бу яна нимаси...

— Уйқуга тўйдингми, ўғлим?

— Мен ухламадим, чиндан ҳам кўзим илинмади. Бу нимаси? Наҳотки биз... қайтиб кетаётган бўлсак?

— Кўриб турибсан-ку.

— Дампьергами? Нима, Клермонга бормаймизми?

— Нима, сенинг у ерга боргинг келаётганмиди?

— Демак, шундай...

— Сен бунга қаршимисан? Тўхта, Тюрко, тир-р...р...

Вивье Лоррен аравани тўхтатиб, жиловни боғлади ва Гастонга қаради-да:

— Қани, гапир-чи, нима, бунга қаршимисан?—деди.

Отасининг кўзлари шодликдан чақнаб кетди ва энди бир оз мулойим, дўстона оҳангда:

— Нима дейсан, Гастон, қаршимисан? — деди.

— Нима десам экан, умуман олганда... Ростини айтсам, қарши эмасман.

Бу ҳам етмагандек Гастон қаддини ростлади-да, бемалол оёқларини узатиб, ўзини орқага ташлади ва тирсақлари билан ўриндиққа суянганча:

— Эсингиздами, ота, урушдан аввал байрамлар ҳам бинойидек бўларди.

— Мен, ўғлим, байрамни назарда тутмагандим, — деди Вивье.

— Бошқаси бўлганда-чи, ота, энди мен ҳаётда уни-буни бошимдан кечирдим ва ўзим учун хулосалар чиқардим.

Гастон уйдан жўнашларидан аввал орқага қайтишни орзу қилганди. Энди хавф-хатар ортда қолди. У ҳозир деярлик шод кўринади.

— Қани айт-чи, ўғлим, бундай фикр сенда қачон пайдо бўлди ўзи? — сўради отаси.

— Буларнинг маъносига дарров етолмаганим менга анчадан бери азоб берарди. Мен ўшанда қаҳвахонада ўз эрига бегонадан ҳам бешбаттар муносабатда бўлган аёлни кўриб ҳайратдан ёқа ушлагандим. Тўғри, эри ҳам ўзига етгунча ўжар одам эди, лекин аёл ўғлига бир қайрилиб қарай демасди, ахир у она-ку. Шунда мен хонадонимиз чироғи бўлмиш аёл деганлари ҳали шунақа бўладими! — деб хаёлдан ўтказгандим. Кейин анави ташриф буюриб, ўрталаридаги тўполон авжига чиққанда, жоним шундай ҳиқилдоғимга келдики, асти қўяверинг. Яна бари бир пайтнинг ўзида, тушуныпсизми? Мана сизга, кўнгли бошқада бўлган хонадон бекаси қандай бўлади, балки бу аёл ҳозир ҳам севар...

— Ҳа...

— Орқага қайтиш хаёлимга ҳам келмаганди. Буларнинг бари мени гангитиб қўйди. Яхши, бунга ўзингизнинг ақлингиз етибди.

— Буни аввалроқ фаҳмлашим лозим эди...

Арава қўзғалди. Эртароқ... Вивье Лоррен ҳеч нимадан камчилиги йўқ — хотини, ўғли, мол-дунёси бўла туриб, ўзини бахтсиз сезадиган кимсадек боқаркан, энди у “Черепицали завод” тўғрисида ўйла-масди ҳам. Башарти обдон, пухта ўйлаб, қандайдир режани каллангда пишитиб, сўнг уни бажаришга киришиш учун йўлга отландингми, ундан осонгина воз кечиб кетолмайсан. От қўшилиб, Гастон аравага жойлашиб олиб, ҳаммаси шай бўлгунча ҳам Вивье шубҳадан ўзини тиёлмаётганди. Ҳаётда тинмай ўзгариб турадиган фикрларимиз нимага боғлиқ бўлиши мумкин? Тақдирдан сўраганлари, ҳатто-тан олишга ҳам ноқулай бўлган жиндек, арзимаган нарса эди...

Воқеа бундай бўлганди: Вивье орани очиб қилиб олиш мақсадида қаҳвахонага қайтди. Танобий бўм-бўш бўлиб, касса ёнида официант, йиғлаётган ўғил бола ва унга астойдил:

— Бунақа йиғлайвермасанг-чи, сени ёмон кўриб кетяпман. Уввос солаверсанг, кетиб қоламан, — деб пичирлаётган қиз бола бор эди, холос.

— Ҳеч ўзимни тўхтата олмаяпман. Ўтинаман сендан, мени ташлаб кетма! Аҳволим жуда оғир.

— Эҳ, ҳеч отангга тортмабсан-да. Отанг ўзини қандай тутганини кўрдингми, нималар деганини эшитдингми?

— Жим бўл...

— Онангни-чи, кўрдингми? Тарсаки еганда ҳам йиғладими? Ҳатто оғиз ҳам очмади. Тўғри, у кассанинг, атиргулнинг ёнига қайтиб бормади, ўз хонасига кетди, лекин шундай бўлса-да, унинг на бир оёқ товуши ва на нафас олгани эшитиларди... Эҳ, Жан, у тирикми, йўқми, ҳатто билиб ҳам бўлмасди.

— Ўтинаман сендан, бас қил...

Касса, атиргуллар... Шундай деб туриб, Жанни уларга меҳр билан назар ташлади. Сўнг кассага яқинлашди-да, ҳазиллашгандек, зина-поянинг биринчи поғонасига оёғини қўйди, оёғини у ердан олиб, иккинчисига қўйди ва мана қарабсизки, у гердайиб яна ўз кассаси олдида пайдо бўлди. Жойида ўтирганча энгашиди-да:

— Айт-чи, Жан, сен аёл кишига қўл кўтара олармидинг? — деди қиз.

Боланинг сепкил босган юзи маъюс тортди. Жанни айёрона меҳрибонлик билан янаям кўпроқ энгашиди-да:

— Бўлди, азизим, ҳиқиллайверма, бурнингни арт... Барибир, қани, айт-чи: агар иккимиз эр-хотин бўлганимизда, мен бошқани севсам ва у менинг ёнимга қайтиб келса, сен менга қўл кўтарармидинг?

... Бўлди, тамом. Шунинг ўзиёқ ҳамма масалани бирёқлик қилади. Гап нима ҳақда экани шундоқ ҳам равшан бўлса-да, бу ерда кўрганларимизнинг барига қарамай, Рен Шантом, майли, ҳисобга кирмасин, лекин бу зиёнкор кичик хонимча... “Етар! Қани Тюрко, юр уйга, ўзингнинг отхонанга...”

— Менга қаранг, ота!

— Нима дейсан?

— Э, нима бўлганда ҳам ўзимизнинг Дампьердаги эски уйимиздан қўймасин... Нима дедингиз?

— Бу ҳам ҳолва.

— Фаннининг ҳали бизга овқат пишириб беришга қуввати етади-а, тўғрими?

— Худо хоҳласа.

Яна, вақт-соати келиб, ўғлига ақл киргунча, отанинг хаста юраги ҳали уриб туради деб ҳам умид қиламиз, ўшанда Оллоҳнинг марҳамати билан қовурилган тайёр какликни осмондан ташласа, ажабмас.

— Гастон, сенга нима бўлди, намунча тюленга ўхшаб пишилламасанг?

— Қаҳвахона ёдимга тушиб кетди. Эликка борган шундай бо-обрў, бамаъни одам нима жин уриб... ҳеч ақлимга сиғдиролмаيمان.

— Ахир ўз қулоқларинг билан эшитдинг-ку: бўлиб ўтган воқеалар унга ўн беш йил тинчлик бермаган. Бошқага кўнгил қўйган аёл билан у ўн беш йилдан бери яшаб келган. Ўша бошқани хотинининг ёдидан ўчириб ташлаш учун у нималар қилмади: тер тўкди, пул жамгарди, аёлини кўз-кўз қилиб бўлса-да, кассага ўтқазиб қўйди ва ўғли улғайгач эса анави даф бўлиб кетган безбетдек ўқишини орзу қилиб, айнан ўша саводини чиқарган коллежга ўқишга берди. Фаҳмлашимча, Шантом нимага қўл урган бўлса, ўша, ўзганинг алаmidан қилган. Бу пайтда ўша, “ўзга”си тўкин-сочин ҳаёт гаштини сураётганди. Еб-ичиб, вақтини чоғ қилиб бутун меросни кўкка совориш билан машғул эди. Шунақа гаплар. Сўнг уруш бошланди ва у гўёки бехосдан ўз оёғини ўзи яралаб қўйди; ўзидан сўрасанг — у сира кўрқоқ бўлмаган, уруш эса шунчаки аҳмоқлар учун, холос. Кейин эса Париж, бир тасаввур қилиб кўр-а. Сарик чақасиз у ерда яшаб бўладими. Шу боис ҳам у колонияга йўл олади. Йўлнинг ўзи етаклайди, дейишади-ку.

— Баҳарҳол Шантом уни шу аҳволда кўрганида, ўзига шундай деган бўларди...

— У ўзига нима ҳам дерди? Фақат айтадигани, тўйидан то ҳозиргача кўзидан нари бўлган ва хотини икковининг ўртасида турган, тушуняпсанми, ҳали-ҳануз ораларидан кетмаган бошқасини қарши-сида кўраётгани. Балки хотини уни ҳозир севмас. Шундай бўлса-да, барибир у туну кун уларнинг ораларидан кетмаган. Худди кўшиқдан сўзни чиқариб бўлмагандек. Етар, шунча валақлаганимиз.

— Ҳа... Ота, сиз шундай ўхшатиб гапирдингизки.

Ҳа, Вивье-Бақироқ бундай ўхшатиб гапиришда ном чиқарганди...

— Мен чиндан ҳам ҳаётда кўп савдоларни бошимдан кечирдим, ҳозир ҳам кўздан қолганимча йўқ. Намунча типирчиламасанг? Менга ишонмаяпсанми?

— Йўқ, ота, ундай эмас. Ҳалиги, шунчаки қистаб қолди, холос.

— Э, шундай демайсанми! Бор, бора қол. Бу ерлар одамлар назаридан нари.

— Мана, ёлғиз қолишнинг каромати. Ҳатто аёлнинг энг олийжаноби бўлганда ҳам унинг ёнида бундай бемалол, тап тортмай сўзлашиб бўлармиди?

Оқшом ажойиб, салқин, аммо совуқ қотмайсан. Шабада ҳам йўқ. Афтидан, Клермонда ҳаво булут, ундан узоқлашган сари осмон тиниқлашиб бораверади. Кексалар: “Клермонда ҳавонинг авзойи бузилса, Дампьерда албатта очик бўлади” деб бежиз айтишмаган. Ҳозир эса улар қоқ ўртада турибдилар. Яна пастқамлик, кескин бурилишларсиз равон йўл эса икки қатор тизилиб турган тепаликлар орасидан ўрмоннинг қоп-қора соябони остида олисларга жадал кетиб борарди; анави ерда ялпиз, мана бу эса майса, оқишроғи — қиёқ, сойнинг олдида кичкинагина осмон парчаси...

— Қаранг-а, — деди Гастон. — Анави ерда кимдир борга ўхшайди. У ерда биронта одам бўлишини энди кўришим.

Маълум бўлишича, у ерда юкини ўриндиққа қўйиб, яқинлашаётган аравани кутиб бир аёл, аниқроғи, бир қиз ўтирарди. “Тўхта, Тюрко, тир-р!” Нима? У нима деяпти?

— Айтинг-чи, Манса станциясигача ҳали узоқми?

— Манса? Яна уч километрча бор, — жавоб берди Вивье. — Ҳали анча юриш керак, тагин шунча оғир юк билан!

— Вой худойим-ей, — хўрсинди қиз. — Назаримда, у ерга сира етиб боролмайман, шекилли.

Унинг лаблари буришиб, хўнграб йиғлаб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди.

— Ҳали вақтингиз борми? — деди Гастон. — Лекин соат тўққизгача поезд бўлмайди.

Қиз маъюс бош чайқади.

— Менга поезд керак эмас.

— Сиз поездга тушмайсизми?

— Йўқ, мени вокзалда кутишади... Аниқроғи, у ерда мени кутишлари керак. Энди бўлса, билмадим...

— Фаҳмлаяпман, — деди Вивье Лоррен. (“Тушунарли, демак, анавинга оқсоч бўлиб энди мана бу қиз ёлланапти.”) — Айтинг-чи, мабодо сизни Пюмель кутмаяптими?

— Сиз уни кўрдингизми? У сизга айтганмиди?

У Жюссенинг ўзидаёқ Мансани сўраб-суриштира бошлаганини, унга учинчи бекатда тушишини ва у айнан учинчи бекатда тушиб қолганини, лекин перрондан чиқаверишда, поезд жойидан кўзғалиб

улгурганда, бу ер Манса эмаслигини, Манса кейинги бекатлигини билиб қолгани ҳақида зорланибми, жаҳли чиқибми, тўлиб-тошиб сўзлай кетди.

— Қанақасига? Нимага?

Нимага десангиз, у бекатларни жуда тиришқоқлик билан эътибор бериб санаганди. Поезд чиндан ҳам роппа-роса уч маротаба тўхтаган, лекин йўл ёпиқ бўлгани боис поезд иккинчи марта тўхташига тўғри келган ва қиз избурувчининг уйини бекат деб ўйлаган. Шундан сўнг оқшомгача поезд бўлмаган ва қиз жаноб Пюмель уни ҳалигача кутиб турганига унча ишонмаса-да, юки билан яёв кетаверишга мажбур бўлган. Яна тагин ким билибди?

— Сиз жаноб Пюмельни кўрдингизми ўзи? У кетиб қолмадимикан?

— Пюмель, Пюмель! Қимматли хоним, ўйлайманки, сиз бекатни адаштириб панд емадингиз, бундан кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Ахир жаноб Пюмель мени ёллади-ку!

— Ким бўлиб ёлландингиз?

— Оқсоч бўлиб...

— Иш танлаб ўтирмайдиган оқсоч! Тўшакдаги иш — энг асосийси, шундайми. Сизгача бўлган оқсочлар бажаргандек.

— Ота, — гапга қўшилди Гастон, — ошириб юбордингиз. Ойим-қиз кўринишдан бундай... ишларга қўл урадиган қизларга ўхшамайди!

— Ҳамма қизларга ўхшаган қиз, лекин Пюмельдек нусхаларнинг ҳайвондан фарқи йўқ ва шундай бўлиб қолади. Нима, гапим нотўғримиё?

Гастоннинг таъби хира бўлди, чунки отаси бор гапни лўнда қилиб айтиб қўя қолганди; у йўловчи қизга қаради-да, хўрсинди: боёқиш қиз тузукроқ иш топиш илинжида олислардан келса-ю, бошини қаерга уришни билмай, кечқурун йўлнинг ўртасида бир ўзи ёлғиз қолиб кетса, бу ерларда юкига қўшилиб йўқолиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Ота-онангиз қандай рухсат беришди?

— Менинг фақат холам бор, холос.

— А-а... Биринчи марта ёлланишингизми?

— Ҳа. Мен аввал оз-моз тикиб-чатиб турардим, бироқ қуруқ тикиш-чатишнинг ўзи билан кун ўтказиб бўлмайди-ку.

— Тушунарли.

Сукунат. От бағоят хотиржамлик билан бошини кўтарди-да, тумшуғи билан салқин ҳавони тўйиб симирди... Нима ҳам дея оларди? Ўзингники бошингдан ошиб ётганда, бировга нима деб маслаҳат бера олардинг?

— Қулоқ сол, қизим. Нимани истасанг, шуни қилавер, бу сенинг ишинг. Агар шу иш сенга маъқул бўлса, унда станция ёнида сени Пюмельнинг олдига элтиб қўядиган машиналарни тополасан. Йўқ десанг, мен сени бир оз айланиш бўлса-да, келган жойинг, яна ўша бекатга элтиб қўяман ва чиптангни ҳам олиб бераман, тинчгина холангнинг бағрига жўнайвер. Тагин бир гап: агар менинг қизимми, жиянимми бўлиб, қўлма-қўл бўлиб кетадиган бўлса, уларни ўз қўлларим билан ўлдирардим. Буёғи ўзингга ҳавола.

У нимани кутяпти? Қиз кўзларини ерга қадади, юкига қаради, сўнг йўлга ва эркакка назар ташлади.

— Қани, кетдикми? — сўради Гастон.

Қолган ишлар ўз-ўзидан бўлиб кетаверди. Энди, назаримда, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди.

Манса бўйлаб ярим соатлик йўлни шошилмай босиб ўтгунларига қадар, қизнинг уларнинг ўрталарида ўтириб кетишининг ўзи кифоя эди. Бир-бирларининг гапларини эшитиб, суҳбатлашиб боришди. Уларга, ҳатто жимжитлик ҳам малол келмасди. Вақти-вақти билан албатта гоҳ Вивье, гоҳ Гастон ўта мулойим қилиб саволдан қистириб ўтишганда қиз буни хушмуомалаликка йўйиб қўя қолди. Унинг ўзи ҳам уларни тез-тез савол беришга ундарди. Энди қиз шубҳа-гумонлардан халос эди, чунки у мутлақо инсофли одамларга рўпара бўлганди. Ишининг юришмаганидан ҳатто хурсанддек эди. Шундай қилиб, гапга гап уланиб, қизнинг ота-онасининг ўлимидан тортиб (отаси дурадгор эди), бошланғич мактаб, қулоқлари том битган тўнкадек холаси, қўшнилар, қиз уйига бориб, ямоқ-ясқоғини қилиб берадиган амалдорнинг хотини ва ўзи экиб, ўзи парваршлаётган гуллар ва бир неча хил сабзавотлари бор чоққина боғи борлиги тўғрисида — болалигидан то ҳозиргача унинг барча ўтмишидан бохабар бўлиб бўлишганди. Чиндан ҳам у хушфезъл, ёқимтой, бунинг устига ақлли, сергайрат ва маҳмадона ҳам эди. Унинг биргина хатоси — Пюмелга ўз расмини жўнатгани бўлганди. Бунинг тузоқ экани унинг хаёлига ҳам келмаганди. Майли, кейинги сафар хушёрроқ бўлади! Кейинги сафар? Ҳа, тўғри, буни кейинги сафардан қолдириб бўлмайди, бу жуда зарур, қачонгача холасига орқа қилиб яшайди, ўзи ҳам бирон ишнинг бошини тутиши керак-ку, ахир... Гастон отасига қараганди, у дарров тушунди. Кекса Фанни оёғини зўрға судраб босса, бу ёқда келин ҳам топилмаётган бўлса...

— Қулоқ сол, қизим. Сенга иш керакми?

... Шу зайлда улар станцияга олиб борувчи йўлдан Дампьерга олиб борувчи йўлга бурилдилар.

— Мени афв этасан-у, қизим, ўзи исми-писминг борми сенинг?

— Менинг отим Луиза.

— Луиза? Солиқ йиғувчимизнинг қизининг ҳам исми худди шунақа.

— Холам мени Луизон деб чақирадилар.

— Луизон? Қулоққа ёқимли эшитилар экан, “Луизон” ҳам ажо-йиб!

Кўзлари ўйнаб турган, сочлари тим қора, иккита кулдиргичи қизил юзларига ярашиб тушган бу кичкинагина бақалоқ қизнинг исми жисмига монанд эди.

— Луиза?.. Луизон?.. Луиза?.. Нима дейсиз, ота?

“Билишимча, — фикр қилди отаси, — ишлар жуда жадал силжияпти. Мана бу ишбилармон, ҳеч кимни назар-писанд қилмайдиган анқовга бир қаранг-а, ўзини ботир қилиб кўрсатиб, теварак-атрофдагиларнинг барини бир пулга олмай кўйганди. Аслида бундай эмас, атрофдагиларнинг бари қадрдон ва азиз, бизга асло бегона эмас. Бироқ ана шу одатдаги олам кўз ўнгида қайта намоен бўлганди. Бунинг барини улар нега энди аввалроқ пайқамадилар экан?”

Мана бедазор, у гўё чириб борарди, илк узумзорлар, илк ёнғоқ дарахлари ва ҳайдалган ердан таралаётган ёқимли ис (қишлоқ яқин қолгани шундай билиб турарди, хув ана, тойча ўйноқлаб юрибди)”, майсазордаги сигирлар бирам силлиқ, маллаки; яланглик уюм-уюм шох-шаббаларга тўла. Ферма дарвозаси ёнида ит ҳурарди, буларнинг бари қуёш уни тарк этиб улгурган улкан осмон остида рўй бераётган бўлса-да, гўё ҳаммаси нима билан ниҳоя топишини кўрмоқчидек, у ҳамон ёп-ёруғ эди...

— Нима дейсиз, Луизахоним?

— Оддийгина қилиб Луиза дея оласизми? Бунга, жаноб Гастон,

кўникишингиз керак!

Отаси: “Хотиржам бўлавер, азизам! Жаноб Гастон кўникади. Унга озгина вақт бер, бундан ортиғи унга керак эмас”, — дея минғирлади!

— Мени айтяпсизми?

— Йўқ, мен шунчаки... кўзим илиняпти.

— Сизга бир стакан қаҳва бўлганда эди. Сиз қаҳва дамлашни биласизми... хоним?

— Бўлмасам-чи.

— Мен мазали қаҳвани назарда тутаяпман.

— Сиз менга ҳақиқий қаҳвадан топиб берсангиз, мен ўзингиз истагандек яхши қаҳва тайёрлаб бераман.

— Нима дедингиз: “топиб беринг...” Ота, эшитяпсизми? “Яхши-сини топиб беринг...”, йўқ — “ҳақиқийсини топиб беринг...”

Оббо беўхшов-ей! Тасқара бурнингду дарвешнамо кўринишинг билан мана сен кимсан — Лоррен-фофан. Яна озгина вақтдан сўнг унинг деразасидан ҳам чироқ нури кўрина бошлайди. Қиз мен ўйлаганимдан кўра муғомбирроққа ўхшайди... Балки шайтонга дарс берар? Қиз у ерда нимани қолдирди-ю, нимани ўзи билан олиб кетяпти, нимани ташлаб юборди-ю, кўнглида пинҳон тутган нималар бор, масалан, худди Рен Шантомдек... Эй Худойим! Ишқилиб, болам ота-онасининг дастидан қордан қутулиб, ёмғирга тутилмасмикан?

— Нима гап, ота?

— Ҳеч гап йўқ.

Юзида кулдиргичи бор, кўзлари порлаб турган, бадани таранг, дўхти иссиқ мана бу мавжудот ораларига лоп этиб суқилиб кириб олгандан кейин яна нима ҳам дейиш мумкин? Қариянинг ҳам хотинининг қабри ва мусофир юртларга дафн этилган ўглининг хотирасига ўрнатилган хочнинг ёнидан жой эгаллаш вақти этиб келганди...

— Гастон!

Баланд овозда чақирса-да, у эшитмасди.

— Сенга айтаяпман, Гастон!

— Ҳа, ота, нима дейсиз?

— Бу бошқа гап. Шантом ўшанда қаҳвахонада нима деганини эслайсанми? У: “Аввалгидек, яна барибир уми?”—деб сўраганди Рендан. Рен бўлса: “Ундан бўлак ҳеч ким”,— дея жавоб берганди.

— Бўлмасам-чи, эсимда. Фақат... Гастон кўзи билан қизга ишора қилди-да, — ҳозир эмас,— деди.

— Э, кўйсанг-чи. У ҳам эшитсин, балки бу борада бирон-бир фикри бордир. Сен ўзи саволни ва жавобни тушундингмикан деб ўзимдан сўрадим; билишимча, тушунмагансан. Ўша лаҳза сен улар билан бирга эмасдинг-ку. Мен ўша ерда эдим. Энди диққат билан эшит. Ростини айтсам, бунга сенга айтиш ниятим йўқ эди. Шундай нарсалар борки, унутишни истайсан-у, лекин мутлақо эсингдан чиқаролмайсан. Яна шундай гаплар борки, сенга айтилмаса-да, бир умр хотирангга муҳрланиб қолади.

— Қайси сўзларни назарда тутяпсиз, ота?

— Ўша тўртта сўзни. Йўқ, бешта сўзни. Ҳаммаси бўлиб бешта! Сен эшит! Бу худди бугунгидек байрам арафасида бундан ўн беш йил бурун Клермонда бўлиб ўтганди. Эсингда борми, биз -- ойинг, аканг қариндошларникига келгандик? Ёдингдан кўтарилмаган бўлса, ўша йили армияга кетаётган йигитлар байрам арафаси ўз тенгқур қизларига атайлаб дастурхон тузаб, кеча уюштиришарди.

— Бўлмасам-чи, эсимда! Биз йигитчалар бир қадам ҳам уларнинг кетларидан қолмасдик!

— Ҳа, бироқ кеча охирлагач, улар уйма-уй киришни бошлашарди. Кимдир мусаллас билан, кимдир арпабодиёдли мусаллас билан ва яна кимдир уларга егулик тортиқ қиларди. Шу тахлит бу олди-бердилар алламаҳалгача чўзиларди. Сўнг улар ўшанда ёши энди йигирмада бўлган Реннинг уйига киришди. Ўшанда уй ўн-ўн икки одам билан лиқ тўлди. Ёшлар бемалол ўйнаб-кулсинлар деб ота-оналар уларни холи қолдиришарди. Мени эса йигитлар қолишга кўндиришди, чунки уларга оғирлигим тушмаслигини билишарди. Ўша пайтлар менда ҳар нима қилиб бўлса-да, одамларни кўлдириш иқтидори бор эди.

— Ҳозир ҳам буни эпларсан.

— У пайтлари барибир бошқача бўларди. Ҳозир юрак кўтармайди. У вақтлар гарчанд ёшим йигирмадан ошган бўлса-да, улфатлар даврасида ҳеч кимнинг кўнглига урмаганман. Қани, давом этамиз унда. Мендан ташқари у ерда яна биттаси бор эди, гарчанд ёши мендан ўн ёш кичик бўлса-да, у ҳам чақирик ёшидан анча-мунча ўтиб кетганди. Мен каби у ҳам клермонлик эмасди.

— Бу Шантоммиди?

— Ҳа, бу ўша Леон Шантом эди. У Реннинг ёнига тез-тез келиб турарди. Ҳар якшанба велосипедда пайдо бўлиб қоларди. У ҳатто оила қуриш учун қизга оғиз ҳам солганди. Ота-оналар ҳам рози бўлишганди, чунки у меҳнатқаш, олийжаноб одам эди. Қиздан эса садо чиқмаганди. Ахир йигирма ёшли қизга ўттиз беш ёшли эркак кекса туюларди-да. Бунинг устига Дени Ге ҳам ўша пайт ёқимтой, кўзга яқин йигитлардан эди.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим.

— Ўтибор бергин-а, Рен бирон марта тилидан илинмаган. Мутлақо! Оғир, вазмин, мағрур қиз бўлган. Бунақаси яна қаерда бор? Унга ҳамма тан берарди. Бу кейин юзага чиқди. Айнан ўша куни, лекин, ўшангача, аминманки, ҳатто Шантом ҳам бундан беҳабар бўлган. Рен билан ёнма-ён ўтиришини бир кўрганинда эди: гоҳ уни шароб билан сийларди, гоҳ қўймоқ нон билан. “Қорнингиз оч эмасми, Рен? Балки бирон нима ичарсиз?” У эса егуликларга қўл ҳам урмасди. Рўпарага — столнинг нариги бошига тикилиб ўтирарди. У ерда кичик Ге тин олмай, чин сўзим, ичарди ва фақат гоҳ униси, гоҳ буниси билан ҳазиллашиб қўйгандагина бир оз ичишдан тийиларди, холос. Балки мана шу унга айил ботгандир. У йигитдан кўзини узмасди, худди тушдагидек, гўё хонада ҳеч ким йўқдек эди. Бу азбаройи ғалати ҳолат бўлганидан ҳамма сезиб қолгандир. Шивир-шивирлар бошланиб кетди. Тинчиди. Ҳаттоки Денининг ўзи ҳам эсанкираб қолди. Ва ниҳоят ҳамма узил-кесил жим бўлди. Ренга қарашди, у эса — Денига. Шу топда нимадир содир бўлишини одамлар сезиб туришарди. Ёлғиз Шантомгина бундан беҳабарлиги жуда ҳайратланарли ҳол эди. У фақат ажабланди, холос. Шантом: “Рен!”, — деди. Рен гўё уни эшитмасди. Унинг кўзлари бегонага тикилганча қотиб қолганди, бироқ унинг жилмаяётганини ҳам ё... ҳам англаб бўлмасди. Мана буни чурқ этмаслик деса бўлади! Шантом яна бир бор чақирди, лекин бу сафаргиси журъатсизроқ эди: “Рен!” Шунда у аста, ўша-ўша Денидан кўз узмай, ҳамманинг олдида, гўё ўзига-ўзи гапиргандек, атрофдагиларга бепарво: “Менинг севганим анави! Энди сен баридан хабардорсан”, деди.

— Жин урсин! Буни қара-я...

— Атиги битта сўз, бошқа биронта ортиқчаси йўқ. Иштаҳани бўғишга уйқуни қочиришга етиб ортади.

— Шантом нима деди?

— Бас, етар. Уни яна қўришдан Худонинг ўзи сақласин. Бунчалик

жирканч башарани умримда кўрмагандим.

— Барибир, у қандай йўл тутди?

— Қандай йўл тутди? Қандай йўл тутарди, роппа-роса бир ойдан бир кун ҳам кечиктирмай, Ренга уйланди-қўйди.

— У яхши-ёмоннинг фарқига бормас экан!—баланд овозда деди Луиза. — Шунақанги қизга уйланиб бўладими! Қулоқларим алдама-яптими ишқилиб! Ўзини хурмат қилганида бу ишни қилмаган бўларди!

Гастон:

— Ёки уни жуда севарди, Луиза хоним, — дея қўрқа-писа қўшиб қўйди.

Отаси хулоса қилди-да:

— Ўз қадрини билмайди ёки қизга ҳаддан зиёд кўнгил қўйган?.. Шундай бўлиши ҳам мумкин. Ё бўлмаса ўч олмасдан қўймайдиганлардан. Тўғри-да, қиз ахир унинг дилини огритди. У қизни икки йилдан бери севарди, қиз унинг борлиги эди. Ўйлашимча, улар кейинчалик севгининг йўриғига юрмай қўйдилар. Қизнинг хаёли ҳамон уни тарк этмаганди. Мана, бир йўла у қизнинг висолига ҳам, галабага ҳам эришган бўлса-да, бироқ барибир у бундан таскин топмади: биз бунга ҳозир гувоҳ бўлдик-ку.

— Реннинг ўзи бунга қандай рози бўлди, ота? Ахир у бошқани севарди-ку!

— Бу аёлларнинг, айниқса, қизларнинг кўнглида нима гап бор, ким билади дейсан. Балки ўша бошқаси бор умидини пучга чиқаргандир, ўша бошқасини шу йўл билан жазоламоқчи бўлгандир. Қўшиб ўзини ҳам. Яна ота-оналар айбдор, яна уруш-жанжал! Яна нима бўлиши мумкин? Бунинг устига Шантом уни севарди ва Шантомнинг бошқасидан кам жойи йўқ эди, қиз эса унга роса азоб берди... Яна Худо билади! Балки, унга раҳми келгандир? Рен аҳмоқ эмасдир, ўғлим.

— Мен битта тарсаки тортиш учун ўн беш йил ўтишини кутиб ўтирмайдиган бир одамни биламан, ҳа, биламан.

Вивье четга қараб олиб нукул куларди. Кўзичоқни таниб бўлмай қоляпти! Нима ҳам дердик, майли, кўзичоқ мугузини кўз-кўз қилишга шошилаверсин, бўри ҳам шу яқин атрофда-ку. Ўлмасак кўрармиз. Балки Худонинг марҳамати билан бари яхши бўлар. Мана, Рен ва Шантомларни олайлик. Майли, эри уни севаверсин, у эса бошқасини. Барибир улар эр-хотин, биргалар. У қанчалик ишқ ўтида ёниб-куймасин, аёл ёлғизликдан қанчалик музламасин, юраклари ғариб бўлса-да, барибир иккови бирга, ахир ёлғизликнинг бундан баттари ҳам бор-ку. Ёддан чиқмаслиги зарур бўлган мана нима бор... Вивье Лоррен, ёнидаги ҳамроҳига таклиф этиш мақсадида, орқадан кўрпани олди-да, уни ёйди.

— Қани, тасаддуқ, буни олгин-да, оёқларингни тонгги шудрингдан асраш учун яхшилаб ўраб ол.

— Жаноб Гастон, бир учини олинг, — ўша заҳоти таклиф қилди қиз. — Сиз жуда юпун кийинибсиз, костюмингизнинг матоси чиройли экан-у, лекин жуда юпқа экан-да.

— Бу костюмни, — ҳикоя қила кетди Гастон, — мен ўтган ҳафтада Везулдан сотиб олгандим. — Сўнг отаси томонга ўтирилди-да: — Қаранг, ота, мен уни атайлаб сотиб олгандим... Афсуски, у менга асқотгани ҳам йўқ.

— Тўхтаб тур, ҳали кунингга яраб қолар, ўғлим. Ҳамма нарса бўлиши мумкин!

Отаси унинг устидан кулмаяптимикиан? Унақага ўхшамапти: овози босиқ, чеҳраси самимий. Гастон:

— Нималар бўлмайди дейсан!—деди хўрсиниб.

Сўнг, аввал Луизонга, кейин отасига қаради.

— Бўлмасам-чи, ҳамма нарса бўлиши мумкин.

Иккала эркак хандон ташлаб кулишди. Уларга қўшилиб қиз ҳам кулиб юборди. Қиз нимага қулаётгани сабабини билмаса-да, бироқ бу табассум баҳона уларни янада яхшироқ билиб олаётганди.

Агар ўғил ва ота ўртасида аёл киши бўлса, уларнинг ихтиёрлари қўлдан кетади деган гап кимдан чиққан ўзи! Қайтанга ўз инон-ихтиёрингга икки қарра ортиқроқ эга бўласан.

Энди унинг кўнгил тўқ, чунки аёл бор. Отам бунга нима дерди? Хонадонга аёл керак, бека уйнинг чироғи. Мана, шу боис ҳам қуруқ қўл билан қайтмаяпмиз: ўша аёл деганлари ёнимизда, у миқ этмаяпти, лекин аёлнинг сукут сақлаши унинг гапиришидан ҳам қўрқинчлироқ бўлади. Тўғри, биз шу қиз учун йўлга чиқмагандик, инсоннинг барча тузган режаси, унинг ниятлари ва ўжарлиги ҳеч гап эмаслигини ўзимиз бошимиздан ўтказдик. Тақдир бизга шуни раво кўрган бўлса, яхшиси унинг измига бўйсунганимиз маъқул эмасмикан? Бундай имкониятни ким бой беради? Қоронғи тушаяпти, чамаси яна ўн беш дақиқалардан сўнг ўз уйимизда бўламиз. Уйда бизни кутадиган одамнинг ўзи йўқ — бўлмаса бўлмас. Луизага нима қаерда эканини ўзимиз кўрсатамиз: омборчани ҳам, ертўлани ҳам, кийим жавонини ҳам. Сўнг кийиниб олиши учун қизни ўз хонасига кузатиб қўямиз. Пастга тушса, тузалган дастурхон ва ўчоқдаги оловни кўради. Бизнинг омадимиз чопди.

Буткул қоронғи тушиб, атроф янада саринлашаяпти. (“Луиза хоним, тузукроқ ёпиниб олинг!”) Гастон иссиқдан ўзини қўярга жой тополмаётганди, оғзи ҳам худди зоғорабалиқнинг оғзидек катта очилган; гўё атрофдаги тоза ҳавони битта қолдирмай ютаман дерди. Улар яқинлашиб қолишди, мана, ва ниҳоят, қоронғида илк шуъла кўзга ташланди. Қишлоққа олиб чиқадиган кечувни ҳам аранг пайқаш мумкин эди, уни кўпроқ чириб ётган толнинг ҳиди билдириб қўярди. Кўчадан кетаверишда ҳар бир ҳовлининг ёнидаги ўрмон ёнбоғининг сернам иси димоққа уриларди. Унинг ҳиди кечга бориб янада кучаярди... Кўзларим қоронғилашиб, томоғимга нимадир тиқилгандек бўлди. Ўзингга қадрдон бўлган ерларга келиб қолганинг қандай яхши, бунинг устига бундай хурсандчиликни баҳам кўрадиган фаришта ёнингга бўлса. Менга кўрсатган марҳаматинг учун, Худо, ўзингга минг бор шукур!

— Луиза хоним, бир қаранг-а! Биз уйимизга етиб келдик, кўра-япсизми?

Дафъатан карнайдек варанглаб чиққан унинг овози аста-секин босилди-да, охири шивирлаб деди:

— Луиза хоним! Луиза хоним!

Луизон аллақачон ухлаб қолганди.

Вячеслав КОСТИКОВ

339-рақамли табассум

Сталин ким учун “тириклардан тирикрок”?

Яқинда Англиянинг Шропжир графлиги аукционда Сталиннинг бронза ниқоби сотилди.

339-рақамли мажмуада ниқоб билан биргаликда Сталин бармоқларидан олинган нусха ҳам аукционга кўйилганди. Савдо талатўп даражасига кўтарилмади. Сталиннинг бронза қиёфаси уч минг олти юз

фунт стерлингга сотилди. Бундан илгари айнан мана шу аукционда Адольф Гитлернинг акварелда ишланган бир неча ишлари юз минг фунт стерлингга сотилганди. Кейинги пайтларда Адольф Гитлерга дахлдор “муқаддас ашёлар” нимагадир Европада юқори баҳода юради.

Қиёфа тилсими

Иосиф Сталин қиёфасининг баҳоси пастлиги, баҳоловчиларнинг фикрига кўра, бу унинг юз қиёфаси аниқ акс эттирилмаганлиги билан боғлиқ. Илк гипсли қиёфа доҳий ўлганидан кейин дарҳол эмас, балки бир муддатдан кейин, яъни доҳий жасадини Иттифоқлар уйи Колонналар залида видолашувга тайёрлаш учун мутахассислар мўмиёлаётган жараёнда олинган эди.

Сталиннинг миясига қон қуюлиши 1953 йилнинг 1 мартда содир бўлганди. Шахсий кўриқчи уни Яқин далаҳовли ошхонасининг полида ётган ҳолда топади. Кўпларнинг гувоҳлик беришича, маълумки, доҳийнинг сафдошлари шифокорларни чақиритишга шошилишмайди. Ҳатто миясига қон қуйилган ҳолида ҳам у сафдошларига даҳшат солиб турарди. Зеро, бу даврда кадрларни тозалаш жараёни узлуксиз давом этмокда эди. Ҳаммининг кўз ўнгида “зиёнкор шифокорлар иши” ўзининг қора қанотларини ёзганди. Сталин гумонининг янги кур-

бони бўлишни ким ҳам истарди? Шифокорларни фақат эртаси куни, ёрдам беришга мутлақо имкон қолмаганда олиб келишди. Сталин 5-март куни вафот этади.

Унинг қиёфасига бу кунлар давомида анча ўзгартиришлар киритилди. Инсультга дучор бўлган ва дивандан полга қулаган одам қиёфасини тасаввур қилиши қийин эмас. Бироқ ўлимидан кейинги Сталин қиёфаси осойишта ва мамнун эди. Унда ҳатто жилмайиш аломатини ҳам сезиш қийин эмас. Гўёки у ўлаётиб авлодларга яна бир афсонани, хусусан, ўзининг қўшиқлар ва шеърларда куйланган нурли жилмайишини қолдириб кетгандек эди.

Бир йилдан кейин “халқлар доҳийси” вафотига 60 йил тўлади, бироқ унинг мероси ва бошқарув услублари борасидаги баҳслар тин олмаётир. Бировлар унда мустабидни, золимни, қотилни кўрадилар. Гитлерга менгзайдилар. Бошқалар уни даҳо, буюк саркарда даража-

сига кўтаришади. Унга сажда қилувчи айрим кимсалар ҳамон унда (келиб чиқиши грузин бўлган шахсда) русларни ва рус маданияти ҳамда рус тилини кўпмиллатли Россия давлатининг пойдевори деб

билувчи рус ватанпарвари қиёфасини кўрадилар. Улуғ Ватан уруши ғалабаси шарафига берилган тантанали зиёфатда “рус халқининг соғлиғи учун” деган машҳур қадаҳ сўзини ёдга оладилар.

Жасаднинг чиқарилиши

Сталин давлат тепасида қарийб 30 йил турди. Унинг бошқарув оқибатлари ҳаммага маълум. Фақат баъзиларгина (одатга кўра, сиёсий тушунчадан келиб чиқиб) бугунги кунда мазкур салтанат жинояти кўламини инкор қилишни ёки бу ҳақида оғиз очишни исташмайди. Бу жиноятлар нималардан иборат эди? “Ленинчилар гвардияси” ва ўз сафдошларининг йўқ қилиниши, жамоа хўжаликлари (колхозлар) имкониятини ҳар томондан чеклаб ташлаш, жадал индустрлаштириш шиори билан рус қишлоқларини хароб қилиш, унинг оқибатида келиб чиққан Россиядаги ва Украинадаги очарчилик, Сталин лагерлари даҳшатли тизимининг вужудга келиши, ҳарбий кадрлар ва интеллигенцияни шафқатсизларча қириш, ишчилар синфини беҳад даражада эзиш, ниҳоят, Уруш арафасида душман салоҳиятига хато

баҳо бериш ва бунинг оқибатида аскарлар ва фуқароларнинг беҳад-беҳисоб қурбон қилинганлиги... Буларнинг бари мазкур диктатура салтанатининг жиноятларидир. Ҳатто сталинчилар алқаб-улуғлаган “бир қадам ҳам ортга йўл йўқ” шиори амалда “НКВД йўл тўсувчи отрядлари” учун жуда қўл келганки, улар совет жангчиларини елкаларидан найза тираган ҳолда мажбурий равишда қонли жангларга йўллаганлар.

КПСС раҳбариятининг мамлакатга ва дунёга Сталин ҳақидаги ҳақиқатни айта олмоғи учун кўп йиллар керак бўлди. Бу борада сўз очилганда нуқул чайналар эдилар. Шунда ҳам жиноятлар ҳақида эмас, балки хатолар ҳақида кўпроқ сўзлардилар. Фақат 1961 йилнинг октябрида Сталин жасадини Мавзолейдан чиқаришга қарор қабул қилинди.

Баҳс нимада ўзи?

Афтидан, масала ҳал қилинган эди. Бироқ Сталин ҳақида баҳслар давом этмоқда. У Россия сиёсатининг бурилиш нуқталарида яна ва яна авж олмоқда. Ҳозирги еропалик қиёфасиз сиёсатдонлар авлодига нисбатан Черилл, де Голл, Рузвельт, Мао Цзедун, Сталин сингари сиймолар, албатта, тарихий шахслардир. Баҳс кўпроқ бошқа нарса хусусида – сталинизм амалиёти, унинг ҳокимият усуллари борасида қизғин тус олмоқда. XXI асрда сиёсий ва иқтисодий мақсадларга эришиш йўлида сталинча услублардан фойдаланса бўлади-ми? “Ёрқин истиқбол”га навбатдаги сакраш учун халқ яна нималарни бой бермоғи керак? Ёки буюк империя

мақомини олиш учун-чи? Қаттиққўллик сиёсати инсонпарварлик ва инсон ҳуқуқлари борасидаги европача тушунчага қанчалик мос келади?

Россия ҳукуматининг сталинизм танқидининг бўғиб қўйилаётганини сукут сақлаб, жим маъқуллашига қарамасдан, президент Медведевнинг ва ҳуқуқ ҳимоячиларининг сталинизмни бартараф этишга қаратилган даъватлари салмоқли таъсирга эга бўлган консерватив кучлар томонидан намоишкорона четга суриб қўйилмоқда. Тўғри, Сталинга бўлган халқ муҳаббати борасидаги афсона аста-секин сўнмоқда. Бироқ бу – “сталинча зарбдорлик”, “бешйилликни тўрт

йилда бажарамиз” ёки “ташқи душман ахтариш” майллари батамом барҳам топади, дегани эмас. Сталинга хос бўлган метин оҳанг (ай-

ниқса, сиёсат майдонида маънили гап қолмаганда) бизнинг сиёсатчиларимиз нутқларида вақти-вақти билан акс садо бериб турибди.

* * *

Россияликлар секинлик билан бўлса-да, тараққиётни ҳаракатга келтирувчи европача тушунчага яқинлашиб келмоқдалар. Навбатдаги “ёрқин келажак”ни барпо этиш учун ўзини заҳмат билан эришилган хузур-ҳаловатга қурбон қилади-ганлар сафи тобора камаймоқда. Буюк мақсадлар учун сталинизм ғоясига хос бўлган зўравонлик сиёсатини қўмсаш борасида сўралганда, бу сиёсатни мутлақо оқлайдиганлар бугунги кунда сўралганлар орасида 4 фоизини ташкил этди, холос.

Бироқ “сталинизмга барҳам бериш” ҳаракати душманлари жим қараб турганлари йўқ. Салмоқли кучга эга парламент партиялари байроқларида ўртоқ Сталиннинг ён қиёфаси намоишкорона товланиб

турибди. Айни чоғда давлат телевидениеси ҳам ўртоқ Сталин ҳақидаги турли-туман нақллар ва сериаллар билан тўлиб-тошган. Россия учун “темир қўл” муносиблиги ва ҳатто муқаррарлиги борасидаги мунозаралар тўхтамаётир. Қатағонни, бу синфий курашнинг кескинлашганидан келиб чиққан ва у асосан “ғанимларга” қаратилган эди, дея оқлашга уринишлар давом этмоқда. Бироқ, имкон даражасида янги архив материаллари очилиши билан коммунистик салтанат жинояти айрим алоҳида гуруҳларга эмас, балки бутун бир халққа қарши содир этилганлиги тобора аён бўлмоқда. Сталиннинг жилмайиши сохта эканлиги яққолроқ сезилиб қолмоқда.

“А и Ф”нинг 2012 йил
5-сонидан олинди.

М.МИРЗО таржимаси

Амир Умархон тухфаси

Ўрта Осиёнинг хорижий Шарқ мамлакатлари билан муносабатлари тарихи яна бир янги манба билан бойиди. Бу мўътабар манба — “Муҳаббатнома” деб аталувчи ноёб қўлёзма бугунги кунда Туркияда Истанбул университети кутубхонасида Tur.5452 рақами остида сақланади. У Қўқон хони Амир Умархон (1810—1822) кўрсатмаси асосида тузилган ва Усмонли турк султони Маҳмуд II (1808—1839)га тухфа сифатида юборилган. “Муҳаббатнома” қўлёзмаси ҳажми 486 x 270 миллиметр, яъни анча салмоқли кўринишда. Асар матни 477 varaқни ташкил этади¹.

Умархон Қўқон хонлигидаги маданий ва адабий ҳаёт ҳомийси сифатида тарихда ўзига хос из қолдирган ҳукмдорлардан бири саналади. У “Амирий” таҳаллуси билан шеърлар ёзиб, девон тузган. Унинг саройида етмишдан ортиқ шоирлар бадиий ижод билан шуғулланганлар. Уларнинг шеърлари Умархон кўрсатмаси билан 1821 йили тузилган “Мажмуаи шоирон” номли баёз — шеърый мажмуага жам этилган. Айни вақтда, Умархон раҳбарлигида тузилган яна бир асар — “Муҳаббатнома” ҳақида фақат умумий маълумотларгина мавжуд эди. Миён Бузрук Солиҳов (1891—1938) “Ўзбек адабиётига умумий бир қараш” номли китобида Умархон ўзининг шеърлари ҳамда Алишер Навоий ва Лутфий девонларидан ташкил топган “Муҳаббатнома” номли қўлёзма мажмуа туздиртириб, уни 1820 йили халифа — усмонли турклар султониға совға тариқасида юборганини ёзганди. Япон олими Хисао Коматсу тадқиқотларидан бирида “Муҳаббатнома”нинг илмий аҳамиятини фанга маълум қилди.

1975 йили туркийшунос олим А.Шчербак айни қўлёзмани ўзи мақолаларидан бирида эслаб ўтган. У “Муҳаббатнома” тўплами Лутфий ва Амирий шеърлари ҳамда Ҳайдар Хоразмийнинг “Маҳзанул асрор” дostonларидан ташкил топган, дейди. Аммо текширишлар шуни кўрсатдики, А.Шчербакнинг “Муҳаббатнома” ҳақидаги маълумотлари унчалик тўғри эмас экан. Масалан, “Маҳзан-ул асрор” асари қўлёзмдан ўрин олмаган. Олим мазкур мажмуанинг Туркия кутубхонасидаги рақамини ҳам нотўғри келтирган. Афтидан, олим бу қўлёзма таркиби билан шахсан бевосита танишмаган ёки уни кўрган тақдирда ҳам тўпلامдаги асарларни аниқлашда камчиликка йўл қўйган.

Совет замонидаги сиёсат, сарой маданий муҳитини қоралаш каби майллар ҳам айни мажмуани етарлича ўрганилмай, четга суриб қўйилишиға олиб келган. Шу сабадан “Муҳаббатнома” яхлит тўплам ва Умархон томонидан туздирилган бир асар сифатида олимлар назаридан четда қолиб кетган. Туркияға қилган илмий сафаримиз давомида бу қўлёзмани ҳозиргача мавжуд маълумотларға асослаиб изладик. Сабаби, қўлёзманинг кутубхона фондидаги сақланиш рақами адабиётларда олимлар кўрсатган рақамға тўғри келмасди. Қиди-

¹ Мазкур қўлёзма ҳақида қисқача маълумот берилган, қаранг: Эркинов А. “Умархон туздирган “Муҳаббатнома” тарихий манба сифатида” // Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Илмий тўплам. Тошкент, 2009, 217-223-бетлар; Эркинов А. “Ноёб қўлёзма издан” // Мозийдан сало. 4 (44), 2009, 20-21-бетлар А. Эркинов. Умархон “Муҳаббатнома”си <http://vozuvchi.uz/Muhabbatnoma>) - 09.02.2011

ришлар натижасида бу ноёб қўлёмани топдик ва у билан яқиндан танишишга муваффақ бўлдик.

Кўринишидан, қўлёмани тузишда Умархон сиёсий мақсадларни кўзлаган. Сабаби, унда аввало Навоийнинг тўрт девондан ташкил топган “Хазойин-ул маоний” си, сўнг Амирий девони ҳамда улардан сўнг Лутфий ва Фузулий девонлари келтирилган экан. Шунга кўра қўлёмма ҳажман анча катта бўлиб кетган. Мазкур “Муҳаббатнома” 1818-19-йилларда тузилган.

Мажмуа турк султониға тақдим этиш учун Қўқон хонлиги саройида тайёрланганлиги боис олий сифатга эга. Юқори навли қоғози, жимжимадор нақшлари, тилла суви югуртирилган безаклари уни катта эътибор билан тайёрланганидан дарак беради.

“Муҳаббатнома”да девонлар қуйидаги тартибда келтирилган:

Муаллифлар	Асар номи	Саҳифалар
1. Алишер Навоий	Ғаройиб-ус сигар	1 б — 96 а
2. Алишер Навоий	Наводир-уш шабоб	97 б — 177 а
3. Алишер Навоий	Бадоеъ-ул васат	178 б — 262 а
4. Алишер Навоий	Фавойид-ул кибар	263 б — 349 б
5. Амирий (Умархон)	Девон	350 б — 405 б
6. Лутфий	Девон	407 б — 432 а
7. Фузулий	Девон	432 б — 475 б
8. Фазлий Намангоний	Хотима	476 а — 477 б

Мажмуа охирида хотима мавжуд бўлиб, унинг муаллифи деб Фазлий Намангоний (477-б) кўрсатилган ва тўплам номи “Муҳаббатнома” (476-б) деб аталиши қайд қилинган:

*Ёзилди тўрт девони Навоий
Ки, бўлди бир мужаллад ичра жойи.
Яна иккиси Лутфий ва Фузулий
Ки, бўлмиш аҳли донишни қабули.
Бале бу олти девони киромий,
“Муҳаббатнома” янглиғ бўлди номи.*

Шунга кўра уни шартли тарзда Амир Умархон “Муҳаббатнома” си деб аташ мумкин.

“Муҳаббатнома”да ўқувчи диққатини жалб қиладиган бир нуқта мавжуд бўлиб, бу унда келтирилган асарлар кетма-кетлигидан келиб чиқади. Тўпламда тўрт шоир шеърлари бор: дастлаб Алишер Навоий девони, сўнг Умархон девони келтирилади. Учинчи ўринда Лутфий девони берилади ҳамда тўпламдаги девонлар Фузулий девони билан якунланади. Нега айти шундай кетма-кетлик танланган? “Муҳаббатнома” Умархон кўрсатмаси асосида тузилган экан, демак, унинг таркиби ҳам муайян мақсадга хизмат қилиши мумкин. Шундай бўлса, Умархон ўз девонини ўзбек мумтоз адабиётининг улкан шоири Лутфий ва туркий адабиётда Навоийдан кейинги ўринда турувчи Фузулийдек улкан ижодкор девонларидан аввал келтиришидан қандай мақсад кўзланган экан?

Жавобни XIX аср боши Қўқон саройи муҳитидан, ундаги сиёсий ва маданий жараёнлардан излаш ўринли бўлади. Маълумки, айти муҳитда Қўқон хонлари ўзларини Амир Темур авлодидан эканликларига ургу берардилар. Шунга кўра “Олтин бешик” афсонаси вужудга келган. Гўё 1512 йили Бобур ўз хонадони билан Мовароуннаҳрдан чиқиб кетаётганида, ичида ёш чақалоқ ётган олтиндан ишланган бешикни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Кейинчалик маҳаллий аҳоли

бу болани топиб олиб, унинг авлоди Бобур эканлигини билиб, ўзларига раҳбар қилиб тайинлашади. Болага у топилган бешикка асосланиб, Олтин бешик деб исм қўйишади, тарбиялаб катта қилишади ва ундан Қўқон хонлари авлоди тарқайди. Олтин бешик 1512–1545 йилларда яшаб ўтган дейилади. Қўқон хонлигига 1710 йили минг уруғи асос солганлигини эсласак, темурийлардан кейинги икки юз йиллик давр “Олтин бешик” афсонаси ҳамда унинг авлодлари орқали тўлдирилади. Мана шундай афсона йўли билан Қўқон хонлигига асос солган минг уруғи ўз шажарасини темурийларга боғлайди. Шуниси қизиқки, “Олтин бешик” афсонаси XIX аср бошидан, яъни айнан Умархон ҳукмронлиги даври Қўқон тарихчилари асарларидан бошлаб келтирилади. Миён Бузрук Солиҳов эса бу давр адабиётини, ҳатто Олтин бешик даври адабиёти, деб атаган эди.

Умархон ўз девонига ёзган дебочасида (мазкур дебоча “Муҳаббатнома” таркибидаги Умархон девонидан олдин келтирилган) ўз шажараси Амир Темур ва Бобур билан боғлиқлигини таъкидлайди:

“Вужудум гулбуни Темур Кўрагон гулистонининг шажарасини самарасидур... хилқатим ниҳоликим Бобур султон чаманининг навбодасидур”¹

Насл-насабда Темурийлар авлодига тенг бўлишнинг ўзи етарли бўлмагани учун бунга Умархон муҳитидан маънавий асослар излана бошланганди. Шу ниятда Қўқон хонлигида маданий жиҳатдан ҳам Темурийлар билан бўйлашиш орқали уларнинг вориси эканлигини исботлашга уриниш кучаяди. Бунинг натижаси ўлароқ “Мажмуаи шоирон” баёзи тузилади. Ундан сал аввал эса “Муҳаббатнома” тузилганлиги ва уни халифа — турк султонига юборилиши ҳам тасодифий эмасди. “Муҳаббатнома” воситасида Умархон шоир сифатида темурийлар муҳитининг энг улкан шоири Алишер Навоий ҳаммадан устунлигини, туркий шеърятда Навоийдан кейинги ўринда ўзи туришини; насл-насабига кўра ҳам, шоирликда ҳам темурийларнинг давомчиси эканлигини таъкидламоқчи бўлади.

Бунга кўра Лутфий ва Фузулийдек улкан шоирлар ҳам Амирийдан кейинги ўринга тушиб қоладилар. Айни вазиятда, “Муҳаббатнома” таркибида Умархоннинг “нокамтарлиги” намоён бўлади. Мажмуани ташкил этган девонлар тартиби воситасида таъкидланган маънолар турк султони, халифага қаратилган эди. Халифага совга йўллаган хон учун туркий шеърятдаги табиий кетма-кетлик ифодасидан ҳам кўра “Муҳаббатнома” орқали ўзини насаби ва сиёсий мавқеи темурийларга боғлиқ эканлигини кўрсатиш ўта муҳим бўлган. Шу ниятда мажмуа учун фақат туркий шеърят дарғалари девонлари танланган. Дарҳақиқат, Умархон туркий адабиётда ўзига хос ўрин эгаллаган шоир. Лекин унинг ўзини Лутфий ва Фузулийдан аввалги ўринга қўйишини фақатгина сиёсий мақсадлари асосидагина оқлаш мумкин бўлади. Бизнингча, Умархон саройидаги сиёсий ва маданий муҳитга боғлиқ қадриятлар “Муҳаббатнома”нинг кўриб ўтилган тартибда тузилишига олиб келган.

Умархоннинг “Муҳаббатнома”си ва шоирлигини таъкидлаш катта аҳамиятга эга бўлган кўринади. Сабаби, Умархон девони Туркияда XIX аср охирида ҳам тошбосма усулида чоп этилган. Бундан ташқари темурийлар даври шоир ва олимлари Шарқда, шу жумладан, Усмонлилар саройида машҳур бўлган. Айниқса, темурий ҳукмдор Ҳусайн Бойқаро яшаган давр Шарқ уйғониш даври деб қаралган. Алишер Навоий ва Жомий асарларининг юзлаб қўлёзма нусхалари Усмонлилар ҳукмдорлиги даврида кўчирилган. Масалан, Жомийни мусулмон шарқининг турли ҳукмдорлар қатори Усмонли турк султонлари ўз саройларига таклиф қилганлар. Навоий ва Жомийга бу султонлар ҳадялар юбориб турганлар. Навоийга эргашиб, бир қанча усмонли турк шоирлари шеърлар битганлар. Усмонлилар саройи шоирлари Ҳусайн Бойқаро саройига келиб, Навоий ва Жомий билан учрашганлар.

¹ “Муҳаббатнома”, Истанбул университети кутубхонаси Tur,5452, 351-бет.

Яна бир мисол. Туркиялик сайёҳ Авлиё Чалабий (1611–1682) ўзининг машҳур “Саёҳатнома” асарида Ҳусайн Бойқаро саройидаги шеърят йигин-мажлисларини (“Ҳусейн Бейкара межлислери” номи остида) тез-тез эслаб ўтади. Чалабийнинг бу асарида мазкур йигинлар юқори даражадаги маданият белгиси сифатида таърифланади ва Чалабий ўзи кузатган бошқа шу каби шеърят кечаларини ҳам Ҳусайн Бойқаро йигинларига ўхшатади.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлиги Умархон даврида ўзининг темурийларга шажаравий боғланишини халифа (бу вақтда халифа турк султони Маҳмуд II эди)га билдириш истагида бўлган. Бунинг учун ўз ҳурматини бирор тарихий асар орқали эмас, балки шеърӣ тўплам воситасида ифодаламақчи бўлган. Шуниси қизиқки, XIX аср бошида Қўқон хонлигининг ўзида темурийларга шажаравий боғлиқлик кўпроқ тарихий асарлардан ўрин олган “Олтин бешик” афсонаси орқали таъкидлаб келтирилди. Халифа олдида ўз қудратини таъкидлашда темурийларга алоқадорликни насл-насаб ва қондошликдан иборатлигини кўрсатишдан кўра, Қўқон маданий муҳити меваси бўлган “Муҳаббатнома” каби бир шеърӣ мажмуада акс эттириш муҳимроқ бўлган кўринади. Тўпламда Алишер Навоий шеърларининг катта ўрин эгаллаши ҳам темурийлар даври ижодкори – Навоийга усмонли турклар муҳитидаги катта эътибор мавжуд бўлганлигини исботлайди. Шундан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш мумкинки, “Муҳаббатнома” шеърӣ мажмуасининг тузилиши ва Туркия султонига тақдим қилиниши сабабларини чуқур ўрганиш лозим экан.

“Муҳаббатнома” мажмуасидаги энг оригинал қисм сифатида Фазлий Намангоний қаламига тегишли хотимани келтириш мумкин. Айни шу жиҳатни назарда тутиб, биз “Муҳаббатнома” хотима қисми матнини ўқувчилар эътиборига ҳавола қилишни мақбул деб топдик. Қуйида “Муҳаббатнома” хотимаси матнидан бир парча келтирамиз.

“МУҲАББАТНОМА” ХОТИМАСИДАН

Лиллоҳил ҳамду вал-миннаҳ, бу айёми бадоеънизоми ҳужастафаржомдаким, беҳжат ва салтанат кавкабасини савобит ва сайёраси жаҳонбонлиқ машриқидин тулуғ қилиб, даҳр бўстони чаманининг сабзбахтлари ҳаққиғаким, бедод сипоҳи афсурдалиқлар солур эрди. Торож еткуруб, ферузлик наврўзини рояти гитисоҳати арсаида бош кўтарди ва адолат сипеҳрини офтоби оламтоби асолат матлаъидин толеъ бўлуб, жаҳон нузҳаттоҳини айвони баланд арқонида жулус шарафин иқболини кўргузуб, гити бисотини тарабгоҳиға иқболу давлат анворидин партав солиб, инояти айний ламъаси бирла давр аҳли муфориқиға раъфат саҳобини зилли мамдудидин сояйи тарбият арзоний қилди. Ва ул саҳоби макрамаат рашаҳотидин олам чамани сарсабзу хуррам бўлуб, сунбулу ёсуман тозарўлари Хито ва Хўтан шоҳидлари нарғисларидек кўнгуллар мулки яғмоси учун ҳар тарафдин ишваю карашма оғоз қила бошладилар. Ва давлат рабиъи субҳини насиму саболарин пешқору номиялари беҳжатлузум қудумлари бирла бу гулзорлола ва раёҳини навхатлариға айшу нишот муждасин етқурдилар ва бу гулшан арсасини бебарғу [бе]наволариға тараб ва шодкомлиқ салосин урдилар. Гулруҳсор соқийлар ва паридийдор шоҳидлар гулу лолажомин руҳафзосин нишот бодасидин саршор ва лаболаб қилиб, рўзгор димоғин беғамлиқ нашъаси бирла шодоб ва саршор қилдилар. Ва даврон чаманининг сарвқомат гулчехралариға сабза ва настариннинг зийнатлиқ ранго-ранг ҳилъати бирла оро бердилар. Ва олам анжумани савокинлари юзига фараҳ ва шодмонлиқ эшиқлари очилди. Ва бу гулшаннинг жодунаво қумрилари ва ноҳиддастгоҳ булбуллари бу давлат нишотининг шукронаси адоси учун тараб гулбонгини сарвиозод янглиғ баланд овоза қилдилар. Рўзгор димоғиким, даҳр зулми соиқасидин афсурда эрди, давлат баҳорининг насимини руҳафзо равойиҳидин тоза ва муаттар бўлди. Ва олами кўханким, даврон кулфатининг сармоси турктозидин ҳумул жайбининг

зовиясига бошин ёшурмиш эрди, марҳамат наврӯзи шамими атридин димоғи тоза бўлуб, яна бошдин навжавонлиқ хилъатининг зийнати била оройиш ва тароват топти. Ва даврон майхонасини боданўшлари ва даҳр хумхонасининг сияҳмасту беҳушлари лутф бодаси сархушлигининг тараб илкени ишрат мийноси гарданига ҳамойил қилиб айшу нишот димоғини тоза қилдилар. Мунингдек руҳфазо баҳорида фурсат ва бу янглиғ масарратпиро маҳал соатидаким, кошоналар чаманининг сахни ишрат гули ва айшу нишот лоласи варақларидин эрам боғи гулзорини рашкидур ва замона арсасини бисотиким, назокат ва латофат раёдину сабзасини ранго-ранг баргларидин жаннат риёзидек хуррамлик ройиҳасин жонлар машомига еткурур, ул султон ас-салотини олийнишони гардунмадор ва ул подшоҳи жавонбахти маъдалатосор ва шахриёри жамжоҳу Сулаймон виқор ва шаҳаншоҳи сикандармакон ҳазрат Саййид Муҳаммад Умар Баҳодирхон — дома иқболаҳу ва шавкатаҳу — ҳумоюн алқобида ва шарафлиқ авсофи хитобидаким, донишманд уламолар ва хирадманд фузало ва шуаролар расоилу қасоид тартибиға шуг ул этар эрдилар, беҳиштосо маҳфилида ва фирдавси аъломисид мажлисида мўътабар девонлардин ўзга ва эътибор сафҳалар[дин] гайри нима ўқилмас ва ёзилмас эрди, ул ҳазратнинг кимийёасар назариким, раҳмат осорини масдаридур, анвори адолат матлаъи ва айнул камол сарчашмасини манбаъи эрди, бир кун айни иноятдин бу тўрт девонларким амир Навоийдин шавку муҳаббат достонидур, назар солиб мутолаа қилмиш эрди. Чун аввалги девони “Ғаройиб-ус сигар” ва иккинчи “Наводир-уш шабоб” ва учинчи “Бадое-ул васойит” ва тўртинчи “Фавоийид-ул кибар” дурлар, мутаффарриқа ва паришон эрди ва ғазаллари ҳам бир-бирлариға омизиш топиб, лаффу нашри мушаввашдек ул бири бу бирға имтизож бирла ёзилмиш экан. Бу жиҳатдин раво кўрмадиким, ул тўрт маоний жавоҳиритини кони бир-бирларидин йироқ тушуб, ҳар қайси бир диёр маҳфилида ва ҳар бири бир ўзга билод манзилида бўлғай.

Шул соат фармони олий судур топиб давлати жанобидаги бир неча муншийларким ҳар бирлари Мир Али ва Мир Имоди замондурлар, аларнинг ароларидин тўрт жавоҳиррақам ва Аторудқаламким, даврон дабиристонини сеҳркор ва мўъжизнигоридурлар, интиҳоб қилиб, буюрдиким, бу тўрт девони мутаффарриқа мураттаб ва марбут ёзилиб ва ҳар қайсиси ўз маҳалида воқе бўлуб, анжом ва интизом топқай.

Назм:

Амир ул муслимин Доройи даврон,
 Ки бордур барча султонларға султон.
 Шаҳаншоҳларни олий қадр шоҳи,
 Мухаллад бўлғай иқболи, илоҳи.
 Замона аҳли инсофиға фохир,
 Халойиқ адлидин осуда хотир.
 Адолат мулкени фармонравойи,
 Жалолат шаҳрини кишваркушойи.
 Жаҳон борича, ё раб, бор бўлғай,
 Саодатманд, бархурдор бўлғай.
 Кўруб бу тўрт ажзони паришон,
 Онинг жам айламакка қилди фармон.
 Жанобинда бор эрди хуш қаламлар,
 Аторуд хомалар, зебо рақамлар.
 Бири Турсун Муҳаммад фаҳри айём,
 Ки, қилди дафтари аввални итмом.
 Фузулий бирла ҳам Лutfийни ёзди,
 Қалам мужғони бирла чоҳ қозди.
 Яна бир котиби Мирзо Раҳимқул,
 Хати гул хомаси, минқори булбул.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Икинчи дафтариға хома сурди,
Мулозимларға хизмат лофин урди.
Бири анинг Муҳаммад Юсуф эрди,
Учунчи дафтариға зеб берди.
Бириким эрди Бобо Мир Мирзо,
Қилиб тўртунчи дафтар хатин иншо.
Ёзилди тўрт девони Навоий
Ки бўлди бир мужаллад ичра жойи.
Яна иккиси Лутфий ва Фузулий
Ки бўлмиш аҳли донишни қабули.
Бале бу олти девони киромий,
“Муҳаббатнома” янглиг бўлди номи.

Ва чун ул ҳазратнинг азиматлиқ салтанати ва жалолатлиқ раъфатининг маъмининдин шавоҳиди тасвидоти девони балоғатнизоми маонийинтизом амир Навоий — наввараллоху марқадаҳу — бир мажмаъ маъразида чеҳра очиб жилвагар бўлдилар ва нуқуши гаройибманқуш газалиёти беназири ва руқаоти дилпазири хафо пардасидин матлуби маҳбубийдек жамол кўргузди, ул султони волобурҳон фармони бирла аносири арбаадек бир маконда жам бўлди ва шуҳури санаи ҳижрий минг икки юз ўттуз тўрт эрди ва бу олти девони назокатнишоннинг маоний паричеҳраларининг гуҳарлари алфоз риштасиға чекилди ва фазлу камол маъданидин зуҳур қилиб ихтитом суратида кўринди. Ва ул Хисрави соҳибқироннинг жуду макарраматидин гулзори сутури анбарбухури ақл димоғини муаттар қилди. Ва чун хўблуқ хуснида тартиб топқоч, неқуқор мусаввирлар ва нодиранигор муҳаррирлар рангомизлиқ ва гулрезлиқ билла зебу зийнатиға муқайяд бўлдилар.

*Афтондил ЭРКИНОВ,
филология фанлари доктори*

Ижодий изланишлар йўлида

Мустақиллик йилларида болалар драматургиясида бирмунча ўзгаришлар юз берди. Драматурглар томонидан болалар ва ўсмир ёшлар учун бир қанча асарлар яратилди. Бу борада ижодкорлар Ш.Бошбеков ҳамда таниқли ёзувчи А.Обиджонларнинг хизматларини алоҳида тилга олиш лозим. Ш.Бошбековнинг “Эски жўва гаврошлари”, А.Обиджоннинг “Наврўзой ва бойчечак”, “Қоринботир”, “Мешполвон” сингари асарлари фикримизнинг тасдиғидир. Ушбу асарлар болалар руҳиятига мос қувноқ ва жўшқин, тушунарли, сюжети ва композицияси жиҳатидан пишиқ-пухта. Ушбу пьесалардаги персонажлар, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, воқеаларнинг бир-бирига узвий боғлиқлиги, қизиқарли ҳамда кулги ва юморга бойлиги билан болаларда қизиқиш уйғотади. А.Обиджоннинг “Наврўзой ва Бойчечак” асарида драматург эзулик ҳамшиша ёвузлик устидан галаба қозониши муқаррар эканини илгари сурса, иккинчидан, ёшларнинг неча минг йиллардан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётган, миллий қадрият ва анъанамизга айланган Наврўзга бўлган ҳурмат-эътиборини оширади.

Аммо истиқлол йилларида Республика Ёш томошабинлар театри ижодий жамоаси миллий асарларимизни саҳналаштириш билан чекланмай, жаҳон адабларининг фалсафий-ахлоқий асарларини саҳналаштиришга ҳам алоҳида эътибор бера бошладилар. Бу саъий-ҳаракатларнинг ўзига хос эътиборли томони шундаки, ёшларимиз миллий асарларимиз билан бир қаторда жаҳон адабларининг асарлари билан ҳам кенг танишиб бормоқдалар. Кейинги йилларда жажжи томошабинлар учун Д. Урбаннинг “Жони дилим пишлоқ” (2006 й), Л.Устиновнинг “Виждон қўшиғи” (2005 й), С. Козловнинг “Орзулар кемаси” (2007 й), А. Гоффман эртаги асосида “Сеҳрланган шаҳзода” (2002 й), ўрта ва ўсмир ёшдаги томошабинлар учун Б. Брехтнинг “Сичуанлик меҳрибон” (2004й), Д. Кинситонинг “Турна патлари” (2002 й) каби асарлари саҳналаштирилди. Бу асарларнинг, айниқса, ўсмирлар учун мўжалланган “Турна патлари” асари саҳнавий ечимида асар матнига жиддий ёндашилган. Асардаги режиссёрлик топилмалари, турли актёрларнинг бетақрор ижролари мухлислар, қолаверса, жамоатчилик ва мутахассис олимларнинг юксак эътирофларига сазовор бўлмоқда. Айниқса, икки спектаклда ҳам бош ролларни ижро этган З. Наврўзованинг бетақрор талқиндаги роллари, айни пайтда романтик руҳдаги қаҳрамонлари нафақат Республика Ёш томошабинлар театрининг, балки ўзбек саҳна санъатининг энг катта ютуқлари сифатида эътироф этилади. Бу жараён мазкур актрисанинг ғарб мумтоз асарлари асосида яратилган бир қатор спектаклларида ўз ифодасини топди. Италиян драматурги Карло Гоццининг “Қирол Бугу” фантастик эртаги асосида яратилган “Икки мўъжиза” спектакли (2002 й.) ҳам шундан гувоҳлик беради.

Гоццининг барча асарларида бўлгани каби “Қирол Бугу” да ҳам эртақларга хос рангин буюқлар, қутилмаган ҳодисалар, гўзал хаёлот олами инсонни сеҳрлайди. Унда иккиюзламачи, сохта, одамларнинг асл башараси, ички олами, бир сўз билан айтганда, хиёнат ва ёлгон орасидаги азалий кураш бадийий тадқиқ қилинади.

Мазкур асар ўзбек тилига илк мартаба Италиянинг Ўзбекистондаги элчихонаси ходимлари ёрдамида саҳналаштирилди. “Олти ой давомида бутун жамоа билан биргаликда ишланган бу асар бизни янада жипслаштирди”, — дейди бу ҳақда спектакл ижодкорлари. Асарда режиссёрнинг ўзига хос талқинлари, рассомнинг декоратив ечими, актёрларнинг ижро услубидаги рангбаранглик спектаклнинг бадийий кўлами кенгайишига хизмат қилди. Унда

шунчаки енгил-маиший, тушкун кайфиятдаги воқеалар эмас, аксинча, инсон табиатидаги салбий иллатлар фош этилиб, муҳаббат, садоқат, вафодорлик, инсоннинг ватан олдидаги бурчи, юксак масъулияти каби олижаноб хислатлар улуғланади. Шунини айтиш мумкинки, махсус ниқоблар ёрдамида ўйналган бу томоша ўзбек томошабини учун ўзига хос янгилик бўлди. Воқеалар ривожи давомида янграб турган итальян мусиқаси, замон руҳига мос равишда танланган сахна декорацияси ва қаҳрамонларнинг кийим-бошлари, безаклари ёш томошабинларимизга беихтиёр XVII аср Италия ҳаётини эслатади.

Спектакл гоёси соф муҳаббат ва вафодорликнинг мансабпарастлик, шуҳратпарастлик устидан муқаррар ғалабасига бағишланган. Асарда Дерамонинг бош вазири Тартальянинг қирол тахтини эгаллашга бўлган сая-ҳаракатлари, бу йўлда унинг тобора тубанлашиб бориши, охир-оқибат ўз нафсига мағлуб бўлиб, даҳшатли махлуқ қиёфасига кириши, саройдан қувилиши ва одамлар нафратига дучор бўлиши каби воқеалар гоҳ кулгили, гоҳ жиддий сахналар ёрдамида кўрсатилади. Асар жанрини ижодий гуруҳ бежизга “маьюс кулгу” деб белгиламаганлар. Спектаклнинг “Икки мўъжиза” деб номланишига ҳам маъно бор. Бу ном қиролнинг бугуга, Тартальянинг қиролга айланиши каби ҳолатлардан келиб чиққан. Сиртдан қараганда оддий туюлса-да, аслида моҳиятан мураккаб бўлган мазкур асарни томошабинга ишонарли қилиб кўрсатиш спектакл ижодкорларига анча мушкуллик туғдиргани мураккаб сахна кўринишларидан сезилиб турибди. Аммо маҳоратли ижодкорлар масъулият билан шунга хос равишда тасвирий ифода воситаларини қўллаб, сахнада мўъжиза ярата олишга муваффақ бўлдилар.

Бу кўринишларни сахнада талқин қилиш, хусусан тасвирий воситалардан, ҳавода учувчи сахналар, танланган рақс композициялари, ранг-баранг ва ҳарир матоларнинг нафис ҳаракатлари-ю, ниқоблар, имо-ишора, юз-қўз ифодаларидан маҳорат билан фойдаланиш, энг асосийси, буларни сахнада намойиш этиш ижодкорлардан катта маҳорат талаб қилади.

Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, мазкур спектаклнинг муваффақиятида рассомларнинг ҳам алоҳида ўрни бор. Улар сахна маконини тўлдириш билан чекланмай, актёрлар учун икки томонли ниқоб тайёрлаганлар. Спектаклнинг мутахассислар ва томошабинлар эътиборига тушишида эса актёрларнинг ҳиссаси алоҳида эътирофга лойиқ. Жумладан, Тарталья образини ижро этган Фарҳод Аминов ўз қаҳрамонларининг салбий томонларини бўрттириб кўрсатади, уни нафақат қиролнинг, балки жамиятнинг даҳшатли рақиб сифатида гавдалантиради. Чунки ҳар қандай жамиятда фуқароларнинг осойишта, хотиржам яшашида шоҳ ёнидаги вазирнинг ўрни каттадир. Тарталья-дек кимсалар эса фақатгина ўз манфаатларини, моддий бойликни кўзлаганлари боис оддий одамлар ҳаёти оғирлашиб бораверади. Шу чизгилар орқали образ ижтимоий аҳамият касб этган.

Актёр М. Абулхайров ижросидаги Труффальдино ўзининг соддалиги, қалбининг поклиги, бирмунча ношудлиги билан томошабин қалбида унга нисбатан хайрихоҳлик туйғуларини уйғотади. Анжело образи — К. Гоццининг “Маликаи Турандот” асаридаги Турандотнинг тамоман акси, яъни бу қаҳрамонда инсонларга нисбатан меҳр-муҳаббат кучли. Актриса З. Йўлдошева спектакл давомида Анжеланинг ана шу фазилатларининг ёрқин очиб беришга эришди. У ўзининг пок туйғулари, самимий муҳаббати ва курашувчанлиги туйғули қиролнинг севгисига сазовор бўлади.

Республика ёш томошабинлар театри ижодкорлари тинимсиз изланишда давом этмоқдалар. Кейинги йилларда улар итальян драматурги Мольернинг бир йўла уч асари — “Учар табиб” фарси, “Скапеннинг найранглари” ва “Хўжа Али — Али Хўжа” комедияларини ўзбекчалаштириб, томошабинларга тақдим этишга эришдилар. Бу хайрли ишга ёзувчиларимиздан Шароф Бош-

беков ва Анвар Обиджон жалб этилди. Мазкур асарларнинг саҳналаштириш жараёни давомида унда юз берадиган воқеалар тамоман ўзбек ҳаётига кўчирилди, ҳатто асардаги қаҳрамонларнинг номларигача ўзгартирилди. Спектакл декорациялари, қаҳрамонларнинг либос, безак ва пардозлари, шу жумладан мусиқа ҳам шу мақсадга йўналтирилди. Бу асарлар 17-18 ёшдаги ўсмирлар учун мўлжалланган. “Учар табиб” асаридаги воқеалар қувноқ, жўшқин, кулгили тилда ифодаланади, ижрочиларнинг саҳнадаги эркин ҳаракатлари, мусиқалардаги жозибадорлик, воқеаларнинг бир-бирига боғлиқлиги ёш томошбинларга завқ-шавқ улаш ади. Бироқ, асарда баъзан сўзларни илтифат, диалоглар тузиш да бадиият йўналишларида етарлича аҳамият берилмаган. Мисалан аэродром, ипподром каби сўзлар томошбинларга қўлпи улаш иш учун атайлаб тилиш тирилган таассурот йўлида кишида. Кўпгина диалогларда шундай унсурлар учрайди.

“Бозмасҳаробоз” асарида эса миллий масҳарабозлик ва илтифатчилик санъатининг янги анъаналарининг йўналиш иш актини кўради. Бу асарда умуман сўзлаш лойиқмайди. Асар фақат актёрлар ижролари, имо-иш ора ва хатли-ҳаракатлари асосида йўналган. Имо-иш ораларнинг гўш асарда айрилиқчи бўлган тўғларнинг ҳаммасидан воқиф элади. Пantomима, пластик ҳаракатлар орали муайян сюжетлар мазмуни очиб берилади. Ушбу асар томошбинларни асарнинг йўналиши, мазмунини ечиш та, тўғлаш та, фикр юритиш та қўрайди.

Хулоса қилишда шундай таъкидлаш жоизки, бу каби санъат асарларининг кўпайиши ёш авлоднинг маънавий-эстетик дунёсига янги кўнглини ита бериш хизмат қилади. Республика ёш томошбинлар театри шундан тўғри ҳис қилинган ҳолда, бутунли қўн талабига жавоб берадиган, томошбинларни ҳар жиҳатдан тарбиялаш та муносиб ҳисса қўл адиган бадиий бетақдор асарлар устида тиним-сизилиш лар эканлар, ҳар бир асарга бутунли қўн нуқтаи назардан ёндашмоқдалар. Зеро, ҳозирги ёш авлод эртанги қўнимизнинг ворислари, давомчилари экан, уларнинг руҳий-маънавий камол топиши, қўмил инсон бўлиб вояга елиш ишларида маънавиятнинг, ҳусусан, драматургиянинг қўни бериш эканлигини унутмаслик жоиз.

Матлуба ТЕМИРОВА,

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қўрилиш академияси “Маънавият ва бошқарув маданияти” кафедраси тадқиқотчиси.

Илмий ҳамкорлик самараси

Садриддин АЙНИЙ. Бухоро инқилобининг тарихи. Нашрга тайёрловчилар: Шарифа Тошева, Шимада Шизуо. Токио университети нашиёти, 2010.

Сўнги йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Ватанамиз тарихига оид энг муҳим манбаларнинг илмий-танқидий матнларини тайёрлаш ва нашр этиш ишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки сифатли тайёрланган илмий-танқидий матн ҳар қандай манбанинг илмий тадқиқотларда фойдаланиш учун энг ишончли нусхадир. Қувонарли жиҳати шундаки, истиқлол берган имконият туфайли, айрим тадқиқотлар ва илмий-танқидий матнлар чет эл олимлари билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда. Табиийки, бу ўзаро тажриба алмашиш ҳамда ўзбек олимларининг илмий ютуқлари хорижий мамлакатларда ҳам кенгроқ танилиши ва эътироф этилиши учун катта имкониятлар яратади.

Шундай ҳамкорлик ишлари натижаларидан бири Садриддин Айнийнинг (1878 — 1954) ўзбек тилида ёзилган “Бухоро инқилоби тарихи” асари илмий-танқидий матнининг Японияда нашр этилиши бўлиб, у мазкур институт илмий ходими Шарифа Тошева ва Токио университети тадқиқотчиси Шимада Шизуо томонидан амалга оширилди.

Ҳаммамизга маълумки, Айнийнинг тарихий асарларида Бухоро тарихининг энг мураккаб даври — мамлакатда ислохотчилик ғоялари ва инқилобий ҳаракатларнинг кенг ёйилиши, асрлар давомида амалда бўлган давлат тузумининг тубдан ўзгариши воқеалари унинг ўз кўрган-кечирганлари асосида қаламга олинган.

Айний томонидан яратилган илк йирик тарихий асар — “Тарихи инқилоби фикри дар Бухоро” (“Бухорода фикрий инқилоб тарихи”) 1918 йилда тожик тилида ёзилган. Кейинчалик Айний бу асарга қайта ишлов бериб, унга янги боблар қўшиб, ўзбек тилида “Бухоро инқилобининг тарихи” номи билан тадқиқот яратди.

Айний “Бухоро инқилобининг тарихи” да баён этилган воқеа-ҳодисаларга бошқа асарларида ҳам тўхталган. “Тарихи амирони манғитияи Бухоро” ва ундан анча кейинроқ, 1940 йилда ёзилиб, 1958 йили нашр этилган “Мухтасари таржимаи ҳоли худам” автобиографик асари шулар жумласидандир. Бироқ “Бухоро инқилобининг тарихи” 20 аср биринчи чорагида Бухорода рўй берган воқеаларни батафсил тасвирлагани учун айрича аҳамият касб этади.

Асарнинг муқаддимасида муаллиф сўзбошида билдирган фикрларини ривожлантиради. Мактаб ва мадрасаларни ислох қилиш масаласи Бухоро инқилобига сабаб бўлганига ишончи комил бўлган Айний, 3 — 4 аср олдинги ва ўзига замондош бўлган Бухоро мадрасалари ҳолати ва мударрисларнинг билим даражасини ҳамда уларнинг ҳукумат билан муносабатларини текшириш муҳимлиги ҳақида гапирди. Биринчи бўлимнинг “Уламонинг бузилиши ва булардан хонларнинг истифода қилиши” деб номланган биринчи ва ундан кейинги бобларида Айний сўзбоши ва муқаддимада билдирган фикрларини кенгайтиради ҳамда турли далил ва тарихий маълумотлар билан тўлдирди.

Шу қисмда Айний Ёш бухороликлар ва жадидлар ҳаракатининг вужудга келишига замин тайёрлаган ички ва ташқи омиллар хусусида ҳам фикр юритади.

У Бухорода юз берган инқилобни дастлаб маълум бир гуруҳ кишиларининг онгида пайдо бўлган инқилоб, деб ҳисоблайди. Жумладан, муаллиф биринчи бўлимнинг “Илмий ва ижтимоий инқилобга ҳозирланиш” бобида Амир Абдулахад (1885 — 1910) даврининг бошларида амирлик тузумига танқидий кўз билан қараган кишилардан бири — бухоролик маърифатпарвар Аҳмад Дониш ва унинг издошлари ҳақида кенг маълумот беради.

Асарнинг салмоқли қисмини ташкил этувчи иккинчи бўлимда 1908 — 1917 йилларда Бухоро жамияти ҳаётида рўй берган маърифий ва ижтимоий-сиёсий вазият қаламга олинган. Жумладан, Бухорода очилган янги усулдаги мактаблар ва бу мактаблар хусусида мутаассибчи уламолар ва тараққийпарварлар орасида юзага келган баҳс-мунозаралар, 1910 йил январдаги сунний-шиа низолари, 1910 йилда ташкил этилган Ёш бухороликларнинг яширин жамияти, бу жамиятнинг маърифат ва ислоҳот йўлида амалга оширган ишлари тўғрисида муфассал маълумот берилади.

Учинчи ва тўртинчи бўлимларда асосан сиёсий воқеалар — 1917 йил Россиядаги февраль инқилобидан сўнг Бухоро ёшларининг ислоҳот учун курашлари, амир томонидан 1917 йил 7 апрелда эълон қилинган фармони, 8 апрелда тараққийпарвар кучлар ташкил этган тинч намойишнинг ҳукумат томонидан бостирилиши, 1918 йилги Колесов воқеалари ва Бухорода жадидларга нисбатан қўрилган жазо чоралари тафсилотлари баён қилинган.

Бу китоб “Бухоро инқилобининг тарихи” деб аталган бўлса ҳам, муаллиф 1920 йил сентябрдаги инқилоб ҳақида батафсил тўхтамай, умумий хулосалар бериш билан чекланган. Тўғри, бу пайтда Айний Самарқандда эди, инқилоб воқеаларини ўз кўзи билан кўрмаган. Колесов воқеасида ҳам у иштирок этмайди. Эҳтимол, бу ҳолни Айнийнинг Бухоро инқилобидан ички норозилиги билан изоҳлаш мумкин. Ш.Тошева ва Ш.Шизуолар фикрича, бу масала чуқурроқ ўрганишни талаб қилади. Айни пайтда шуни назардан қочирмаслик лозимки, муаллифнинг ўз асарини бундай номлаши унинг 1920 йилги инқилоб ҳақида ёзиш мажбуриятини олганидан далолат бермайди, зеро, “Тарихи инқилоби фикри дар Бухоро” ҳамда “Бухоро инқилобининг тарихи” мазмунидан англашилганидек, Айний инқилобни Бухородаги ислоҳотчилик гоя ва ҳаракатлари билан боғлиқ ҳолда тушунади.

Садриддин Айний 1918 — 1920 йилларда ўзбек тилида баъзи шеърлар ва мақолалар ёзган бўлса-да, “Бухоро инқилобининг тарихи” унинг ўзбек тилидаги илк йирик асаридир. Шунинг учун асарнинг баъзи жойларида фикр равои ифода қилинмаган ўлимлар ва баъзан гализ жумлалар учраб туради.

Айний мазкур асарда қарлуқ лаҳжасидаги сўзларини форсий ва арабий сўзлар билан биргаликда баъзан усмонлича ва татарча сўзларни ҳам қўллайди. Бу ҳол фақат Айнийга хос бўлмай, ўша давр даврий матбуоти ҳамда тарихий ва адабий асарларида ҳам учрайди. XX аср бошларида Туркия, Қрим, Кавказорти ва бошқа ерларда нашр этилган китоб, газета ва журналларнинг Туркистонда кенг тарқалиши орқасида қардош туркий тиллардан бир қатор сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашиш жараёни кузатилади.

Маълумки, Ўзбекистон тарихининг энг мураккаб даврларидан бири бўлмиш 20 аср биринчи чорагига оид ноёб манба бўлган “Бухоро инқилоби тарихи” илгари ҳам ўзбек тилида ва бошқа тилларга таржима қилиниб, бир неча марта нашр қилинган. Бироқ бу нашрларнинг асосий нуқсони шундаки, уларнинг бирортаси ҳам асар тўлиқ чоп этилмаган.

“Бухоро инқилобининг тарихи” 1926 йили Москвадаги СССР халқлари марказий нашриётида араб имлосида нашр қилинди¹. Назир Тўрақулов китобнинг нашр этилиши сабабини: Ўрта Осиёнинг “ҳар бир ҳақиқий инқилобчиси” китоб орқали “Бухоро ўлкасида ёқиндагина бўлиб ўтган разолағлар” билан танишиб, Афғонистонда “саргардон юриб”, империалистлар ҳомийлигида Европа матбуотида хитобномалар бостираётган амирдан нафратлансин, “маънавий ва ахлоқий фойда” топиши билан изоҳлайди. Аммо бу нашрда негадир асарнинг номи “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” тарзида ўзгартирилди ва

¹ С. Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Москва, 1926 (китоб 260 бетдан иборат бўлиб, 3000 нусхада чиққан).

мазкур тарихий асарнинг чорак қисми қисқартириб юборилади.

1960-йилларда Айнийнинг саккиз жилдлик танланган асарлари ўзбек тилида нашр этилиб, унинг биринчи жилдига “Бухоро инқилобининг тарихи” ҳам киритилди¹. Ушбу нашр асарнинг қўлёзмалари асосида эмас, балки 1926 йилги Москва нашри асосида амалга оширилган бўлиб, унда мафкуравий ёндашув талаби асосида асар яна қисқартирилади. Айниқса, жадидларга салбий муносабат орқасида Абдурауф Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжаев каби бу оқим намояндларининг исмлари ва Фитратнинг асарларига оид катта парча тушириб қолдирилган. Бундан ташқари, баъзи сўзлар, кишилар исмлари ва жой номлари хато ўқилган. Масалан: “Тўғри амир тургон ҳовлига кирдилар” “Ўғри амир тургон ҳовлига кирдилар”, “Келиф” “килов”, “Деҳнав” “Раҳрав”, “пойкандлик” “пекиндлик”, “Вобкент, Вағонза каби туманлар” “Вобкент ва ўнза каби туманлар” тарзида ёзилган ва ҳоказо.

1987 йили Душанбеда асарнинг тожикча таржимаси чоп этилди². Таржима Айнийнинг шоғирди Раҳим Ҳошим томонидан Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида 2125 ашё рақами остида сақланувчи муаллиф дастхати асосида амалга оширилган.

Раҳим Ҳошим асарни деярли сўзма-сўз ва аниқ таржима қилган. Фақат, диний мазмундаги айрим сўзлар тушириб қолдирилганки, буни ҳам ҳукмрон давр талаби билан изоҳлаш мумкин.

Бевосита асарнинг Тошкентда сақланадиган қўлёзмаларидан фойдаланиш имконияти бироз чекланганлиги боис, тадқиқотчилар кўпинча қисқартирилган нашрларига мурожаат қилишга мажбур эдилар. Масалан, америкалик тадқиқотчи Эдвард Олворс асарнинг Тошкент нашрида тушириб қолдирилган «Жадид ёки Ёш бухоролилар фирқасининг тузилиши ва ёзилмаган программа» бобини асарнинг Москва нашри асосида инглизчага ағдарган.

Биз этироф этаётган нашрга муфассал сўзбоши ёзилиб, у ўзбек, япон ва рус тилларида берилган. Китоб охирига шахсий ва жуғрофий номлар, халқлар ва қабиалар, китоб, даврий нашр ва жамиятлар кўрсаткичлари илова қилингани, шубҳасиз, нашрнинг илмий қимматини оширади. Хуллас, Ўзбекистон ва Япония ўртасидаги тобора кучайиб бораётган илмий-маданий ҳамкорликнинг навбатдаги ажойиб самараларидан бири натижасида Садриддин Айнийнинг бундан қарийб бир аср илгари ёзилган “Бухоро инқилоби тарихи” асари илк бор тўлиқ ҳолида нашр этилди ва, ниҳоят, Ўзбекистон тарихига оид муҳим бир манбанинг қисқартиш ва хатолардан холи тўлиқ матни яратилди. Гарчанд, “Бухоро инқилобининг тарихи” нинг ушбу нашри асосан мутахассисларга мўлжалланган бўлса-да, эндиликда ишончли матн мавжудлиги асарни кирил ва лотин ёзувида табдил қилиш, бошқа тилларга тўлиқ ёки қисман таржима қилиш имконини беради.

*Фулом КАРИМИЙ,
адабиётшунос олим*

¹ Садриддин Айний. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар // Садриддин Айний. Асарлар. 1-том. Тошкент, 1963, 181-349-бетлар.

² Садриддин Айни. Тарихи инқилоби Бухоро / Баргардонанда аз ўзбеки ба тожики ва мураттиб: Р. Ҳошим. Душанбе, 1987.

Француз адиблари ҳикматлари

Ўлим донишмандларни асло ажаблантирмайди: улар ўлишга доим тайёр.

* * *

У на яхши дўст, на қариндош, бу — унинг ўзи.

* * *

Бутун дунё муҳаббатга бош эгади; севинг, севинг, қолганлари ҳеч нарса.

Жан де Лафонтен

* * *

Энг катта куч — тўсиқ, ундан-да катта куч уни енгиб ўтадиган ғурур.

Жан-Батист Мольер

* * *

Озгина билиш учун ҳам жуда кўп ўқиш керак.

* * *

Яхшининг ашаддий душмани — энг яхши.

* * *

Агар фақатгина бахтли бўлиш мақсад қилиб қўйилса, бунга тезда эришиш мумкин. Аммо одамлар кўп ҳолларда бошқалардан кўра бахтли бўлишни истайдилар, бунинг деярли иложи йўқ, негаки, бошқаларнинг бахти бизга ҳамиша кўпроқ бўлиб кўринаверади.

Шарль Монтескье

* * *

Дунё донишмандлик сари секинлик билан боради.

* * *

Кераксизлик доим зарур бўлган нарса.

* * *

Бошқаларнинг севгисига ёрдам берадиган — бизнинг севгимиз; бу ўзаро муҳтожлигимиз орқали юзага келади; севги инсонларга абадий алоқадор.

* * *

Кишилар яхши ёзадиган муаллифларни ўқиш орқали яхши сўзлашга ўрганадилар.

* * *

Соғ бўлишни истасанг ўзингни доим бахтли ҳис эт.

Франсуа-Мари Вольтер

* * *

Виждон — қалбнинг овози, эҳтирослар — тананинг.

* * *

Ҳаёт ўз ҳолича ҳеч қандай маъно англатмайди: унинг қиммати қандай яшай билишдадир.

* * *

Айрим кимсалар юз ёшида қабрга кирадилар-у, аслида эса туғилибоқ ўлган бўладилар.

* * *

Инсоннинг юраги унинг жаннати ёки дўзахидир.

* * *

Ҳамма нарсага қарши туриш мумкин, аммо саховатга эмас.

* * *

Яшамоқ — нафақат нафас олмоқ, балки ҳаракат қилиш демакдир. Узоқ умр кўрган киши эмас, балки ҳаётни кўпроқ ҳис этган кишигина узоқ яшаган, дейиш мумкин.

Жан-Жак Руссо

* * *

Авлодларга аждодлардан кўра кўпроқ билим ва бахт қолдиришга интил, мерос қолган нарсаларни такомиллаштириш ва кўпайтириш — тинмай меҳнат қилмоғимиз зарур бўлган соҳа.

Дени Дидро

* * *

Баъзилар ўзлари билмаган ҳолда бахтли яшайдилар.

* * *

Хулқ тузатилишдан кўра кўпроқ бузилишга мойил.

* * *

Буюк ишларни амалга ошириш учун ҳеч қачон ўлмайдигандек яшаш керак.

Люк де Клапье де Вовенарг

* * *

Яхши кўрган аёлингга эришиш учун унга нописанд муносабатда бўлишинг зарур.

Пьер-Огюстен Бомарше

* * *

Ҳечдан-ҳеч чарчаш бу — дангасалик.

Антуан Ривароль

* * *

Вақтни тўхтатиб қўядиган инсон эмас, аксинча, инсонни тўхтатиб қўядиган куч вақтдир.

Франсуа-Рене де Шатобриан

* * *

Гўзаллик — бахтнинг ваъдаси.

* * *

Ҳаммани билишинг мумкин, аммо ўзинингни эмас.

* * *

Роман — катта йўлда сайр қилаётган кўзгу.

* * *

Ҳар бир кишининг ҳаётида, гарчи ўзига мумкин эмасдек туюлса-да, буюк нарсаларни қила оладиган бир лаҳзаси бўлади.

* * *

Севги — тараққиёт мўъжизаси

* * *

Гўзаллик нима? У сизга роҳат берадиган янгича бир қобилият.

* * *

Ҳаётдаги деярли ҳамма бахтсизликлар ишимизнинг юришмаётгани ҳақидаги сохта тасавурларимиздан келиб чиқади, шу билан бирга, инсонларни яхши билиш ва воқеалар ҳақида соғлом фикр юрита олиш бизни бахт сари етаклайди.

Стендаль

* * *

Ғояларни фақат ғояларгина зарарсизлантириши мумкин.

* * *

Сабр билан кутилган ҳамма нарса ўз вақтида келади.

* * *

Шон-шуҳрат ва заҳар... Улар фақат ўз меъёри билан ширин.

* * *

Ҳақиқий олим хаёлпарастдир, кимки хаёлпараст бўлмаса, у ўзини амалиётчи деб ҳисобласин.

* * *

Севги нафақат ҳиссиёт, балки санъат ҳамдир.

* * *

Ўзини ҳурмат қилган одамгина бошқаларни ҳам ҳурмат қила олади.

* * *

Буюк инқирозларда қалб ё парчаланadi, ёки мустаҳкамланади.

* * *

Эрли аёл — тахтга ўтиришни биладиган қулдир.

* * *

Она қалби кечиримларга тўла бир уммондир.

* * *

Катталарнинг ўз қўл остидагилари билан ҳазиллашишлари ноҳақликдир. Ҳазил — бу ўйин, ўйин эса тенгликни талаб қилади.

* * *

Қалб жароҳатини кечириб мумкин, бироқ унутиш қийин.

* * *

Муҳаббат — хотиралар хазинаси.

* * *

Галаба — қурбонлар қуёши.

* * *

Тажрибалар бахтсизликлар эвазига бойиб боради.

* * *

Энг буюк романнавис — Тақдир.

* * *

Вақт — ҳамма учун етишмайдиган нарса.

* * *

Ҳақиқий севги ҳеч нарса билан ҳисоблашмайди.

* * *

Севадиган киши ҳеч нарсдан шубҳаланмайди.

* * *

Камбағаллик тўхтаганда хасислик бошланади.

* * *

Ақсарият одамларда ўз курашларини яширишга ва голибликлари-
ни кўрсатмасликка ундайдиган манманлик бор.

* * *

Худбинлик — дўстликнинг оғуси.

* * *

Коллекция йиғишга қизиқувчанлик — ақлдан озишнинг илк бос-
қичи.

* * *

Ҳаёт катта йўқотишларсиз давом этмайди.

* * *

Эркак — гўё бир ҳукумат. У ҳеч қачон ўз хатоларини тан олмайди.

Оноре де Бальзак

* * *

Ҳурмат қилмасдан туриб севиб бўлмайди.

Александр Дюма

* * *

Қирқ ёш ёшликнинг кексалиги, эллик ёш эса кексаликнинг ёшли-
гидир.

* * *

Вақтида келган гоёларни ҳеч қандай куч тўхтатолмайди.

* * *

Инсон чехраси ҳар доим унинг ички дунёсини кўрсатиб беради,
шу боис, фикр юзда намоён бўлмайди, деб ўйлаш хатодир.

* * *

Ҳар бир инсон тунда ёруғлик сари интилади.

* * *

Қалб гўзаллиги билан безатилмаган ҳар қандай ташқи ҳусн мукамал бўла олмайди.

* * *

Ҳаёт — бир гул. Севги — унинг гунчасидаги бол.

* * *

Денгиздан каттароқ манзара бор, бу — осмон; осмондан ҳам кўра каттароқ манзара бор, бу — қалб кўзи.

Виктор Гюго

* * *

Табиат — бир санъат асари, Оллоҳ уни яратган ёлғиз артист, инсон эса унга ёмон руҳ берадиган бастакор.

Жорж Санд

* * *

Кимки севишни билса, у ўзини қанчадан-қанча одам севишини ҳис қилади.

Альфред де Мюссе

* * *

Доноликни Оллоҳ инъом этган, аммо истездод бизга тегишли.

* * *

Олма дарахтидан апельсин сўраш кўпчиликка теккан касаллик.

* * *

Инсон умрининг энг яхши даври “ҳали жуда эрта”, кейин эса “энди жуда кеч” дейиш билан ўтади.

Гюстав Флобер

* * *

Бу ҳаёт — ўз каравотларини ўзгартириш истаги бўлган ҳар хил касаллар билан тўла бир касалхона.

Шарль Бодлер

* * *

Фан ватаннинг энг юксак қиёфаси бўлмоғи зарур, зотан барча халқлар ичида фикр ва ақлий фаолият соҳасида бошқалардан ўзиб кетган халқгина биринчи ўринга кўтарилади.

Луи Пастер

* * *

Хурوفот одамни заифлаштиради, ақлдан оздиради.

Эмиль Золя

* * *

Ҳаётдан завқланайлик! Биз уни қанча кўп ҳис этсак, шунча кўп яшаймиз.

* * *

Бўлиб ўтган ҳодисалардан афсусланиш яхшимас, бизга мушкilot

туғдирган ўзгаришлардан нолимаслик керак, нега деганда, ўзгаришлар ҳаётнинг асосий шартларидандир.

Анатоль Франс

* * *

Энг яхши соғлик бу — ўз соғлигингни ҳис этмасликдир.

* * *

Ўйламоқ бу — ўрмон қаъридан ёруғлик изламоқ билан баробар.

* * *

Бу дунёнинг бир камлигини доим пеш қилиб, ўз камчиликларингизга бу қадар ёпишиб олмагн.

Жюль Ренар

* * *

Ҳаёт ғамгин эмас, унда ғамгин дамлар бор.

* * *

Биз хоҳлаб тез-тез, хоҳламай эса доим адашамиз.

* * *

Тирик инсон ҳали ҳеч нимани йўқотмадим деса бўлади.

* * *

Буюк санъаткор муқаррар равишда ғамгин бўлганида қувноқ, қувноқ бўлганида эса ғамгин асар яратади.

* * *

Кимнинг юраги ҳамма учун ураётган бўлса, у чинакамига буюк инсондир.

* * *

Қалбнинг ашаддий душмани — умрнинг тугаб бориши.

* * *

Инсон бир ҳақиқатни тушуниб етмоғи керак: у дунёнинг ижодкори ва соҳиби ҳисобланади, ҳаётдаги барча эзгуликларнинг шон-шуҳратию ердаги барча бахтсизликлар унинг зиммасига тушади.

Ромен Роллан

* * *

Яхши гапириш учун фикр бўлиши зарур, яхши тинглаш учун — зеҳн.

Андре Жид

*Французчадан
Маҳмадиёр АСАДОВ
таржимаси*

Михаил КУЗМИН

Буюк Искандар зафарномаси

Биринчи китоб

МУҚАДДИМА

Шону-шавкатга элтгувчи йўллар турлича: бирлар хайрли ишлари, бошқалар жанг-жадаллари, учинчилари ақл-заковати ва, ниҳоят, тўртинчилари — қароматлари билан эришишади. Аммо тарих зар-варақларини излаб, юқоридаги барча фазилатларни ундан бошқа ҳеч бир зот ўзида мужассам эта олмаганлигига амин бўламиз. Бу зот — Буюк Искандар бўлади. Унутилмас Каллисфен, Юлий, Валерий, Бовэлик Викентий, Гуалтерия де Кастильоне, Лампрехт, Александр Парижский, Петр де С. Клу, Рудольф Эмский, ажойиб қалам соҳиби Ульрих фон Эшинбах ва айниқса, беназир Фирдавсийлардан кейин Искандар ҳақида ёзиш осон эмаслигини яхши тушунаман. Лекин мен бу ишга ул буюк сиймонинг ўчмас хотирасини такрор мадҳ этиш мақсадида қўл урмайман: ибодат қилаётганлар асрлар оша сайқал топган мисралар қайси буюк алломалар томонидан яратилганлигини эслаб ўтирмагандек, мен фақат бу хусусда қалбимни тўлиб-тоширган шавқ-завқ билан ўртоқлашмоқчиман холос.

Биринчи боб

МИСР ПОДШОСИ НЕКТАНЕБ ҲАҚИДА

Қадим Мисрда нафақат донолиги, балки илми нужум, сеҳр-жоду борасидаги билимлари билан шуҳрат қозонган Нектанеб исмли подшоҳ ўтган экан. Урушда доимо унинг қўшинлари ғалаба қозонар экан. Аммо уруш тақдирини подшоҳ жангоҳда эмас, уйда ўтириб, сеҳр-жоду ёрдамида олдиндан ҳал этиб қўйишини ҳеч ким билмас экан. Жанг кетаётган пайтда у, яширин хонага кириб олиб, қоҳинлар либосида, қўлида темир таёқча ушлаб, дуо ўқиб, жангни бошқараркан: агар денгиз жанги бўлса, сув тўлдирилган мис тосдаги рақиб қайиқларини чўктирар, қуруқликда бўлса — мумдан ясалган душман аскарларига игна санчаркан. Бундай ғаройиб хатти-ҳаракат олисда содир бўлаётган ҳақиқий жанг тақдирини ҳал қиларкан. Аммо бир кун чопарлар яна ғанимлар бостириб келаётгани ҳақида подшоҳга хабар берганларида, одатдагидек тождор жодугар томонидан чорланган сув ва ҳаво инс-жинслари бу гал унинг мағлуб бўлиши муқаррарлигини

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

180

ва шу боис ёрдам беришга ожиз эканликларини маълум қилишади. Нектанеб иягидаги сохта соқолини юлиб ташлаб, оддий кийимда зудлик билан Мисрдан яширин қочиб қолади.

Унинг мағлубиятга ўрганмаган саркардалари пойтахтга қайтишганда, сарой бўш эди. Қидириб-қидириб, яширин хонада мум одамчаларнию, сувда ивиб ётган сохта соқолни топишади. Ҳайрат ва ваҳимага тушган халққа маъбуд Серапис башоратчи орқали ваҳий юборади:

*Тарк этди Нектанеб узоқ муддатга Сизларни,
Аммо қайтажак бир кун ёшлик қиёфасида.*

Бу мисраларни ғойиб бўлган подшоҳ ҳайкалига чизиб, сағанага қўйишди; бирмунча вақт ўтгач эса, муваққат ҳукмдорни сайлаб олишди.

ОЛИМПИАДА ВА ДУОХОН

Қочоқ подшоҳ Македонияга бориб қолади. У ерда анча-мунча яшайди, тирикчилик учун фолбинлик билан шугулланади ва дуохон, башоратчи сифатида ном қозонади.

Ўша мамлакат шоҳининг Олимпиада исмли хотини бўлиб, у бепарзанд эди. Бир куни малика боғ сайли пайтида сирдош оқсочига ҳасрат қилиб қолади, туғмаслигим учун эрим ҳайдаб юбормаса бўлди, дейди. Шунда оқсоч шу атрофда бир фолбин пайдо бўлганини ва унинг дами ўткир экани ҳақида сўзлайди. Шу заҳотиёқ дуохонга одам юборишади. Боққа кириб келган фолбин Олимпиадага икки букилиб таъзим бажо айлади ва қўйнидан олтин суви юргизилган, сайёралар тизими рангли тошлар билан тасвирланган тахтача чиқариб қўяди. Рангли сайёралар орасида Гермес (зумрад) ва Чўлпон (кўкиш ёқут) ажралиб турарди. Уларга тикилиб, фолбин узоқ жим қолди, малика ҳам жим. Ниҳоят, мисрлик сўз бошлади:

– Бепуштлик дардинг Филипп билан тузалмайди. Биргина тангри Аммон сенга ёрдам бериши мумкин. Лекин сен бунинг учун кўп нарсага тайёр бўлишинг керак бўлади. Розимисан?

– Гапиравер, — деди малика кўзини кўтармай.

– Мен дуода бўламан, сен эса бошингга ёпинчиқ ташлаб олиб, Ливия маъбудини кутасан; илон вишиллашини эшитган заҳотинг, саройдан барчани узоқлаштирасан ва меҳмонни қабул қилиб оласан; унинг соч-соқоли тилла, кўкраги ҳам тилла, пешонасида эса якка мугузи бор. Висол пайтида чурқ этмайсан. Фақат шундагина сен ҳомиладор бўласан, вақти-соати етгач, ўғлон кўрасан, оламини сўрагувчи жаҳонгир бўлади у.

Олимпиада бир оз сукутдан сўнг, бошини кўтариб, фолбинга кўзларини тикиб, деди:

– Борди-ю, алдаётган бўлсанг, ўлдим деявер.

Осмонда пайдо бўлган юлдузлар томон қўлларини чўзиб:

– Онт ичаман! — хитоб қилди Нектанеб.

– Жавобини эртага оласан, — деди малика ва ўрнидан кўзгалди.

Дуохон уни тўхтатди:

– Мен яқин атрофда бўлиб сени бирдек дуо қилиб туришим лозим. Хобхонангга яқинроқ яширин жой бўлса, кўрсатсанг.

Малика жойни кўрсатди, лекин қатъий тайинлади:

– Ҳеч кимга тишингни ёрмайсан.

Малика узоқлашгач, Нектанеб қалампирмунчоқ гулини узиб, унинг гулбаргига Олимпиада исмини игна билан ёзди; гулни кўкка

чўзиб, тангрилардан у, яъни Нектанеб, ўйлаб топган ҳийлани Филиппнинг хотини дилига мустажоб қилишни ёлвориб сўради.

ҲОМИЛАДОРЛИК

Ҳамма нарса мисрлик айтгандек бўлди; у мугуз қадалган ниқобда малика хобхонасига бир эмас, кўп мароталаб, токи малика ҳомиладор бўлгани сезилмагунча, келиб турди. Ниҳоят, малика қувонч ҳам қўрқув ила эрининг қайтишини кута бошлади.

Иккинчи боб

ФИЛИППНИНГ ҚАЙТИШИ

Узоқ ҳарбий юришда бўлган Филипп бир куни кўрган тушидан оромини йўқотди. Подшоҳ аъёнлари орасида бўлган бобиллик таъбирчининг изоҳича, Олимпиада шу кунларда миср худосидан ҳомиладор бўлган. Табиийки, бундан хурсанд бўлмаган Филипп уйга ошиқди. Унга пешвоз чиққан хизматкорлар малика бетоб ётганини айтишди. Шоҳ хобхонага кириб, хотинига яқинлашди. Олимпиада унсиз йиғларди. “Мен ҳаммасидан воқифман, куюнма, тангрилар иродасига бўйсунмоғимиз лозим,” – таскин берди шоҳ маликага.

– Мунажжимни чақиртиринглар, – буюрди Олимпиада, ниҳоят, ўзини тутиб олиб.

Кириб келган Нектанеб фол очиб, содир бўлган ҳодисага берган изоҳи бобиллик таъбирчининг айтганлари билан бир хил чиқди. Бундан лол қолган, лекин ҳамон қош-қовоғи солиқ Филипп йиғлаётган рафиқасини бағрига қучди; улар шу ҳолатда оқшомгача, янги ойнинг янги чиққан ўроғи деразадан мўралагунга қадар ўтиришди.

СИРЛИ АЛОМАТЛАР

Шундай қилиб, шоҳ ва малика, тинчланиб, айни пайтда ҳеч бир қувончсиз ой-кун битишини кутишди. Малика ўзини анча бардам ҳис этар, дугоналари билан тез-тез боғ сайлида бўларди. Гоҳ-гоҳ базм-ларда ҳам қатнашиб, Филипп ғирт маст бўлгунча (македонияликлар одатда шундай ичишади) ўтирарди. Бир гал базмда одатдиган ортиқроқ ўтириб қолади ва бундай камўйликнинг жазосини ҳам олди; маст шоҳ: “Қорнингдаги бола меники эмас”, – деб таъна қила бошлади. Таҳқирланган малика ўрнидан туриб кетмоқчи бўлганда зиёфат дастурхони остидан каттакон илон вишиллаб бош кўтариб чиқди, базмдагиларнинг кайфини учирди. Ҳамма сакраб ўрнидан туриб кетди, шоҳнинг ўзи ҳам ридосининг бари билан бошини ўраб олмоқчи бўлди: Бир вақт илон бургутга айланди-да, учиб бориб малика кўкрагига қўнди, гезарган лабларидан уч бора чўқиди-да, меҳмонхона туйнугидан кўкка кўтарилиб, қўздан ғойиб бўлди. Филипп тиз чўкканча : Сен ким бўлдинг – Аммонми? Аполлонми? Асклепийми? – деб сўраганча қолаверди мўъжиза ортидан. Олимпиада бўлса бир гала хонимлар ҳамроҳлигида ичкарига шошилди. Булар бари мисрликнинг яна бир найранги эканини ҳеч ким сезмади.

ИККИНЧИ АЛОМАТ

Кейин содир бўлган аломатлардан ҳам, гарчанд энди маккор афсунгар аралашмаётган бўлса-да, бўлажак чақалоқ ғайриоддий экани-

га Филиппда ишонч янада ортиб борди. Кунлардан бир кун шоҳ қўлга ўргатилган қушларини боқиб ўтирарди; малика эса айвонда ўтириб олиб безак тикиш билан андармон эди; баъзан қушлар у ерга келиб қўнса, оёқ остида ўралашиб юрган кучукча ириллаб қушларни ҳайдарди, малика улар томон гоҳ-гоҳ кўз ташлаб қўярди. Бирдан оппоқ қушлардан биттаси малика тикаётган нарчасига қўнди-да, бир зумда тухум қўйди, тухум думалаб ерга тушиб, синди, малика чинқириб юборди. Синган тухумдан ўрмалаб чиққан илон боласи ўзи ёриб чиққан бошпанасини айланиб чиқди, ва яна тухум пўчоқ ичига кириб кетмоқчи бўлгандай, бошини суқди ва шу заҳоти бир титради-ю, жон берди. Малика айвон панжарасидан пастга бошини эгилтириб, ёға бошлаган ёмғирга ҳам эътибор бермай, Антифонтнинг ушбу аломатга таъбирини тинглади: унинг айтишича, Филиппнинг бўлажак ўғли дунёни айланиб, забт этади, аммо бевақт оламдан ўтади. Малика бир хўрсиниб олди-да, чокларини йиғиштириб, гаройиб ўғил туғилишини кутгани ичкарига кириб кетди.

ИСКАНДАРНИНГ ТУҒИЛИШИ

Бўшаниш муддати ўтиб кетган бўлса-да, малика ҳамон қорнини дўмпайтириб юрар, вақт-соатни атайлаб кечиктираётган Нектанебни койирди; у бўлса самодан қулай аломатларни кутарди. Малика эрта тонгдан доянинг махсус баланд курсисига ўтириб олар, ўпкаси тўлиб-тўлиб кўзёши қилар, шу ҳолатда ухлаб ҳам қоларди. Ниҳоят, минора устидан Нектанеб қичқирди: “Вақт бўлди!” Олимпиада оғриқнинг зўридан ўкириб юборди, беҳуш бўлиб, на мусаффо осмонда чақнаган чақмоқни кўра олди ва на момоқалдиروқни эшитди.

Доя туғилган ўғлонни курси остидан қўтариб олди. Бола на отасига, на онасига ўхшарди: сочлари арслон ёлидек узун, юзи қип-қизил, бир кўзи баландга, иккинчиси ёнга қараган, калласи каттагина, фақат бурни рисоладагидек эди.

Искандар мана шу тахлитда дунёга келди.

ВАЛИАҲД ТАРБИЯСИ

Филипп унга ўхшамайдиган қизил башара, ўжар фарзандини ёқтирмади. Аммо, аввалги хотинидан бўлган фарзанд ўлиб кетган ва делфилик Сивилланинг, сендан сўнг ҳўкизкалла отни жиловлай оладиган буюк қаҳрамон подшолик қилади, деган башоратини эслаб, қўнгли таскин топарди. Валиаҳд тарбиясига масъул этиб замонасининг етук олиму фузалолари тайинланди: Полинип (қироатдан), Левкипп (муסיқадан), Милен (ҳандасадан), Аксидент (воизликдан), Леонид (ҳарбий санъатдан), Арасту (фалсафадан). Файласуф, шаҳзода ва сарой аъёнларининг фарзандлари орасидан саралаб олинган бошқа шогирдлар кўпинча боғ сайлида бўлишиб, соя-салқин хиёбонларда суҳбатлар қуришарди. Устоз шогирдига буюк келажак, олам-жаҳон шухрат башорат қиларди. Кунлардан-бир кун кекса файласуф толиблардан келажакда улар подшоҳ бўлиб қолишса, устозларига нима ҳады қилган бўлардилар, деб сўраб қолади. Бири уни ваъда қилди, иккинчиси буни ва ҳ.к. “Сен-чи, шаҳзода?” – сўради устоз шогирднинг ўзидан. Қизғиш ёлини селкиллашиб, қизил чарм коптокни осмонга отиб ўйнар экан: “Келажак тўғрисида ўйлаб ўтириш не ҳожат? Вақти келади, ўзингиз кўрасиз, сизга қандай муносиб совға топишимни,” – деб жавоб қилди Искандар. Арасту унинг пешонасидан ўпиб қўйди.

НЕКТАНЕБНИНГ ЎЛИМИ

Тангридан бўлган ўғлининг келажаги Олимпиадага тинчлик бермасди; Нектанебдан юлдузларга қараб ўша тақдирни айтиб беришини қайта-қайта талаб қилаверди. Мунажжим навбатдаги галда валиаҳднинг буюк келажаги ҳақида сўзлаётганда, хонага кириб келган Искандар келажагини ўз кўзи билан юлдузлардан ўқиб олишни ихтиёр қилди. Нектанеб эртасига тунда шаҳзода билан қалъа қўрғони устига чиқди — мисрлик юлдузлар ҳақида гапира бошлаган ҳам эдики, бирдан Искандар уни пастга туртиб юборди. Чоҳда инграб ётган Нектанебга шаҳзода юқоридан луқма ташлади: “Бир лаҳзадан сўнг нима бўлишингизни билмай туриб, бошқаларнинг узоқ келажагини қандай айтиб бера оласиз?” — Шундай дея тезда ўзи ҳам пастга тушиб, мунажжим узра энгашиб сўради:

— Қаттиқ тушдингизми? Кечирасиз, мен шунчаки ҳазиллашган эдим.

— Сен айбдор эмассан. Падаркушлик сенинг тақдирингда ёзилган.

— Эй, ярамақ кул, нималар деб валдираяпсан? — деди Искандар тўсатдан уни сенсираб.

— Ўлимим олдида ёлгон сўзламайман, шаҳзода. Тингла, қулоқ сол, — деди ва энтика-энтика Искандарга унинг дунёга келиш тарихини ҳикоя қилиб берди. Бир оздан сўнг кўзи юмилди. Шаҳзода унинг гапларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, оининг хира ёғдуси остида сеҳргарнинг юзига узоқ тикилиб қолди; сўнг чуқур нафас олдида, жасадни елкасига кўтариб, малика оромгоҳига йўл олди. Олимпиада ҳали ухламаган эди. Кўрганлари, айниқса, ўғлидан эшитганларидан у даҳшатга тушиб, тахтиравонга ўтириб қолди. Эртасига келгинди мунажжимнинг бахтсиз тасодиф натижасида ҳалок бўлганини овоза қилишди. Мисрликни юнон удумлари бўйича дафн этишди.

БУКЕФАЛ

Ўн беш ёшли Искандар баҳор кунларидан бирида отасига қарашли отхона ёнидан ўтатуриб, бошқа отларникига ўхшамаган кишнашни эшитиб қолди.

— Бундай хунук кишнаётган қанақа от бўлди? — сўради шаҳзода отбоқарлардан. Худди сўровга жавобдай, от яна ҳам қаттиқроқ кишнади. Лекин бу сафаргиси кумрининг овозидай майин туюлди.

— Бундай ёқимли кишнаётган қанақа от бўлди? — сабрсизлик билан қошларини чимирди шаҳзода. Отбоқарлар, бу ҳали минишга ўргатиша олмаган Букефал деган от экани, уни ўлимга маҳқум этилган маҳбусларнинг эти билан боқиб, темир қафасда сақланаётганини тушунтиришди.

Искандар қафас эшиги лўкидонини суриб, оёқ остида мужиб ташланган суяклар тўла отхонага кирди, баҳайбат отни шартга ёлидан тутиб, унинг кўзларини қуёш томон кескин бурди, сўнг устига одам кўндирмаган отга сакраб минди-да, сарой томон ўқдай учиб кетди.

Отбоқарлар чанг-тўзон ортидан ҳай-ҳайлаб улгурмай, асов от оғзидан кўпик сачратиб, елкасида қизил юзли чавандози билан подшо саройи олдида ғоз турарди. Фала-ғовурни эшитиб уй либосида югуриб чиққан Филипп тиз чўкиб хитоб қилди: “Салом, эй олов отни жиловланган жаҳонгир ўғлим!” Юқори қаватдан бу манзарани кузатиб турган малика, отбоқарлар ва ўша ерда жам бўлган халойиқ: “Жаҳонгирга саломлар бўлсин!” — деб такрорлашди. Искандар эса қуёшга

кўзининг қири билан қараб турган от бўйнидан шапатилаб, кулим-сираб турарди.

Учинчи боб

ИСКАНДАР ОЛИМПНИЯ ЎЙИНЛАРИДА

Эндиликда ҳарбий юришларда отасига ҳамроҳлик қила бошлаган Искандар машҳур олимпия ўйинларида куч синаб кўришни орзу қиларди. Шоҳ, бунга унчалик рўйхушлик кўрсатмаса-да, валиаҳднинг энг яқин дўсти Гефестион билан бирга ўйинларга боришга рухсат берди ва шу мақсадда махсус кема ҳам ажратди. Писага етиб келгач, мусобақаларда иштирок этиш учун узоқ-яқиндан талай машҳур суворийлар тўпланганини эшитишди: беотийлик Ксанфий, коринфлик Кимон, яна Клитоман, Аристиин, Алунфос, Пирий, Лаконид ва бошқалар. Иштирокчилар орасида Аркан подшоҳининг ўғли димоғдор Николай ҳам бор эди. Искандар кемадан тушиши билан худди ўша билан тўқнашди.

– Томошага келдиларингми? – менсимай луқма ташлади Николай.

– Биз мусобақада иштирок этгани келдик.

– Хоҳ-қо, уни қаранглар-а, сизнингча бу ерда ёш болалар ўйини бўлади, шекилли?

Искандар жаҳдан тутақиб, жавоб қилди:

– Мен сен билан беллашишга тайёрман!..

– Мен Аркан подшосининг ўғли Николай бўламан, – давом этди димоғдор йигит.

– Мен шаҳзода Искандар, Македония подшоси Филиппнинг ўғлиман. Лекин подшоҳларнинг нима аҳамияти бор? Ҳаммаси ўткинчи дунё.

– Сен тўғри гапиряпсан, лекин бунинг маъносини ўзинг тушуняпсанми?

– Сенинг баландпарвоз гапларингдан кўра яхшироқ тушуниб турибман.

Мана шундай гап ўйинидан сўнг ҳар икковиси ҳам чап ёнига туфлаб, икки томонга тарқалди.

Эртасига жанг аравалари пойгасида қатнашган Искандар ҳаммадан ўзиб чиқди. Шаҳзода Николай эса, араваси остида қолиб ҳалок бўлди. Македония шаҳзодасига ғолиблик тожини кийгизаётган лаҳзада Зевсининг ердаги вакили, қоҳин қуйидаги мисраларни қироат қилди:

Ваҳий бўлди олимпия тангриси Зевсдан:

Душманларинг бўлур мағлуб, киборлар – мулзам.

ФИЛИППНИНГ КЛЕОПАТРА БИЛАН НИКОҲИ

Гултож кийиб, хурсанд қайтаётган шаҳзодани ватанида нохуш хабар кутарди. Шоҳ Олимпиаданинг жавобини бериб, учинчи бор уйланишни ихтиёр этган эди, бу гал Лисийнинг сингласи Клеопатрага. Искандар тўй куни етиб келган эди. Бошидаги тожни олмасдан ҳам меҳмонларга лиқ тўла, анво таомлар хидига тўлган базмгоҳга кириб борди. Шоҳона либосларда Филипп ва Клеопатра, маҳобатли шамдонлар ўртасига қўйилган тахтларда виқор тўкиб ўтиришарди. Шаҳзода остонада тўхтаб, сўз қотди: “Ота, меҳнатларим эвазига илк бор эришган ғалаба рамзи – мана бу тожни қабул қилинг. Мен сизнинг никоҳ тўйингизда иштирок этаётганимдан бахтиёрман; онам Олим-

пиадани бошқа эрга узатаётганимда сиз ҳам келиб турасиз деган умид-даман.” Шундай дея, ўзини қаерга қўйишини билмай қолган Искандар келин-куёвнинг рўпарасига ўтириб олди. Лисий ўтирган жойидан қичқирди: “Шоҳ қонуний ворисга эга бўлиш мақсадида аслзода Клеопатрага уйланишга қарор қилди...” У яна гапирмоқчи бўлган эди, аммо вой-войлаб орқасига ағдарилиб тушди: Искандар шиддат билан отган оғир шамдон унинг қаншарини ёрган эди.

Сўкиниб ўрнидан туриб кетган Филипп бир неча қадам босибоқ, мантияси оёқларига ўралиб, йиқилиб тушди. Искандар “қаҳ-қаҳ” уриб кулди: “Осиёни забт этган, Оврўпага даҳшат солган жаҳонгир икки қадам юролмай, йиқилиб тушса-я!”

Клеопатра ҳам ўрнидан туриб кетганди. Барча меҳмонлар ва хизматкорлар ғуж бўлиб, ўртага тўпланиб қолишди. Филипп ва Лисийнинг дўстлари Искандарга ташланишди. Лекин у инқиллаб ётган шохнинг шамширини тортиб олиб, ўнгу-сўлга хайбат солиб, ҳайқирди: “Эй, чақирилмаган она, сенга яхши маслаҳатим — кет бу ердан!” Ваҳимага тушган меҳмонлар тумтарақай бўлишди; қоронғу бурчакларга, ўриндиқлар остига яширинишди. Кўрқиб кетган Клеопатра ҳам гоҳ шоҳга, гоҳ акасига аланг-жалаңг қараб, хонимлар билан тезда кўздан ғойиб бўлишни афзал топди. Искандар қўлида шамширни ўйнатиб, бино бўшаб қолмагунча айланиб юраверди.

Ниҳоят, базмгоҳ меҳмонлардан холи бўлди; деразадан хира тонг мўраларди; йиқилиб шикастланган шоҳ ҳали ҳам инқиллаб ётарди. Шаҳзода шамширни четга ташлаб, отаси томон борди ва энгашиб деди:

“Эҳ, шоҳ! Нега энди бу номаъқул ишни қилдингиз?”

Аммо Филипп фақат “оҳ-воҳ” қиларди. Искандар сўроқ билан бошқа қийнаб ўтирмай, замбил келтириб, уни хобхонасига элтишни буюрди.

Мотамсаро либосга бурканган Олимпиада кўз ёшлари билан ўғлини бағрига босди: ҳимоячиси борлигидан у албатта хурсанд эса-да, айни пайтда кўнгли ғаш эди. Нақ ўн кун шаҳзода шоҳ билан малика ўртасида у ёқдан-бу ёққа югурди, уларнинг бағриларидаги тошни эритиб, яраштириб қўйиш мақсадида эди. Ниҳоят, Филипп бўса олмоқ учун Олимпиадага яқинлашди, малика майин жилмайиб, эрининг бўйнидан қучди; Искандар ярашувга халақит бермаслик учун ўтирилиб, дераза олдида келди ва олисдаги тоғларга тикилди.

Халқ орасида шаҳзоданинг доно ва мардлиги ҳақида гаплар кенг тарқалиб борарди.

Тўртинчи боб

ФОРС ЭЛЧИЛАРИ БИЛАН ТЎҲНАШУВ

Шундан сўнг шоҳ у ёки бу шаҳарда бўлиб турадиган кўзғолонларни бостириб келишга Искандарнинг ўзини мустақил юборадиган бўлди. Бир донолик билан, бир жангу-жадал билан у вазифани аъло даражада ўтаб келарди. Шундай сафарлардан биридан қайтаётган Искандар кенг ўтлоқда чодирлар қуриб, шу атрофда айланиб юрган, нақ саватдай бош кийим кийиб олган одамларни кўриб қолди. Бу нотаниш кимсалар юнонлардан хирож ундириш мақсадида юборилган форслар подшосининг элчилари эканидан хабар топган Искандар новчадан келган қизил соқоллик томон от қўйиб келди ва дағдага билан сўради:

– Сизлар Доронинг хирож йиғувчиларимисизлар?
 – Худди шундай, эй азамат йигит, – жавоб қилди қизил соқол.
 – Ундай бўлса, мен Македон подшоси Филиппнинг ўғли Искандарнинг Дорога қуйидаги жавобимни етказинглар: юнонларнинг босқинчиларга бож тўлаши номуносиб ишдир; авваллари отам якка қўллик қилиб, сизларга хирож тўлашга мажбур бўлган бўлса, эндиликда мен борман, энди мен билан ҳисоблашинингларга тўғри келади. Билиб қўйинглар, бундан буён хирож тўлашдан бош тортибгина қолмай, аввал тўлаганларимизни ҳам ундириб оламиз.

Искандар, қўлларини кўкка чўзиб, онт ичди. Форслар орасида бир мусаввир бўлиб, у зудлик билан узоқ Бобилдаги шаҳаншоҳга етказиш учун қумуш тахтачага заркокил баҳодир суратини тушириб улгурди.

ФИЛИППНИНГ ЎЛИМИ

Бу орада Филиппнинг пойтахтида нотинчлик юзага келади. Анчадан буён Олимпиадага (аёлнинг ёши бир жойга бориб қолганига қарамай) ошиқи беқарор бўлиб юрган Фессалоникия ҳукмдори Пазваний қандай йўл билан бўлмасин ниятига эришишни режа қилади. Ёмғир ёғиб турган бир куни шоҳ маликаси театр томошасига борди. Подшо атрофидаги ўриндиқларнинг ярмидан кўпини Пазваний ва унинг тарафдорлари эгаллашган эди. Келишилган ишорадан сўнг Филиппнинг боши узра уни елпиғич билан елпиб турган йигит бирдан шамширини чиқариб шоҳнинг елкасига солди. Айни пайтда фитнесчиларнинг бир қисми Пазваний бошчилигида Олимпиаданинг хоналари томон ошиқишди, қолганлари эса кўчаларда бетартибликлар содир қилиб; “Яшасин шоҳ Пазваний! Мисрликдан ортган ҳаромзодага ўлим!” – дея жар солиб, ҳеч нарсадан хабарсиз юрган фуқароларни ўз томонларига оғдира бошлашди. Яраланган шоҳни дўстлари бир амаллаб исёнчилар орасидан ёриб ўтиб, саройга олиб киришга муваффақ бўлишди. Қоронғу тушганлигига ҳам, ёгингарчиликка ҳам қарамай кўчаларда тўс-тўполон, жанглар кучайиб кетганди. Шоҳга содиқ фуқароларнинг бахтига, бирдан карнайлар садоси янграй бошлади: сафардан қайтаётган Искандар ва унинг қўшини шаҳарга кириб келган эди. Хиёнаткорлар қаерга қочишни билолмай қолишди. Искандар қўшинни кўчаларда тартиб ўрнатишга қолдириб, ўзи зудлик билан саройга етиб келди, тўппа-тўғри онасининг хобхонасига ошиқди. Кўзига қон тўлиб, Олимпиадани кучоқлаб телбаларча ҳирс билан ўпаётган Пазванийнинг қулоғига Искандарнинг наъраси кирмади. Шаҳзода эса, онасига шикаст етиб қолишидан кўрқиб, найзасини ишга солишдан ўзини зўрға тийиб турарди. Хиёнаткор эса, баттар ҳирсга берилиб, бир қўли билан маликани маҳкам қисиб, иккинчиси билан уни ечинтиришга уринарди. У Олимпиадани ерга йиқитганда, баланд ўриндиқ ағдарилиб кетди. “Ур, ўғлим, сол найзанг билан! Мени ўйлама! Сени эмизиб вояга етказган кўкрагимни ҳам аяма! Ур!” – қичқирарди тажовузкор остидан чиқолмаётган малика. Искандар кўзлари қонга тўлган Пазванийни елкасидан тутиб итариб ташлади-да, унинг яланғоч қорнига найзасини шиддат билан санчиб, бир-икки буради. Хиёнаткор оғриқ кучидан буқадек бўкириб юборди, аммо кўллари ҳамон аёлнинг илиқ кўкракларини сийпаларди. Сочлари тўзғиган Олимпиада, пардага ўраниб олиб, қичқирди:

– Ўлдириб қўйма уни, ўғлим, шоҳ ҳузурига олиб бор – ўша ерда ўлдирасизлар.

– Хўп бўлади, онажон! – жавоб қилди шаҳзода ва чалаўлик Паз-

ванийни баланд зинадан пастга оёғидан судраб тушиб, шоҳ хузурига олиб кирди. Хонани дори-дармонлар ҳиди босган эди. Тўшакда жон бераётган шоҳ, базўр кўзини очиб, Искандарни кўрди ва кўзлари яна юмилди. Искандар отасининг кўлини ўпиб деди: “Бу мен, ота-жон. Мана, душманингизни оёғингиз остига ташладим, ўч олинг!” Филиппнинг кўзлари ёришиб кетди, ўгли узатган пичоқни ҳолсизланиб бораётган кўли билан олиб, чалаўлик вассалнинг кўкрагига санчди-да, ўғлига шивирлаб деди: “Худо сени ўз паноҳида асрасин. Мен бу дунёлик қасдимни олиб кўз юмаяпман,” — шундан сўнг у сўнгги нафасини чиқариб, жон берди. Шаҳзода шоҳнинг оғзига кўзгуну тутиб турди. Кейин Пазванийнинг жасади устидан ҳатлаб ўтиб, деразани очди: ёмғирда кутиб турган халойиққа қарата қичқирди:

— Шоҳ Филипп ўз қасдини олиб, сўнг дунёдан кўз юмди.

— Яшасин шоҳ Искандар! — жавоб хайқириқлари янгради қоронғиликдан. Олисада эса исёнчилар ёқиб юборган уй-жойлар ёнғинидан осмондаги қора булутлар ёришиб кетаётгандек эди.

Иккинчи китоб

Биринчи боб

ТАХТГА ЎТИРИШ

Искандар отасининг тахтига ўтирганда энди ўн саккиз ёшдан ўтганди. Маълум муддат таомилдагидек мотам тутди. Сўнг, тож кийиш маросими дабдабали равишда ўтказилгач, ёш шоҳ барча кўшинларни йиғиб, уларга қарата алангали нутқ сўзлади: форслар ҳукмронлигига чек қўйишга даъват қилди. У барча шаҳарлардан ёшларни ҳарбийга жалб қила бошлади, эски сарбозларни ҳам четлатиб қўймади, чунки тажриба муҳимлигини у яхши тушунар эди.

ЮНОНИСТОНГА ЮРИШЛАР

Кўшинларини жамлаб, ўрнига Антипатрни қолдирди ва форслар устига юришдан аввал ордан душман чиқмасин деб, кейинги даврларда қўлдан чиққан Юнонистон шаҳарларни бир-бир забт этди. Янги шоҳга бас келмаган Фив шаҳри шафқатсизларча яксон қилинди. Биргина машҳур шоир Пиндарнинг уйига тегмасликни буюрди, холос. Бир пайтлар Амфион куйлари садоси остида барпо этилган кўрғонлар вайрон қилинаётганда, Искандар карнайчию-ноғорачиларга зафар оҳангларини янгради туришни буюрди.

Юнонистонда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олгач, сарвар Македония орқали Осиёга ўтиш учун Гелеспант томон юрди. Йўл-йўлакай учраган шаҳарларнинг аҳолиси, арбоблари дарвозаларни очиб, саркарда Искандарнинг бўйнига гулчамбарлар осиб, кутиб олавердилар. Доронинг денгиз соҳилида писиб ётган айгоқчилари, телба шоҳ Гелеспантдан ўтганлиги ҳақидаги хабарни зудлик билан ўз подшолага хабар етказишди. Чопар етиб келганда, Доро шатранж ўйнаётган эди. Жаҳл билан доналарни уриб, аралаштириб юборди, қоровулларни калтаклатди; кўшин тўплашга буйруқ берди. Душман кўшинлари Граники дарёси соҳилида, қуёш ҳали чиқмай туриб, тўқнаш келди. Юнонлар унча кенг бўлмаган, лекин тезоқар дарёдан кечиб ўтгани анчагача

ботинмай туришди, камон отиш, сўкинишлар билангина чекландилар. Шунда Искандар ўзининг Букефали билан биринчи бўлиб асов дарёга ташланди, қолганлар унинг ортидан эргашди.

Форслар устидан галаба қозонгач, Искандар Иония, Кария, Лидия, Фригия, Палефалонияни ҳам босиб ўтди, Сардда подшоҳ хазинасини қақшатди ва Апантус орқали Сицилияга етиб келди, ундан Италияга чиқди. Бу мамлакатнинг арбоблари беназир дурлар билан безатилган тож ва бошқа инъомлар билан Маркни Искандарга пешвоз чиқаришди. Искандар улардан ёрдамга қўшин сўраб олди ва кемаларга ўтириб, очиқ денгизга чиқди.

ИЙМОН КЕЛТИРИШ

Искандарга ўзининг келиб чиқиши ҳақидаги ўйлар тинчлик бермасди, лекин бу ҳақда ҳеч ким билан ўртоқлашмас, ҳатто энг яқин дўсти Гевестионга ҳам тиш ёрмасди; ўйлайвериб, тунлари уйқуси қочиб кетарди. Бир гал тонга яқин мудраб ётганида, худди ўнгидагидек туш кўрди: тангри Аммон малика Олимпиадани қучоқлаб, лабларидан бўса олаётганмиш; Искандарга қараб: “Қўрқма, бўтам, мен сенинг отанг бўламан,” – дермиш. Уйғониб кетиб, Искандар зудлик билан палубага чиқади. Унинг юзидан ёрқин ва илиқ нур таралаётганини кўриб дўсти сўради:

– Сенга нима бўлди, эй шоҳ?

Искандар дўстини маҳкам қучоқлаб ўпаркан шундай деди:

– Сени Аммоннинг зурёди ўпмоқда!

Уфқда мовий денгиз ортидан сарғиш қуруқлик кўрина бошлади. Бу Миср эди.

Иккинчи боб

ИСКАНДАРИЯГА АСОС СОЛИШ

Искандар яна бир туш кўрди, гўё шу манзилда биринчи отилган ўлжа қаерга бориб йиқилса, ўша ерда шаҳар барпо этиш керак бўлармиш. Бир нечта ҳамроҳлар билан Искандар ов илинжида соҳилдан анча ичкарилашди, аммо на бир ҳайвон, на бир парранда кўзга ташланди; ёнида эса ўқ-ёйини шай қилиб келаётган камончи. Теварак атроф қамишзор, аҳён-аҳёнда калта-култа бошқа ўсимликлар ҳам кўзга ташланади; яқинда бўлиб ўтган ёмғирдан у ер-бу ерда қўлмак, ботқоқликлар ҳосил бўлган. Улар яна ичкарилаб бораверишди. Бирдан рўпарада қамиш шитирлаб, ўзи ҳам қордек оппоқ, пешонасида оппоқ мугизи бор от чиқиб қолди. Лекин у шундай тезлик билан кўздан ғойиб бўлдики, гўё у тушдек эди. Искандар, Гевестон ва камончи ботқоқликдаги ўт-ўланларни ёриб, тезлик билан ғаройиб махлуқ изидан қувишди. От дам кўриниб, дам ғойиб бўларди. Овчилар уни шоша-пиша қувишар, отган ўқлари мўлжалга етиб бормаи, қўлмакларга тушарди. Ниҳоят, овчилар очиқ қумлоқ майдондан чиқиб қолишади. Ўртада бир туп дарахт танҳо ўсиб турарди. От эса шундай рўпарада шоҳга қараб ёқимли оҳангда ёлворганнамо кишнаб қўйди. Искандар етиб келган камончи қўлидан шартта ёйни олиб, ўқ узди. Бошидан ўқ еган от шу заҳотиёқ йўқ бўлиб қолди. Искандар шу ернинг ўзида, ложувард осмон гўмбази остида, ортдаги қўшинлар етиб келгунга қадар, ибодат қилиб ўтирди. Бўлажак шаҳар қўрғонининг тарҳини чизиб бергач, дарё ёқалаб юқорига қараб юришди. Гевестион ва бир қисм аскарлар маҳаллий одамларни ёллаб шаҳар

қургани қолишди. Ёлланганлар ва уларнинг оилалари учун вақтинчалик бошпана, ер-тўлалар қуришга киришишди.

Серапис ибодатхонасида

Кечга яқин Искандар кичик бир оролга етиб келди. Бунда бир нечта бетартиб жойлашган хароба уйлар ўртасида қаровсиз ибодатхона қаққайиб турарди. Ибодатхона ичидаги тош ҳайкал кимнинг сиймоси экани ҳеч ким билмади, аммо Искандар остонага қадам қўйиб баланд овозда деди:

*Азиз этдинг, буюк Искандар, ибодатхонани,
Азим шаҳарга асос — заминдир барҳаётликка.*

ИСКАНДАР МИСРДА

Мисрликлар Искандарни катта тантаналар, шоду хуррамлик билан қарши олишди. Дарё бўйида байрамона безанган йигит-қизлар, жингалак ясама сочларидан мушк анбар таратиб турган коҳинлар, турли туман ҳайвонлар шаклидаги маъбудлар тасвирларини кўтариб олган иерофорлар ва офтобдан қорайган гала-гала маҳаллий аҳоли маишат билан банд. Кўҳна ибодатхоналардан бирида шоҳга тож кийгизиш маросими бўлди, сўнг фиръавнлар сағаналарини зиёрат этишди. Даҳмалардан бири сирли равишда бедарак кетган подшоҳ Нектанеб шарафига қурилгани ҳақида гап-сўзлар бўлди. Тасвирни тузукроқ кўриш учун шоҳ машъалани баландроқ кўтаришни буюрди ва бирдан қувонч билан қичқириб юборди, зинадан тез кўтарилиб, ҳайкални кучди-да, хурсандлиги боисини тушунтирди: “Эй Миср аҳли, бу менинг отам!” Барча ҳозир бўлганлар ерга бош урди, елпиғичларгина энгашган гавдалар узра силкиниб турар ва коҳинларнинг қарнайлари шоҳ хитобига жўр бўлганди.

Бир неча кунни пойтахтда байрам шодиёналарида ўтказиб, шоҳ отасининг ҳайкали ва пайгамбар Йеремий жасадини олиб, яна шимол томон юришни давом эттирди. Йўл бўйи унинг кемаси олдида бир бургут учиб борарди, баъзан у кема тумшугига ўрнатилган, пешонасига қадалган қимматбаҳо тошдан нур таралаётган Нектанебнинг ҳайкалига қўниб оларди. Олисида пиширилаётган гиштдан чиқаётган буғлар кўринди, мунгли миср қўшиғи таралиб турарди. Бу ўша янги шаҳар барпо этилаётган маскан эди. Искандар кемасини минорадан кўриб, Гефестион қўлида машъала билан соҳилга етиб келган эди.

Тангриларга, биринчи навбатда Серапис ва Аммонга, қурбонликлар қилиб, шаҳарликларга дастлабки тегишли кўрсатмаларни бергач, мардлиги жўшиб, шуҳрат ортидан қувган шоҳ ва унинг қўшинлари яна кемаларга ўтиришди.

Учинчи боб

ТИРНИНГ ОЛИНИШИ

Тирга яқинлашгач, шаҳарни тинч йўл билан қўлга киритиш мақсадида Искандар элчилар юборди; аммо у ерда элчиларни шаҳар дарвозаси устига олишди ва дарвозаларни яна ҳам маҳкамроқ беркитиш чораларини кўришди. Аммо Искандар учта шарқий дарвоза кўриқчиси билан тил бириктиришга муваффақ бўлди ва шаҳарликлар ухлаб ётган пайтда бостириб кирди, барча катта ёшдаги эркакларни қиличдан ўтказди; аёллар ва болаларнигина қул қилиш мақсадида тирик қолдирди.

ИСКАНДАР ҚУДДУСДА

Искандар кўшинлари денгиздан чиқиб, ясси тоғликлар орқали Қуддусга қараб юришди. Яхудийлар ўз вакиллари тортқлар ила Искандарга юбориб, фуқароликка олишини сўрашди.

Искандарга элчилар келганини хабар қилишганда, у юлдузларни кузатиш билан банд эди; меҳмонларни мунажжимлар либосида совуққина қабул қилди, уларнинг урф-одатлари, эътиқодлари ҳақида сўраб-суриштирди; яхудийларнинг фуқароликка ўтишга тайёр эканларини эшитиб, у яхудий аскарларидан тўрттасига ўзларини чуқур жарга ташлашни буюрди; тўртовлон бир-бирини кучоқлаганча, шу заҳоти буйруқни бажаришди. Буни кўриб, яхудийлар ёқаларини йиртиб, фарёд кўтаришди; шаҳаншоҳ эса бу ҳодисани шундай изоҳлади: “Бу йигитларни биронта жинояти ёхуд сотқинлик қилишгани учун жазолашди, деб ўйламанглар: менга тобе бўлишни ўз бўйнига олганлар ҳар қандай хоҳишимни ўз ўрнида бажаришлари шарт.” Эртаси кун шоҳни шаҳар дарвозаси олдида улуғ роҳиб кутиб олди; унинг узун либосининг бари олтин кўнғироқчалар билан, ёқа ва кўкрак қисмлари эса ранго-ранг қимматбаҳо сеҳрли тошлар билан безатилган эди. Шоҳ тезда отдан тушиб нуроний томон юриди ва унинг қўлини ўпиб, сўради:

– Авлиё ота, сиз қайси тангрига хизмат қиласиз?

– Еру-кўкни яратган ягона Худога, – жавоб қилди руҳоний.

– Бундан буён у менинг ҳам Худойим бўлсин, – хитоб қилди Искандар. Руҳоний қўлларини дуога кўтарди:

– Худо сенга ёр бўлсин, бўтам!

Искандарнинг ҳамроҳларига, юнонлар назарида, подшо ўз обрўсини тўкаётгандек туюлди. Яхудийлар орасида эса, Искандар бизнинг динимизни қабул қилиб, илтифот кўрсатди, деган гап тарқалди. Лекин булар ҳаммаси куруқ афсона бўлса керак.

ДОРО ЭЛЧИЛАРИГА ИСКАНДАРНИНГ ЖАВОБИ

Искандар Сурияда турганда, унинг ҳузурига Доронинг элчилари ташриф буюриб, шаҳаншоҳлари йўллаган мактуб, копток, қамчи ва бир қути олтинни унга топширишди. Бутун қўшин олдида ўқиб эшиттирилган мактуб нуқул мақтанчоқликдан иборат эди: “Менким, шаҳаншоҳ, тангрилар тангриси, қуёшдек порлаб турган Доро ва ҳ.к. кулим бўлмиш Искандарга маълум бўлсинким, у ҳали гўдак, уйига қайтиб онасини эмгани, китоб-довот кўтариб мактабга боргани маъқул, ўзгалар юртида қароқчилик билан шуғулланиш ҳали эрта унга.” Бундай ҳақоратдан сўнг орага тушган жимжитликни шоҳнинг ҳай-қириғи бузди: “Биз аллақандай кўппакнинг ҳуришидан кўрқадиган эмасмиз!” Сўнг элчиларни – икки қизил соқол форс ва юнон тилмоч бола – оёқ-қўлларидан миҳлашни буюрди. Элчилар бош уриб ёлвора бошлашди:

– Раҳм қил, эй олампаноҳ! Ахир биз элчилармиз, гуноҳимиз нима?

Искандар кулимсираб киноя қилди:

– Қароқчилардан раҳм-шафқат сўраш сизларга ярашмайди.

– Биз қароқчи эмас, подшоҳни кўриб турибмиз.

– Дарҳақиқат, подшолар элчиларни қатл этмас, – гўё энди эслагандек хитоб қилди Искандар ва қайрилиб кечки овқатга кетди. Элчиларни ҳам зиёфатга чақиртирди. Тилмоч бола Искандарнинг қулоғига энгашиб шивирлади: “Мен сенга Дорони қандай мағлуб этиш йўлини айтиб бераман, сенинг жамолинг мени мафтун этди.” Искандар уни нари туртди: “Сирингни менга айтиб овора бўлма, мен-

дан гўзалроғига асраб қўй.” Шу ернинг ўзида, саркардалар билан ҳаммаслаҳат ҳолда Дорога жавоб хати ёзилди.

“Филипп ва Олимпиаданинг ўгли шаҳаншоҳ Искандар тангрилар тангриси Дорога омонлик тилайди. Сенинг устингдан галаба қозониш мен учун қанчалик муҳим, менга қандай шуҳрат келтиришини тасаввур қила оласанми? Битта қароқчини бостириш эса сенинг обрўйингга обрў қўшмаслиги муқаррар. Дарвоқе, юборган туҳфаларинг менга жуда-жуда маъқул бўлди: копток — бу ер курраси, қамчи — галаба, ҳукмронлик рамзи, олтин эса — хирож.” Базмда ўтирган сарбозлар Дорога жавобноманинг ҳар бир сўзини ҳайқириқ ва олқишлар, найзаларини ерга уриб маъқуллаб боришди.

ЖАНГ. ДОРОНИНГ МАҒЛУБИЯТИ

Доро Искандарга яна аввалгисидан ҳам баландпарвозроқ нома йўллади. Бунга Искандар бош чайқаб: “Доро — мисоли ноғора, олисдан туриб гумбурлайверади, яқин бориб қарасанг, қасқонга тортилган куруқ теридан бошқа нарса эмас”, — деб қўя қолди. Икки буюк шоҳнинг қўшинлари Тарс дарёси соҳилида тўқнаш келди.

Юнонлар қароргоҳидан Доронинг маҳобатли жанг араваси яққол кўриниб турарди. Доро энг сара қўшинларини ўнг қанотга жойлаштирди: унинг тахминича, Искандар худди шу йўналишда бўлиши керак эди. Жанг кеч қоронғигача давом этди; қўшинлар кўплигидан майдон торлик қиларди, ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди: Уларнинг орасидан форсу юнонни, саркардаю оддий аскарни ажратиб олиш қийин эди. Ичак-човоғи чиққан отларнинг аянчли кишнашлари-ю мис қарнайлар садоси, жанг араваларининг тарақ-туруғи — ҳаммаси бир бўлиб осмону кўкни ларзага солди. Кўп ўтмай жон талвасасида ётган ярадорлар, мурдалар ва мажақланган ёки бир гилдираклаб чопаетган аравалар майдонни тўлдирди; қон кўлмақларидан оёқ босгани жой йўқ эди; қуюқ булутлар кўёш юзини беркитиб қўйди, натижада отилаётган найза ва камон ўқлари яна ҳам даҳшатлироқ кўрина бошлади. Искандар Доронинг аравасидан кўз узмасди. Бир пайт арава бир амаллаб орқага бурилди-да, бора-бора тезлаб жанггоҳдан чиқиб кета бошлади. Искандар бир нечта аскарлари билан жуфтакни ростлаб форсларни қиличдан ўтказиб, ўша томонга от қўйди. Доронинг араваси яна ҳам жадаллади, жанг садолари ортда қола бошлади. Йўл тепаликка кўтарилгани сайин тезлик сусая бошлади, мана, Искандар Доронинг отлари пишқиришларини ҳам эшита бошлади, унга етиб олди ва отини тўхтатди. Араванинг гилам чодирига қараб: “Шоҳ, қўрқма, ҳеч қандай хавф йўқ, чиқавер, мен — Искандарман,” деди. Чодир ичидан каттакон бош кўринди, аланг-жалаң атрофга қаради-да, яна ўзини ичкарига олди. Бир оз кутгач, Искандар гапини яна такрорлади, бироқ чодирдан ун чиқмади. Шунда хизматкорлар машғала ёқиб, гилам чодирни кўтаришди: юзларини қўллари билан беркитиб, учта аёл тиз чўкиб ўтирарди. Шоҳ ўзи уларнинг юзларини оча бошлади: биттаси ҳарам оғаси экан; у юнонча чалачулпа Доро отда қочиб кетганини, бу ердаги аёллардан бири подшонинг онаси, иккинчиси қизи — Дарифарта эканини тушунтириб берди. Искандар қизнинг бошидан дубулғасини ечаркан, деди: “Маликалар қўрқшмасин, мен уларга уйидагидан зиёда иззат-икром кўрсатаман.”

Катта малика ун чиқармай ўтирарди. Дарифарта эса майда қилиб ўрилган малла сочларини селкиллашиб жилмайди ва Искандарнинг

қўлини олиб кўксига босди; кейин ўз тилида болаларча ёқимли бир нарсалар деб шивирлаб, янги чиққан кўш мугуз ой томон ишора қилди.

Тўртинчи боб

ИСКАНДАР АХИЛЛЕС ҚАБРИ УСТИДА

Бу орада Доро янги кўшин тўпламоқда эди. Шоҳ эса Ҳомер васф этган жойларни зиёрат қилгани денгиз бўйлари томон йўл олди; диққат билан машҳур харобаларни айланди; дўсти Гестеион билан Ахиллес қабрида қурбонлик расмини адо этишди: Орфей ибодатхонасини зиёрат этишди. Шундан сўнг улар ҳам жангга ҳозирлик кўра бошлашди.

СОДИҚ ТАБИБ

Аёзли кунларнинг бирида Искандар Киднос дарёсида чўмилиб, шамоллаб қолди. Шоҳнинг Филипп исмли табиби бўларди, уни чақиртиришди. Филипп кириб келганда иситмадан қизарган Искандар қандайдир хатни диққат билан ўқиб ўтирган эди. Табиб кириб келгач, қизарган кўзлари билан унга бир қараб қўйди-да, ҳақим ўғирчада нималарнидир туйиб дори тайёрлагунга қадар хатни ўқишда давом этди. Ниҳоят, Филипп косада дорини шоҳга узатди. Шоҳ: “Мен сенга қанчалик ишонишимни билсанг эди, Филипп!” – деб қўйди-да, табибнинг беморга хотиржам тикилиб турган кўзларидан кўзини узмай, дорини ича бошлади. Сўнг ёстиққа ёнбошлаб, Пармений ёзган чақувномани шифокорга узатди: унда шоҳнинг шахсий табиби сотқин экани ва у Искандарни заҳарлаб қўйиши мумкинлиги ҳақида ёзилган эди. Соғайиб кетгач, шоҳ Филиппни ўзига яна ҳам яқинлаштирди, Парменийни эса – аксинча.

ЖАНГГА ТАЙЁРГАРЛИК

Лидия ва Арманистонни босиб ўтгач, шоҳ кўшинлари, ниҳоят, қақраган даштлардан сўнг Фирот дарёсига етиб боришди – унинг сувлари нақ жаннатнинг ўзидан оқиб чиқарди. Искандар кўприкларни бузиб ташлашни буюрди ва бу ҳақдаги хабар тезда Дорога етиб келди. Форслар подшоси барча ҳокимларига, иттифоқдош мамлакатларнинг подшоларига мадад сўраб чопарлар юборди, лекин биргина Ҳиндистон подшоси Пор ёрдам ваъда қилди, холос. Бу орада асирдаги қари волидасидан нома келди; унда онаси асирликда уларга нисбатан ниҳоятда яхши муносабатда бўлишгаётганини билдириб, ўғлига беҳуда урушнинг олдини олишни маслаҳат берганди. Мактубни ўқиган Доро йиғлаб юборди, чунки у Искандарга ҳақоратомуз хат жўнатиб улгурганди; хатда яна у тутқундаги асиралардан воз кечганини, Искандар уларга нисбатан қандай чора кўрса кўраверишини маълум қилган эди. Искандар телба шоҳ устидан кулиб қўйди, холос ва муҳорабага тайёрланаверди.

ИСКАНДАР ФОРСЛАР ҚАРОРГОҲИДА

Искандар Доронинг қароргоҳига кимни юборишни билмай боши қотди. Сўнг эчкиларнинг мугузларига дарахт шоҳларидан боғлаб, ёндиради ва бобилликлар кўргони томон ҳайдай бошлади. Бунни кўрган душман саросимага тушди. Фурсатдан фойдаланиб, Искандар ташқи

томондан қалъани яхшилаб кўздан кечириб улгурди: уч қават ўтиб бўлмас кўрғон, мустаҳкам ишланган баланд мис миноралар, дарвозалар ҳам шунга яраша эди; шаҳар ичидан ғаройиб олов ёғдуларидан хурккан филларнинг ўкиришларию кабутарларнинг безовталаниб қанот қоқишлари эшитиларди, холос. Буларни ҳаммасини кузатиб бўлгач, шоҳ маслаҳатчиларининг эътирозларига қарамай, Доро қароргоҳига ўзи боришга жазм қилганини айтди. Евмил билан бирга учта отни олиб, ўзи Гермес либосига ўхшаш кийим кийиб, муз билан қопланган Странга дарёси қирғоғига борди. Бу ерда Евмил билан иккита отни қолдириб, ўзи Букефалга минди: “Аммоннинг ўзи менга мадаккор!” — дея қичқириб, нариги қирғоққа ўта бошлади. Форс кўриқчилари Искандарни самовий элчилардан деб ўйлаб, уни қуршаб олдилар ва саройгача кузатиб боришди. У ерда бобилликларга хос кийиниб олган Доро маҳобатли тахтда ўтирарди: оёғида тилла суви юргизилган чувак, эғнида ҳашамдор зарбоб чопон, бир қўлида скипетр. Шаҳаншоҳ ва аъёнлар паст бўйлик, кўримсиз Искандарга менимасдан разм солишди. Доро кайфдан толиққан овозда сўради:

— Сен ким бўлдинг, болакай?

— Мен Искандарнинг элчиси бўламан.

— Мақсадинг не?

— Искандар жангни сабрсизлик билан кутмоқда ва сен шошилмаётганингдан ҳайрон.

Шаҳаншоҳнинг қошлари чимирилди, сўнг қаҳ-қаҳлаб кулди у:

— Ҳайрон бўлиб муҳорабани кутиб тураверсин, унгача биз базмни давом эттирамыз. Кани, бунга ҳам қадаҳ беринглар-чи.

Искандар унинг олдига қўйилган қадаҳни қўйнига солиб, бошқасига қўл чўзди. Бунга кўриб қолган маст-аласт Доро қиҳ-қиҳлаб кулиб сўради:

— Ҳа, шоввоз, аввалги қадаҳ қани?

— Искандар подшо дўстлари билан ичкилик қилаётганда ҳар доим қадаҳ совға қилади.

Базмда иштирок этаётган форс мусаввири Доронинг қулогига, бу ўша, бир вақтлар у суратини тасвирга тушириб олишга муваффақ бўлган Искандарнинг ўзи, деб уқтиришга уринарди. Доро бўлса кўзларини йиртиб, бош ирғарди. Меҳмонлар орасида: “Бу Искандарнинг ўзи экан”, — деган шивир-шивир бошланди. Искандар баланд дераза ёнига бориб: “Сизлар янглишяпсизлар. Ул тангри назар қилган сиймога бир оз ўхшашлигим бор холос,” — деб хитоб қилди. Кейин бирдан Ксеркс ҳайкалининг пойига чиқиб олиб: “Доро, яхшилаб кўриб ол мени, яна жангда Искандарни таниёлмай қолмагин,” — деб ҳай-қирди ва деразадан сакраб, кўздан ғойиб бўлди; у сакраганда синган ҳайкалнинг парчалари дастурхон устига тушиб, идишларни майдалади.

Маст форслар сўкиниб қоронғида унинг ортидан от қўйишди, аммо эпчил юноннинг изини ҳам топишолмади. Қуруқ қайтиб келгач, отасининг кунфаякун бўлган ҳайкали тепасида афсус чекиб ўтирган Дорога Искандарнинг ғойиб бўлганини хабар қилишди.

Бешинчи боб

ЖАНГ

Кўп ўтмай, қишда Странга дарёси бўйида навбатдаги жанг бўлди. Ҳар икки сарвар ҳам катта қўшин тўплаб, жангчиларга қарата алангали нутқ сўзлашди. Доронинг жанг араваси антиқа эди; гилдиракларига

чалғи ўрнатилган бўлиб, яқин келганни “ўриб” бораверарди, бундай арава Дорода битта эмасди – бугун бошлиқ қисм шундай жанг қуроли билан таъминланган эди. Бундай аравалар билан жанг даҳшатли бўлди, отилаётган найза ва камон ўқлари кўплигидан осмон булут қоплаган-дек қоронгулашиб кетди, қон дарё бўлиб оқди. Форслар чекина бошлаганда, чалғили аравалар кўпроқ ўзларининг жангчиларини чопиб кетди, қочқинларни дарё музи кўтара олмай, синиб кетди-да, сув уларни ўз қаърига тортиб кетаверди. Буни кузатиб турган Доро аламига чидолмай, телбаларча кийимларини йиртди, саройга қочиб қолди, энг ичкари жойларга кириб беркинишдан бошқа илож топмади; ерга ётиб олиб, ёш боладай, хўнграб юборди: “Доро йўқ энди! Доро тугади! Кечаги шаҳаншоҳ – бугун бир гадо!”

Бу орада Доронинг ишонган одамларидан бири Авист македонча кийиниб олиб, Искандарга суиқасд қилишга уриниб кўрди, лекин ўзи қўлга тушиб қолди бағри кенг Искандар уни ўлдирмай, қўйиб юборди.

ДОРОНИНГ ЎЛИМИ

Жангда Искандарнинг қўли баланд келаётганини сезган Доронинг яқинларидан иккитаси голибга яхши кўриниш учун тунда ўз подшоларининг хобхонасига пистириб кириб, уни бўғиб ўлдирмоқчи бўлишди. Аммо бақувват Доро шундай олишдики, тажовузкорлар ниятларига етолмай қочиб қолишга мажбур бўлишди. Дорога суиқасд уюштирилганидан хабар топган Искандар шу заҳотиёқ музлаган дарё-дан ўтиб, рақибининг хобхонасига шошилди. Чалажон подшоҳ хона ўртасида инқиллаб ётар, яқинда бўлиб ўтган олишувдан дарак бериб атрофда буюмлар тўзиб кетганди. Искандар чакмонини ечиб, Доро устига ёпиб қўйди ва унинг қотиб бораётган титроқ панжаларини қисиб, босиқ овозда деди: “Доро, омон бўл, мамлакатинг ўзингга буюрсин.”

Доро ола-кула кўзлари билан Искандарнинг ўзига бир зум тикилиб турди-да, шивирлади: “Мен ким эдим – нима бўлдим, кўриб турибсан: деворда лип этиб учган кўланка; мана сенга шуҳрат нималиги!” – деди ва кўзини юмди. Искандар Доронинг юзини чакмон билан ёпиб қўйиб, ортига қайтди.

Жангдан сўнг Искандар барча ҳалок бўлганлар, форслару юнонларни ўз одатларига кўра дафн қилишни буюрди. Сўнг Бобилнинг барча диққатга сазовор жойларини томоша қилди. Дорони дафн этиб, қабри устида унинг икки қотилини осдирди; тож кийиш маросимидан сўнг Равшанак билан никоҳ тўйларини нишонлашди, шунда Искандар бахтнинг энг юксак чўққисига эришган эди.

Шоҳ ажойиботларга бой Бобилда қишлаб қолишни ихтиёр этди.

Учинчи китоб

Биринчи боб

РАВШАНАК БИЛАН ХАЙРЛАШУВ

Тинч, осойишта ўтказилган қишдан баҳорга чиқиб, Искандар зерика бошлади; айвонда дўсти Гевестион билан суҳбат чоғида шоҳ янги юришлар ҳақида сўз очганда, дўсти буни маъқуллаб, улкан даштликлар

ортидаги Ҳиндистонга томон юришни маслаҳат берди ва у ёқларга самодаги юлдузлар ўзи йўл кўрсатажагини айтди. Яхши маслаҳати учун дўстини бир ўпиб, Искандар малика Равшанак ҳузурига йўл олди. Малика дераза олдида гамгин ўтирарди — шоҳ унга нисбатан совуқ эди, малика ҳамон бокира эди.

— Шоҳим нима истайдилар? — сўради у пардоздан сўнг қип-қизил тусга кирган юзини эри томон ўгирмай ҳам.

— Шамширим билан чакмонимни қидиряпман, маликаи олиялари, — жавоб берди Искандар.

— Яна урушга отланияписизми? — ҳамон нақшинкор деразага тикилганича сўради малика.

— Ҳа, жоним.

— Аввалроқ айтганингизда, мен сизга ёдгорлик бўлсин учун бирон нима тикиб берган бўлардим.

— Сиз шундоқ ҳам доимо менинг ёдимда бўласиз.

Малика хонада у ёқдан-бу ёққа юриб, эрига юзланди:

— Шуҳрат нима бу? Бир тугун-ку! Сизга ўғил керак, муносиб ворис керак, — деб эри қаршисида тиз чўкди.

Искандар анчагача жавоб бермай, қулимсираб, Равшанакнинг жингалак сочларини ўйнаб турди; сўнг деди: “Малика, менга зафар либосини тикиб беринг, тангриларга қурбонлиқ қилинг; эркаклар иши тўғрисида қайғурмай қўя қолинг,” — шундай деб, шоҳ ташқарига чиқди. Ёлғиз қолган малика ҳозиргина шоҳ ўпган чаккасини босиб, карнай-сурнайларнинг садолари, отларнинг кишнашларию, найзаларнинг шақиршуқурлари ҳам қулоғига кирмай, ўтириб қолди. Ўзига келиб, деразадан майдонга кўз ташлаганда, у ер бўм-бўш эди; малика бир-икки томчи аччиқ кўз ёши тўкди-да, шамни ёқиб, қатим торта бошлади.

ДАШТМА-ДАШТ ЮРИШЛАР

Кўшинлар ҳатто саркардалар ҳам қаерга бораётганини билмасди. Аммо шоҳнинг ишонч тўла кўзлари уларни тинчлантириб, куч бағишлар эди. Саккиз кеча-кундуз улар қиёқ битмайдиган дала-даштлардан юришди; ниҳоят, мевали дарахтлар ўсган жойга чиқишди, у ерда яшовчилар ёввойиларча ҳаёт кечирар эди; сўнг қалин ўтлар босган, уйлар олдида ит ўрнига улкан бурга ва бақалар занжирлаб қўйилган жойга келиб қолишди; ундан ўтгач, ваҳший одамлар итдай воуллаётган ботқоқликларга дуч келишди; ёввойиларни машғалалар билан қўрқитиб ҳайдашди. Шундай қилиб, турли-туман ажойиботларни ҳайратланиб томоша қилиб бораверишди: арслон бошли бургутлар, гунг қабилалар, ярми ит, ярми одамлар, бир кўзли йўлбарс, оловда яшовчи самандарлар, оқшом хуш бўй таратиб, кўз ёши тўкадиган дарахтлар, олти туёқли, уч кўзли махлуқлар ... Гоҳида туман ордидан мулойим, айни пайтда қатъиятли овоз келарди: “Тўхта, шоҳ, тўхта!” Бунга Искандар ҳам юмишқоқ қилиб, лекин иккиланмай жавоб берарди: “Ер қаерда тугаса, охиригача бораман!” Подшога содиқ кўшинлар ҳам сабот билан олға босаверишди. Ниҳоят, илиқ қалин туман денгиз яқинлигидан дарак берди. Қизғиш туманда денгиз кўринмаса-да, кемаларнинг чироқлари гира-шира милтиллаб турарди. Шоҳ тўғри келган нотаниш кемага чиқиб, денгиз сувларини тўлқинлатиб сузиб кетди. Сўл томонда дарахтзор билан қопланган орол кўрингандек, ҳатто юнонча гаплар эшитилгандек бўлди, аммо уларга етиб бўлмас, аксинча, кема чексиз уммон сатҳида тобора узоқлашиб кетаверди. Ниҳоятда қуюқлашаётган туман кема йўлини худди девордай тўсиб қўйди. Искандар

ортга сузишни буюришга мажбур бўлди. Қирғоққа қайтгач, у узоқ вақт денгизга тикилиб турди, ва охири, бир хўрсиниб орқасига бурилди-да, қуруқлик ичкарасига қараб кетди.

ЗУЛМАТ ЎЛКАСИДА

Кўп ўтмай улар маъсудлар мамлакати бор, деб тахмин қилинган жойда зулмат музофотига кириб қолишди: на куёш, на ой кўринарди; бу ерда ҳамма ёқни зулмат қоплаган, ҳеч ким тонг нималигини билмайдиган мамлакат жойлашган эди. Зим-зиё қоронғиликда адашиб қолмаслик учун бир мода эшакнинг боласини ушлаб қолиб, ўзини олдинга ҳайдашди: эшак ҳанграб, хўтигини чақирганда, кўшин ўша томонга қараб юраверди. Кўзлар зулматга бир оз ўргангач, ғалати бир ёғду йўлни ғира-шира ёритаётгандек бўлди, йўлда учраётган нарсалар худди тушга ўхшарди. Кўп ўтмай маъюс адирликларга дуч келишди, чапдан эсаётган шамолдан димоққа кўланса ҳид урилар, олдиндаги эшакнинг ҳанграши ҳам зўрға эшитиларди; кўшинларнинг нақ бошлари тепасидан учиб ўтаётган кўршапалаклар: “Чапга бурилишлар, чапга бурилишлар,” дегандай бўларди. Яна бир оз юргач, кўшинлар ғаройиб кўлга дуч келишди: кўл одамларга лиқ тўла эди, кўл узра уларнинг бошларию елкалари кўринарди холос; сув деярли йўқ эди; худди бўрон пайтида кема трумидан чиқаётгандек ер остидан одамларнинг инграшлари қулоққа тчалинарди. Аммо барча товушларни баланд қоя учига занжирбанд қилиб ташланган баҳайбат одамнинг бақариши босиб кетаётганди; унинг овози беш кунлик масофадан эшитилиб турарди. Гала-гала юрган қип-яланғоч эркак ва аёлларга дуч келишди; уларни кўзлари ўтдай ёнувчи қушлар қичитқи ўтлар билан савалаб ҳайдаб юришарди. Сочлари тўзғиган яланғочлар Искандарга телбаларча бақрайиб, бир овоздан сўраб қолишди: “Искандар, сен муҳаббат лаззатини тотиб кўрганмисан?” Шоҳ кўзларини Гефестионга ташлаб, секин ўзича унинг саволини такрорлади: “Мен муҳаббат лаззатини тотиб кўрганманми?” Бу орада қичитма хипчинлар зарбасидан букилган кулранг одамлар узоқлашиб кетишди. Ясси тоғликлар тугаб, текис, бироқ мис ерга тушиб қолишди – отларининг туёғи остидан чиқаётган тарақ-туруқ ҳамма ёқни босиб кетди. Искандарнинг ёдига Антифонтнинг: “Темир ерда, суяк осмон остида ўлим топасан,” деган башорати тушиб, уни кўрқув босди. Хайриятки, бу йўл тезда тугай қолди. Бирдан барча овозлар тиниб, ҳамма ёқ жимжитликка кўмилди. Ўнг томонда кўриниб турган баланд девор тепасидан қалин дарахтзор кўринар, дарвозага яқин жойда булоқ суви йилтиллаб чиқиб турарди, қуюқ дарахт шохлари ортида осмон зангори товланарди. Шоҳ отини аста ўша томон бурди, яқин бориб, дубулғасини бошидан олди-да, ёришиб турган осмонга тикилиб қолди. Шу пайт кўрғон дарвозаси очилиб, қалин дарахтзор ичидан қип-яланғоч, найза кўтарган ўсмир чиқиб келди, найзасининг учидан қимматбаҳо тош ярқирарди. Ўғлон қумридек ёқимли овозда деди: “Жаҳонгир Искандар, бу жой – маъсудлар макони, аммо бу ерга тирик зот кира олмайди, ҳатто сен ҳам. Лекин қайгурма, тез орада, ўзинг хоҳламасанг-да, сен ҳам шу ерга кирасан.” Ва ғамгин кулимсираб, бола кўздан ғойиб бўлди, дарвоза эса ўзи ёпилди. Шоҳ лол бўлиб кўшинларини буриб, мода эшак ҳанги ортидан йўлни давом эттирди: ниҳоят, ёруғ осмон, кўкда куёш, ой ва юлдузлар порлаб турган, ҳузурбахш ўт-ўланлар билан қопланган қора тупроққа чиқиб келишди.

Иккинчи боб

ҚЎШИНЛАР НОРОЗИЛИГИ

Ҳиндистон заминига кириб боришганда, ҳиндлар подшоси Порнинг элчилари уларга пешвоз чиқиб, ўз сарварларининг гапини етказишди: “Искандар, ниятингдан қайт. Менга тангри Диониснинг ўзи раҳнамодир, тангрилар билан уруш қилишни истамасанг, орқангга қайт!” “Худо билан олишишни истамайман, лекин ганимининг қуруқ гаплари ҳам мени чўчита олмайди!” – деб жавоб берди Искандар. Йўлдан ҳорган саркардалар олдинда яна ҳам олис элларни, чиқиб бўлмас қояларни, даралардаги кўз кўрмаган йиртқичларни кўриб, Искандар ортидан бормаслик учун ўз аскарлари орасида тескари ташвиқот юрита бошлашди. Искандарнинг аскарлар билан юзма-юз бўлишни талаб қилганларида, у чодирда Ҳомерни ўқиб ўтирган эди. Қўшинлар қароргоҳи икки тоғ оралиғидаги узун дарада жойлашган бўлгани учун қуёш эрта ботган, тоғ чўққиларидагина шафақ билан шуълаланиб турар эди. Оломон уяси бузилган қовоқари уясидек гўнғиллар эди: “Биз Аммон болалари эмасмиз, оддий одамлармиз! Ейишимиз керак, ичишимиз керак! Сен бизни қаерларга олиб келдинг? Нима қилмоқчисан? Қирилиб кетишни хоҳламаймиз бу дахшатли ўлкаларда! Хоҳласанг, ўзинг кетавер буюғига, биз бормаймиз!” Жаҳонгир анчагача қизғиш шўълалар ёритиб турган қояларга боқиб, жим турди. Ниҳоят, дара бўйлаб унинг тиниқ овози янгради: “Майли, қолсангиз қолаверинг, ортга қайтиб кетишларингиз ҳам мумкин. Мен эса бир ўзим қолсам ҳам олға кетавераман; қуёш ўз нурларини на ўнгга, на чапга бура олмаганидек, мен ҳам тақдирда битилган шуҳрат томон ихтиёр этган йўлимдан қайтмайман!” Гефестион ва яна бир нечта суворий тиз чўкиб шоҳнинг баридан ўпишди:

– Сен билан ўлимга ҳам тайёрмиз!

– Менинг шуҳратим – сизнинг шуҳратингиз! – хитоб қилди подшоҳ ва чодирга қайтиб кириб кетди. Тинчланган қўшинлар эрта тонгда Пор лашкарлари томон ҳаракат бошлашди.

ПОР БИЛАН ЖАНГ

Тоғ тепасига чиққан юнонлар кўз ўнгида улкан ва ям-яшил майдон намоён бўлди: олисда ложувард ҳавзалари билан ёнма-ён ибодатхоналарнинг оппоқ бинолари қад кўтариб турарди, кенг атроф бошоқли далалар, дарахтзорлар, қизғиш қумлоқ йўллар, уфқда эса – мовий денгиз. Дала чечакларининг хуш бўйи тоғ чўққиларигача димоққа уради; антиқа попукли тождор жаннат қушлари у хурмоданбу хурмога сакраб юришибди; капалаклар хоҳлаб-хоҳламай у гулдан бу гулга учиб юришибди, асаларилар саси бамисоли мусиқадай эшитилади, тоғ ости яйловда жойлашган туманот оқ чодирлар оралаб оқ либосли басавлат суворийлар кўлда найзалари билан масканни кўриқлаб юришибди. Унг томонда, четроқда нақ бир пода қоплон ва йўлбарслар баҳайбат филларнинг почалари орасида ўйнаб юрибди. Пор қўшинларидан ҳам мана шу жанговар йиртқичлар дахшатлироқ эди. Биринчи навбатда ана шуларни баргараф этишни ўйлаш керак. Искандар зудлик билан мисдан кўплаб одам ҳайкалларини қуйишни буюрди. Жангдан олдин обдон қизитилган ҳайкалларни биринчи сафга териб қўйишди. Олтин занжирлардан бўшатишган Порнинг йиртқичлари ўкириб, қуйган панжаларини ялаб, ўтлар устида юмалаб ётишарди, улар ҳайвон ўргатувчиларнинг қамчисини егач, бошқа ҳайкалларга ташланишарди, яна оёқлари қуйиб, орқага қочар эдилар. Кеч кир-

гач, қўшинлар ўз масканларига чекинишди, тунда ҳордиқ чиқариб, эрта тонгдан янги кучлар бир-бирларига ташланишди. Олишув сак-киз кун давом этди. Тўққизинчи кун Искандар, гарчанд унинг маслаҳатчилари бу ишга қарши бўлсалар ҳам, Порга ўзаро яккама-якка курашда баҳсни ҳал этишни таклиф қилди. Порнинг гавдаси Искандарга нисбатан бир ярим баравар баланд эди. Унинг кун эрталаб ҳар икки томондан яккама-якка олишиш учун тождор рақиблар ўртага тушишди. Басавлат Порнинг қора-чайир гавдасини калтагина қизил пешбанд ёпиб турарди; бошини қизил ёқут қадалган шоҳи билан танғиб олган; унинг юз тузилиши хушбичим, ёқимли эди; аммо катта-катта чуқур кўзларидан таралаётган нур анча-мунча иримчи кишиларни таҳликага солиб қўйиши аниқ эди. Саркарда ва аскарлар нафас чиқармай олишувни кузатишарди, ҳинду ва юнон коҳинлар, ҳар томон ўз урф-одатларига риоя қилган ҳолда қурбонлиқ удумларини адо этишди. Искандар кўп ўтмай рақибини йиқитиб, оқ панжалари билан унинг қоп-қора томоғидан маҳкам бўғиб, нафас олдирмай қўйди. Ниҳоят, катта майдон узра юнонлар сарварининг баланд овози янгради: “Эй, ҳиндулар, подшоҳингизга табиб юборинглар. Бизнинг баҳсимиз тугади, сизлар билан эса урушиш ниятим йўқ. Менинг душманам битта, у ҳам бўлса подшоҳингиз Пор эди.” Ҳиндистон подшоси чалқанчасига, оёқ-қўлларини тарвақайлатиб ётарди, кўзлари юмуқ, нафас олмасди. Узоқ чўққида ўтирган калхат учиб тушиб, жасад бошига қўнди ва чўғдай қизариб турган ёқутни уч бор чўқиб қўйди, сўнг шошилмай яна чўққи томон қанот қоқди.

Учинчи боб

БРАХМАНЛАР

Брахманлар деб аталмиш донишмандлар Искандарга нома йўллаб, уларни тинч қўйишни, яхшиси, қолган умрини тоат-ибодатда ўтказишни маслаҳат беришди. Мактуб шоҳда қизиқиш уйғотди ва у брахманлар билан албатта учрашишни ихтиёр қилди, унинг нияти: ўша доноларнинг ҳурматини жойига қўйиб, зиёрат қилиш эди. Искандар ва унинг ҳамроҳлари бўтқадай қуюқ лойқа сувли дарё бўйида тўхташди; у ерда ўсиб ётган ёввойи олчалар соясида қип-яланғоч одамлар овоз чиқармай ётар эдилар. Уларнинг кўпчилиги узун соқолли, баъзилари эса соқолсиз эди. Кўплари чордона қуриб, қўлларини пешоналарига соябон қилиб, ташриф буюрганларга разм солиб ўтиришарди. Калта қизил чакмон кийиб олган Искандар салом бериб, донишмандларга яқинлашди ва саволлар бера бошлади:

- Ватанингиз, келиб чиқишингиз қаердан?
- Ёруғ дунё — бизнинг ватанимиз; келиб чиқишимиз — она замин, у бизни ҳам боқади, ҳам вақти келиб, ўз бағрига олади.
- Қайси қонунга бўйсунасизлар?
- Бизнинг қонунимиз — илоҳиёт; фикру амалимизни белгилаб берувчи Яратганнинг ўзи.
- Подшолик нимадир?
- Қудрат, жасорат, айни пайтда, ғам-ташвиш.
- Дунёда энг қудратли нарса нима?
- Инсон тафаккури.
- Дунёда мангу нарса борми?
- Бор, бу — зийрак идрок.
- Тун кунни туғадими ёки кун тунними?

– Тун бизнинг момомиз бўлади; тун қўйнида яшаймиз, ҳамиша ёруғликка интиламиз.

– Йўлбошчингиз ким?

– Йўлбошчимиз – Дандамий.

– Бир кўрсам дегандим ўша зотни.

Шоҳни чакалакзор ичкарироғига, ниҳоятда ориқ, эти бориб устихонига ёпишган, пуф деса учиб кетадиган даражадаги нозик донишманд қошига бошлаб келишди. Унинг кўзлари юмуқ, олдида ерга тўшаб қўйилган катта-катта япроқлар устида қовун ва бир нечта анжир турарди. Искандар борганда қария нафақат ўрнидан қимирламади, ҳатто кўзини ҳам очмади, қовоқларини билинар-билинемас учириб қўйди, холос. Гапирганда узун соқоли селкиллар, овози шунчалик паст эдики, унинг қароматларини эшитиш учун Искандар энгашишга мажбур бўлди. Шоҳ тухфа қилиб келтирган олтин ва шаробни олмай, мийиғида истехзоли кулиб, бош чайқади, бир шиша майни қоқшоқ қўллари билан олди, ва эшитилар-эшитилмас овозда деди: “Нега ҳадеб уруш қилаверасан? Дунёни қўлга киритдинг дейлик, хўш, кейин уни ўзинг билан нариги дунёга олиб кета оласанми-а?”.

Искандар аччиқланиб саволга савол билан жавоб берди: “Нега шамол денгизни чайқалтиради? Нега бўрон чанг-тўзон кўтаради? Нега булутлар сузиб, новдалар эгилади? Нега сен Дандамий бўлиб туғилдинг-у мен эса Искандар бўлиб? Нега? Яхшиси, сен тилак тила, эй доно инсон. Мен жаҳонгирман, истаганингни оласан, қурбим етади.” Дандамий унинг қўлидан тутиб, қувонч билан сўради: “Менга умрбоқийлик инъом эт!” Искандарнинг ранги қув оқарди, қўлини қариянинг панжаларидан тортиб олди-да, шартта ўгирилиб, шошапиша дарахтзордан чиқиб кетди. Дарёнинг лойқа сувларида семиз ўрдаклар “ғақ-ғақ”лаб юрар, ҳавода чивин-пашшалар галаси учиб юрарди.

Тўртинчи боб

БАШОРАТЧИ ДАРАХТЛАР

Икки қирғоғида тизма-қатор хурмолар ўсган кенг кўчалар, рангбаранг бўёқли ибодатхоналар, гавжум кўчалар келгиндиларни ҳайратга солар эди; мулозаматли ва ҳозиржавоб маҳаллий кишилар уларнинг кўнглини овлашга ҳаракат қилишарди. Қўлига махсус қора дарахтдан ишланган асов тутган кекса қоҳин шоҳни шаҳарнинг диққатга сазовори жойлар билан таништириб юрибди. Бу ердаги энг антиқа нарса — шаҳар марказидаги боғ, аниқроғи — унинг қоқ ўртасидаги бир жуфт сарв дарахт эди; сарвларнинг шохларига ҳайвон терилари осиб қўйилган. Шоҳнинг саволига жавобан қоҳин тушунтира кетди:

– Подшоҳим, бу икки дарахт оддий эмас, муқаддасдир. Бири эркак, Қуёшга топинади, иккинчиси эса аёл — Ойга топинади. Териларни зиёратчилар осиб кетишади. Гап шундаки, Қуёш дарахтига нар ҳайвонларнинг, Ой дарахтига модаларнинг терилари осилади. Дарахтлар кундуз уч бор, тунда ҳам уч маротаба — Қуёш ва Ой чиқаётганда, қиёмга келганда ва ботаётганда — одамларнинг тақдиридан сўзлашади. Сиз ҳам ўз қисматингизни билмоқчи бўлсангиз покланиб, қуролларингизни ташлаб, дарахтлар олдида ибодат қилсангиз, муродингиз ҳосил бўлади.

– Агар гапларинг ёлғон чиқсаю, мен тақдиримни билмасдан аввалроқ қуёш ботгудек бўлса, ҳаммаларингни қириб, кулларингни кўкка совураман, – ғазаб билан деди Искандар. Коҳин таъзим бажо айлаб, у ердан кетди. Шоҳ эса айтилган шартларни бажариб, муқаддас дарахтларни қучоқлаб дуо ўқий бошлади. Мана, кун тугаб, қуёш ҳам бота бошлади, подшо алданганидан ғазабланиб, туриб кетмоқчи эдики, бирдан эркакча дўриллаган овоз ҳавони тўлдириб гумбурлади: “Искандар подшо, сени яқинда ҳиндулар ўлдирадилар.” Искандар ҳангу манг бўлиб қолди, ўзига келиб ҳам улгурмагандики, оқшом тунги ёритқични бошлаб келди ва майин аёл овози янгради: “Бечора Искандар, волиданг Олимпиадани қайта кўриш сенга насиб этмайди. Бобилда ҳалок бўласан.” Шоҳнинг кайфияти бузилиб, боғ кўрғонининг ташқарисида кутиб турган навкарлари олдига қайтди. Кетаётиб, у муқаддас дарахтларга гулчамбар илмоқчи эди, аммо коҳин мумкин эмас, дея тўхтатди. “Лекин сен ихтиёр этибсан, осавер, илоҳий зурриётда қонун йўқдир.” Искандар удумни бузишга журъат этмади, қароргоҳга қайтди. Тун бўйи дўстлар билан базм қурди, барчалари бошдан ўтган саргузаштларни эслашиб, ҳордиқ чиқаришди. Тонготарда, зарур юмуш борлигини айтиб, Искандар бир ўзи саройдан чиқди ва яна ўша мўъжизавий дарахтлар ёнига борди, яна илтижо билан таъзим бажо айлаб, сабр ила кута бошлади. Тонги шафақ дарахтлар учига урилиб, зартумшуқ қушлар хониш қила бошлаши билан, худди ложувард осмон гумбази остидан чиқаётгандек болаларча беғубор овоз таралди: “Искандар, Искандар, Бобилда ўлим топасан, туққан онангни қайта кўриш сенга насиб этмагай. Ҳадеб тақдирингни суриштираверма, бошқа жавоб бўлмайди”. Шоҳ ҳеч кимга ҳеч нарса демай, хонасига қайтиб келди; пергаментларни ёйиб, бир нарсалар устида бош қотираётгандек ўтирганда унинг ҳузурига дўстларидан бири кириб келди. “Шоҳим, нечун бунчалар рангингиз ўчган?” “Кўп ишладим, уйқусизлик ва чарчоқ, ҳолдан тойдим шекилли” – деб баҳона қилди Искандар ва бўлажак юришлар тўғрисида гап бошлади.

ПАРВОЗ

Искандар каттароқ, одам бемалол ўтира оладиган кажава, худди шундай катталиқда тухумсимон шиша идиш тайёрлашни, етти жуфт бақувват тоғ бургутидан ушлаб келишни ҳамда бўй етган, эркак кўрмаган бокира қизни топиб келтиришни буюрди. Айтилганлари муҳайё этилгач, подшо ҳаммани улкан майдонга чорлади ва ўзи тепаликка чиқиб, нутқ сўзлади: “Мен Оврўпа ва Осиёни, кўҳна Миср-ни-ю афсонавий Ҳиндистонни забт этдим, Шарку Фарб, Шимолу Жануб менга тобе; заминнинг у ёғидан-бу ёғигача босиб ўтдим, зулмат мамлакатада бўлдим, маъсудлар юртини кўрдим. Эндиликда мен, Ливия тангрисининг зурриёди Искандар, фазони ва уммонни забт этишни ихтиёр этаман”. Искандарнинг овози бир оз синиққан бўлсада, майдон узра бир маромда янгради. Мурожаатдан сўнг шоҳ бургутларни кажавага аргамчи билан боғлашни, кажава ичига хом гўшт ташлашни буюрди; ўзи қўлига бургутлар боғичидан узунроқ иккита найза олиб, кажава ичига жойлашди; найзалар учига гўшт санчиб, баланд кўтарган эди, етти жуфт олғир бараварига унга ташланди, аммо гўшт ейолмай, қанотларини пат-пат қоқаверди; шундай қилиб, анграйиб қолган оломон кўз ўнгида Искандар кўкка парвоз қилди, бургутлар борган сайин кўкка кўтарилиб, кичрайиб бораверди, ерда

қолган одамларга ҳатто учиб юрган қалдирғочлар ҳам ундан катта кўринарди; охири кажавани булут бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Искандар юқорилашиб борган сари қулоқлари остида шамолнинг увиллаши кучаяверди, сочлари тўзғиб кетди. Тубанда эса ер борган сари кичрайиб борар, ниҳоят, атрофи уммон билан ўралгани боис, бир лаган тиниқ сув ўртасида қалқиб турган анорга ўхшаб қолди. Кун ортидан тун келди, шоҳ ҳамон юлдузлар ва сайёралар оралаб парвоз қилиб кетаверди. Юлдузлар силсиласи олтин занжирга тизилган ранго-ранг биллурга ўхшарди, ҳар бир юлдузнинг фариштаси тунги ёритқичларни ёқиб-ўчириб турарди; сайёраларни эса ўнлаб фаришталар чексиз тарновларда думалатиб юрарди. Юзга урилаётган шамол “Қайт! Қайт!” деган даъватни олиб келарди. Мана, ниҳоят, олисда қуёш кўринди: ловуллаб ёнаётган, катталиги Бобил шаҳрига нақ уч баробар келадиган гилдиракни юз-кўзлари қизил товланган, қизил чакмон кийиб олган фаришталар тилло тарновдан зўрға думалатиб боришарди. Искандар бошини мағрур кўтариб, қуёшга қиқирди: “Мен – Искандармен! Мен – Искандармен!” Бургутлар ҳам тумшукларини катта-катта очиб чинқиришарди. Шунда самодан шундай товуш келдики, мисоли минглаб карнайлар наъра тортгандек, момоқалдироқ гумбурлагандай бўлди:

“Қайт ортингга, эй телба инсон! Мен сенинг Илоҳингдурман!” Хушидан озаёзган Искандар тезда найзаларни пастга эгди, бургутлар ҳам, кажава ҳам чайқалиб, пастга шўнғиди. Ерда уни “Самони забт этган Искандарга шарафлар бўлсин!” – деган ҳайқириқ, олқишлар билан кутиб олишди. Аммо ранги қув ўчган Искандар бир нима демай, денгиз соҳилига йўл олди.

ДЕНГИЗ СИНОВИ

У ерда шоҳ тухумсимон шиша идишни бақувват арқонларга боғлаттирди, алоҳида чилвир учига кумуш кўнғироқча улашди; сўнг олиб келинган жуссаси кичкинагина қорача қизни чақирди; унинг исми Хатича экан; ота-онаси, ҳақим ва қоҳин, онт ичишиб, қизнинг бокиралигига шаҳодат бериб туришарди. Искандар қизга уқтирди: “Мана бу арқон учини ушла; сен пок экансанки, идиш чўкиб кетмайди.” Бошқа ёрдамчиларига: “Мен кўнғироқча ипини тортган заҳоти, арқонни тез тортасизлар,” – деб тайинлаб, ўзи тухум идиш ичига жойлашди-да, сув остига туша бошлади. Подшони зангори нимқоронғулик қамраб олди; тубанликдан балиқлар Искандар томон ўқдай учиб келарди; сув йўсинлари орасидан бадбашара махлуқлар чиқиб келадими-ей; подшонинг кўз ўнгида катта балиқлар майдаларини ютар, сўнг ўзлари ҳам бошқа махлуқларга ем бўлар эдилар; унда-бунда ҳалок бўлган кема қолдиқлари кўриниб қоларди; ўралар орасида чўкиб ўлганлар жасади кўзга ташланарди: кимдир бир-бирини кучган, кимдир хазинасини... Ҳаммаси сувда кўпчиб, оқариб кетган. Марҳумларнинг башараларида азоб-уқубат аломатлари. Ҳар хил газандаларнинг чақчайган яшил кўзлари подшога синчковлик билан бақрайиб қараб турарди. Шиша тухум бирдан маржон ғорга бориб урилди: ғордан сочлари зангор, қамиш почалари балиқни сузгичидек, танаси тангасимон тери билан қопланган аёл сузиб чиқди, юзида даҳшат акс этарди; у қўллари билан “мумкин эмас” дегандек таққиқловчи ишоралар қилар, оғзини катта-катта очиб, бир нарсалар деб қичқирарди, аммо овози шиша девордан ўтмасди. Шоҳ унга қулоқ тутиб ўтирмай, четлаб чуқурроқ тушиб кетавераркан, аёл қайтиб ғорга

кириб кетганига эътибор берди. Бирдан шиша идиш қаттиқ зарбадан ларзага келди, ҳаракат тўхтади. Қисқичбақага ўхшаш кичкинагина бадбуруш махлуқ шишага ёпишиб олиб, уни кемира бошлади, бу ерда кичкина тешикча ҳам ҳосил бўлиб, ундан идишга сув отилиб кира бошлади. Шунда Исқандар кўнғироқ чилвирини бир неча бор тортди: шиша идиш ранги ўчган шоҳни тез тепага олиб чиқа бошладди, қайтиш чоғида денгиз ажойиботларига қарашга ҳафсаласи ҳам йўқ эди. Қирғоққа чиққанда, ой тикка келган экан. Унинг ёғдусида шоҳнинг кўзи шу атрофда ёнма-ён ётган икки жасадга тушди: Хатича ва бир новча аскарнинг жасадлари. Исқандар суриштириб, подшонинг ҳамроҳлари тунда кутавериш ухлаб қолганда, қиз биринчи келган йигитга қўлидаги чилвирни ерга ташлаб, ўзини топширган. Буни кўриб қолган шоҳ сипоҳлари зинокорларни ўлдиришган.

– Денгиз остида қанча бўлдим? – сўради шоҳ.

– Икки соат, ҳукмдор.

– Демак, қизнинг бокиралиги икки соатга бардош берибди, холос-да, – ўйланқираб деди Исқандар ва қароргоҳ томон йўл олди. Уни кўрганлар: “Уммонни забт этган Исқандарга шарафлар бўлсин!” – деб қичқиришарди. Ўлардек чарчаб, рангида қон қолмаган шоҳ эса уларга эътибор ҳам бермай, йўлида давом этди.

Тўртинчи китоб

Биринчи боб

КАНДАВЛНИ ХАЛОС ЭТИШ

Юртига қайтаётган Исқандар кўшинлари тўхтаган масканда тун пайти қонга бўялган, кийимлари йиртилган бир неча отлиқ пайдо бўлди. Одатда камуйку шоҳнинг яқинда кўзи илинган эди. Келганларни унинг аъёнларидан Птоломей қарши олди. Улардан тузукроқ кийингани шоша-пиша гапира кетди: исми – Кандавл, машҳур малика Кандакиянинг ўғли экан, у рафиқаси билан риёзат мақсадида йўлга чиққан экан; уларнинг қарвонига қароқчилар ҳужум қилиб, мол-мулкни тортиб олибди. Птоломей эшитганларини ичкари кириб, Исқандарга етказди. Подшо чиқишдан аввал, Птоломейга келганлар олдида подшони Антигон, Птоломейни эса Исқандар деб таништиришни тайинлади. Тунда, машъалалар ёруғида машварат чақирилди. Исқандар – Антигон жон куйдириб ёлғондакам Исқандарга зудлик билан қароқчилар масканига бостириб боришни ва уларнинг панжасидан Кандавлнинг рафиқасини қутқариб олиш кераклигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Қайғу-аламда куйиб турган шаҳзода миннатдорлик билан нотикнинг бўйнидан кучиб: “Қани энди сен, Антигон эмас Исқандар бўлганинга эди!” – деди. Исқандар учун бир ҳовуч қароқчилар тўдасини янчиб ташлаш ҳеч нарса эмас эди, албатта, аммо Кандавлнинг назарида, бу бир буюк қаҳрамонлик бўлди ва миннатдор шаҳзода ўз халоскорларини онасининг ажойиб пойтахтига ташриф буюришни таклиф этди. Исқандар бу таклифни бажонидил қабул қилди, зеро, унинг эшитишича, ўша мамлакат мўъжизотларга бой бўлиб, қолаверса, малика Кандакия аввалроқ Исқандарга беназир тухфалар ҳам жўнатган эди; шоҳ миннатдорчилик нуқтаи назаридан боришга тайёр эди. Икки кунлик йўлдан сўнг олисда

бир текис ўрмон билан қопланган боғ-роғлар кўринди — бу ҳабашлар маликасининг осма боғлари эди.

КАНДАКИЯ

Олдиндан огоҳлантирилган малика Кандакиянинг ўзи ўғиллари ҳамроҳлигида меҳмонларга пешвоз чиқди. У бўйчан аёл бўлиб, Олимпиадага ҳам ўхшаб кетарди; катта-катта чиройли кўзлари порлаб турарди. Малика хипча белини намоён қилиб, қорача юзи-ю қўлларига алоҳида кўрк бағишлаб турган оқ тусли хушбичим қўйлақда бедана юриш қилиб келарди. Чўрилар унинг боши узра елпиғич кўтариб келишар, қора ҳабашлар эса устига кумуш тахтиравон ўрнатилган оппоқ филни етаклаб олганди. Аёл бундан шод бўлиб, ўғлини қучоқламақчи бўлганди, лекин ўғил ўзини четга олиб: “Онажон, халоскоримни ўп,” — деди Искандарни кўрсатиб. Кандакия меҳмон билан ўпишиб, миннатдорчилик билдирди ва қўшиб қўйди: “Эй шавкатли подшо, мен сени анчадан бери кутаман,” дея қўшиб ҳам қўйди. “Мен подшо эмасман, менинг исмим Антигон, Искандар эса, мана, келяпти,” — дея дабдабали тож кийиб олган Птоломейни кўрсатди у. Малика истеҳзоли жилмайиб қўйди-да, аъло ҳазратга таъзим қилди. Меҳмонлар шарафига уюштирилган зиёфатдан сўнг Кандакия уларни шаҳарни томоша қилишга таклиф этди ва бор ажойиботларини кўрсатишга ҳаракат қилди: олтин олмалар, қовундай-қовундай келадиган ёнғоқлар, устида сарбозларни бемалол кўтариб юрган хўрозлар, нақ ойна кесгудек ўткир тишли қоплонлар, пешоби дарахтларни куйдириб қуритадиган тимсоҳлар, бир кўзли одамлар, девқомат полвонлар, яна бир пастак-пастак ярми жун, ярми игналар билан қопланган ҳайвончалар галаси юрарди, улар: ҳомила олиш учун эрининг олатини тишлаб узиб, ютиб юборарди; ўз навбатида зурриёдлар (улар албатта эгизак — ўғил ва қиз бўларди) фақат онасининг қорнини кемириб-йиртиб дунёга келарди, яъни ота-онасининг қотили бўлиб туғиларди. Бу ердаги қораялоқлар, оқ, қўнғир ва қора айиқлар — бари юнонларни қаттиқ ҳайратга солди. Тунги базмда Кандакия сўради: “Хўш, муҳтарам меҳмонларим, менинг ажойиботларим сизларга ёқдими?” “Булар юнонларда бўлганида эди, ҳамма лол қолган бўларди,” деб қўйди Искандар. Малика қовоғини солиб, Птоломейга юзланди: “Сен-чи, шаҳаншоҳ, сен нима дейсан?” “Мўъжизалар мамлакатига тушиб қолгандек бўляпман,” — жавоб қилди ўзини ноқулай сезиб турган юнон. Шу пайт даврада пайдо бўлган ҳабаш қизлар аввал устига гилам ёпиб қўйилган каттакон доира кўзгу устида рақсга туша бошлашди, улар худди зилол қўл узра хиром айлаётганга ўхшарди. Малика яна савол ташлади: “Раққосаларим сизларга манзурми?” Искандар яна Птоломейдан олдин жавоб қилди: “Мисоли чўғ бўлиб ёнаётган мамлакатга келиб қолгандекман. Нега шунчалик бешафқат ёндиришади ҳамма ёқни? Ўзлари ҳам чалакуюкдек кўринишади.” Кандакия бунга ҳеч нима демади, базм тугагач, подшони қўлидан тутиб, ўзининг хобхонасига олиб кирди-да:

— Энди мен сенга, ҳеч нарсдан ҳайратланмайдиган Антигон, бир нарса кўрсатмоқчиман, — деди. Сўнг унга бир энлик мато тутқазди: унда нафис бўёқлар билан Искандарнинг сиймоси тасвирланган эди. Подшо лол. Малика гапида давом этди:

— Бунга нима дейсан, эй шаҳаншоҳ? Нега энди мен томон яширин келдинг, мен сени муносиб равишда кутиб олишимга имкон бермадинг?

– Кечиринг, малика, мен шунчаки ҳазиллашган эдим; Ўтинаман, сиримни ошкор этиб қўйманг!

Кандакия ҳам мийиғида кулиб;

– Яхши, мен сирингни очмайман, лекин сен бизнинг юртимизнинг бир одатига бўйсинишинга тўғри келади. Унга биноан, бизга ташриф буюрган ҳар бир подшоҳ бир марта менга эрлик қилмасдан кетмайди!

– Бу қанақаси, малика? – хитоб қилди меҳмон.

Кандакия эгнидан оппоқ қўйлагини ечиб ташлади-да, қип-яланғоч бўлди, тим-қора сочларини ёзиб, тисланаётган подшонинг бўйнидан кучди, ноз-қарашма билан унинг лабларидан эҳтиросл-а бўса ола бошлади. Искандар даҳшат оловида қиличига қўл чўзиб қичқирди: “Мени тинч қўй, эй бадкирдор аёл! Ҳали сен Искандарни бадном этмоқчимисан?!” Малика орқага тисланиб, енгил кулиб қўйди, холос:

– Искандардек шоҳ бир зайфага қилич кўтармоқчи!

Ҳудди шу пайт эшик шарақлаб очилиб, маст-аласт орқама-кетин ҳовлиқиб Птоломей, уни кувиб Кандакиянинг катта ўғли шаҳзода Фоа, унинг ортидан таъқиб қилиб найза кўтарган кичик шаҳзода Кандавл кириб келишди. Птоломей Искандарга илтижо қилади: “Подшоҳим, мени қутқаринг! Мана бу телба озган мени ўлдирмоқчи!” Буни эшитиб, Фоа қичқирди: “Ҳа-а, мана, ким экан менинг қайнотам Порни ўлдирган! Мана бу македониялик ўлдирган кўппак!” – деб подшога ҳамла қилмоқчи бўлиб турган эдики, орқадан қисиб келиб қолган Кандавлнинг найзаси Порнинг куёви Фоанинг курагидан тешиб ўтди; Фоа тил тортмай жон берди. Искандар бу даҳшатли манзарадан лол, яланғоч Кандакиянинг чинқиригидан юраклар ларзага келарди. Жон-пони чиққан Птоломей эса ҳамон подшонинг пойида паноҳ излаб ётарди. Кандакиянинг яланғочлигига эътибор берган Кандавл бунга ҳайрон:

– Онажон, бу не ҳолат! – деди у ва Искандарга бир кўз олайтириб қўйди. Малика, қўлларини кўкка чўзиб, ҳамма эшитадиган қилиб хитоб қилди: “Искандарнинг ҳақиқатан ҳам маъсумлигига ҳеч шубҳа қолмади!”

Эртасига меҳмонларни тортиқлар билан кузатаркан, Кандакия подшонинг қулоғига шивирлади: “Мен шунчаки ҳазиллашгандим, тушунгандирсан? Ишқ бобида сенга йўлаб бўлмаслик ҳақидаги миш-мишларни ўзим текшириб кўрмоқчи эдим, холос”. Искандар кулимсираб: “Мен ҳам буни синов деб тушундим, ҳечқиси йўқ, ахир сал аввал мен ҳам ҳазиллашгандим-ку,” – деб жавоб қилди ва отнинг тизгинини қўйди.

Иккинчи боб

АМАЗОНКАЛАР

Шоҳ Искандар Бобилга бориш учун яна даштликлар томон йўл олди. Кўп ўтмай бир азим дарё ёқасига чиқишди. Искандар шу атрофларда амазонкалар яшаши ва уларнинг жанговарлик фазилатлари ҳақида кўп эшитган эди. Уларнинг ўзлари ва урф-одатлари билан яхшироқ танишиш мақсадида айни пайтда кўмакчи қўшин сўраб, Птоломейни жўнатди. Маълум муддат ўтгач, Птоломей юзта барваста, эркакбашара, чап кўкраклари куйдирилган, калта сочли, оёқ кийимлари ҳам эркакча, найза ва камонлар билан қуролланган аёл сарбозлар билан қайтди. Улар эркаклардек кўпол-кўпол сўзлашишар, баданларидан сас-сиқ тер ҳиди анқиб турарди. Подшо уларнинг туриш-турмушлари, урф-

одатлари ҳақида суриштирди ва қуйидаги ҳикояни эшитди: “Эй подшоҳим, биз дарёнинг нариги томонида яшаймиз, фақат аёллар, сарваримиз ҳам аёл; ҳайвон боқамиз, ов қиламиз, экин тикамиз, жанг қиламиз — барини ўзимиз, эркакларсиз уддалаймиз; ҳеч кимга тобе эмасмиз. Йилда бир марта дарё ортига Дий Гефест ва Посейдон байрамга борамиз; орамиздан кимдир она бўлишни ихтиёр этса, ўзи танлаган эркак билан, фарзанд туғилгунга қадар ўша ерда қолиши мумкин; сўнг ўз маконига қайтади, эрини унутиши ҳам, аммо бир йил ўтгач, қайтиб бориши ҳам мумкин, бу унинг ихтиёри. Фарзанд ўғил бўлса, отага қолдирилади, қизларни эса етти ёшга тўлгач, ўзимиз томонга олиб ўтамиз. Уруш бўлса, учдан икки қисм аёллар жангга киради, бир қисми эса маконимиз муҳофазаси билан банд бўлади. Мамлакатимиздан бирорта асир қочиб кетгудек бўлса, бу барчамиз учун иснод. Маликамиз сенга иззат билан бизни ёрдамга жўнатди.”

Подшо яна кўп саволлар бериб, ҳайратомуз жавобларни эшитди. Сўнг, амазонкалар маликасига совға-саломлар йўллаб, юришни давом эттирди.

ГОРГОНА. ЛУС МАНЗИЛИ

Антифонтнинг башорати ҳеч қулоғидан чиқмаётган Искандар юриш давомида темир ер кўриняптими, йўқми, билиш учун доим олдинга қоровул жўнатиб турди. Ширин сув дарёлардан ўтишди, сув ўрнида тош оқимини гумбурлатиб юргизаётган ўзанлардан кечишди, уч кун жанубга ва уч кун шимолга қараб оқадиган қумликлардан ўтишди, ниҳоят, қуёш чиқиб келадиган оролга бориб етишди. Оқ либосли, кўлида ўзининг бўйидан ҳам узун қора ҳасса тутган ҳабаш коҳин рўбарў бўлиб, Искандар томон қўлини пахса қилиб қичқирди: “Орқага қайт, подшо! Бу ерларга ҳали ҳеч кимса қадам қўймаган эди, сен биринчи ва охиргиси бўлдинг. Бобилга шошил, вақт ганимат, йўлда яна бир зулмат музофот ва Лус манзили учрайди!”

Ибодатхона эшиги ёпилди; подшо кўзни қамаштирадиган нурли деворлар томон таъзим бажо айлаб, қўшинлар бошини бурди-да, юришни давом эттирди. Кўп ўтмай зулмат қоплаган мамлакатга чиқиб қолишди. Бу ернинг одамлари шу атрофда изғиб юрувчи Горгоннадан кўрқиб, арча шохлари остида яширилган ертўлаларда яшашарди. Горгонанинг кўриниши бир даҳшатли эди: орқасида отга ўхшаган дум, бошидан эса соч ўрнида илонлар чиққан; у учраган жонзот: ҳар хил газандаларни, ҳайвону одамларни шаҳватга чақираверар, уни бир кўрганнинг юраги ёрилиб ўларди. Ярим тунда Искандар узоқдан эшитилаётган қаттиқ, лекин ёқимли шаҳватли овоздан уйғониб кетди. Чодирдан чиқиб, тим қоронғу ялангликка тикилди, бирор нарсани кўришга уринди. Овоз яна ва яна тақрорланаверди. У шундай ёқимли, ўзига ром этувчи эдики, мисоли авваллари учраган барча машуқаларнинг ишвалари битта шу овозда мужассам бўлганди; айна пайтда унда лаззатли дағдаға ҳам сезиларди. Ургочи йўлбарс эркакига куйикиб узоқ-узоқлардан ўкиргандек овоз келарди: “Искандар, Искандар, мен фақат сенигина хоҳлайман! Сенигина мени қондира оласан, эй довьорак подшо!” Искандар даҳшатли овоз томон бир жодугарни юборди. Мана, ўзи ҳам унинг яқинлашиб келаётганини сезди ва ўша томон оҳиста орқаси билан тисланиб юра бошлади, яқин боргач, деди: “Мен — Искандарман! Юрагим ёрилиб ўлмаслигим учун, башарангга ёпинчиқ ташлаб ол”. Ҳансираган аёл махлуқ бир нарса демай, Искандарнинг елкасидан

туғди, шу заҳоти, Искандар шартта ўгирилиб, унинг калласини чўрт узиб ташлади ва уни олдиндан тайёрлаб қўйилган идишга жойлади. Сўнг хотиннинг ер билан битта бўлиб ётган ҳайбатли танасига қия қараб ҳам қўймай, ўлжани ўз масканига олиб кетди. Мана шу кўрқинчли, кўрганни тош қотирадиган калла билан даштлардаги кўплаб қабилаларни енгиб ўтди; чувалчанг ва пашшалар билан овқатланувчи исқиртларнинг муртад подшолари Ажуз ва Мажузларни баланд дараларига қамаб, Сулаймоннинг муҳрини қиёматгача чиқолмайдиган қилиб уриб ташлади. Кунлардан бир кун подшо ич-ичидан музлаб кетаверди. Сарбозлар бир неча қалқонни бирлаштириб, подшони ўшанга ётқизиб, кўтариб олишди; қалин қор ёғарди. У бир дам ўзига келгач, чўчиб сўраб қолди: “Тепамизда-чи суякли осмон эмасми?” Эрталабга бориб, подшонинг ҳолати яхшиланди, сафга қайтди. Юриш ҳамон давом этарди, подшо бир нима демай, сукут сақлаб борарди; кечалари юлдузларни кузатгани кузатган; эрталаб бўлса ҳар доим қовоғи солиқ, аскарлардан шикоят қилиб келадиган яқин дўстларининг гаплари ҳам қулоғига кирмасди. Ниҳоят, куёшли шаҳарда башорат қилинган Лус манзилига ҳам етиб келишди. Юришлар тугаши яқинлигидан кайфиятлари кўтарилган аскарлар гулхан ёқиб исингунча Искандар бир ўзи йўлдаги ажойиботларга эътибор ҳам бермай, ибодатхонага шошилди. Бино бўм-бўш, жимжит эди... Бир-бирдан шиннам хоналардан ичкарилаб бораверди. Ўртадаги кенг хонадаги маҳобатли шамдонларда олов эмас, лаъл қўйилган бўлиб, улардан атроф нурафшон; гумбаз остида тилларанг қафасда кабутар; хона ўртасидаги баланд ўриндаги тўшакда ҳамма ёғи ўраб-чирмаб ташланган, бўйи узунлигидан оддий одамларга ўхшамаган кимдир ётибди, юзи ёпиқ. Жимжитликда Искандар нима қилишини билолмай, бир неча дақиқа турди. Эс-ҳушини йиғиштиргач, уйқудаги кишининг юзини ёритиб кўриш учун лаъл қўйилган шамдондан биттасини олмоқчи бўлганди, гумбаз остидаги кабутар гапира кетди: “Искандар подшо, марҳумларни безовта қилмай, яхшиси, Бобилга шошил, вақт ғанимат!” Ибодатхонани тарк этиб, Искандар гулханлар атрофида исиниб ўтирган аскарлари ёнига қайтди. Улар кўҳна латифалардан, тарихлардан сўйлашиб, чақчақлашиб ўтиришарди.

Учинчи боб

ИСКАНДАРНИНГ ЎЛИМИ

Бу орада узоқ Македонияда нохуш воқеалар рўй бера бошлаганди; мамлакатни бошқариш учун қолдирган Антипатр кекса малика Олимпиадага нисбатан зулм ўтказадиганлиги ҳақида она ўғлига бир неча бор хабар йўллаган эди. Искандар Антипатрнинг ўрнига Картерикни ҳукмдорликка жўнатди. Бунга чидай олмаган Антипатр ўғлининг кўлига кучли заҳар бериб, Искандарни ўлдиришга юборди. Подшонинг косагули Ил ҳам, уни Искандар қайсидир базм чоғида бошига темир таёқ билан туширганлиги учун пайт пойлаб, ўч олиш ниятида юрарди. Яна бир неча аламзадалар ва малика Равшанакнинг баъзи қариндошлари ёвуз ниятда тил бириктиришди. Шундай қилиб, Искандар Бобилга етиб келганда, суиқасд тайёрлаб бўлинган эди. Малика подшони хурсандчилик билан кутиб олди, аммо у ҳеч қовоғини очмасди, гап гапиргиси ҳам келмасди. Маълум вақт у давлат ишларини ҳам унутиб, дўстлари билан базм кетидан базм қураверди, тунларини эса самога тикилиб, қаҳрли юлдузлар китобини ўқиш билан ўтказарди. Кунларнинг бирида навбатдаги базмдан чарчаган Ис-

қандар ухлаб ётганда чошгоҳ пайт уни уйғотишди, қандайдир аёл у билан кўришмоқчи эканини айтишди. Аёл подшога ғайритабий фарзанд кўрганини айтиб берди: боланинг белидан тепаси ўлик, пасти эса тирик; қандайдир сирли овоз чақалоқни подшо саройига элтишни буюрганмиш. Подшо маслаҳатчиларининг изоҳлашича, боланинг ўлик қисми – Исқандарнинг душманлари, тирик қисми эса – подшонинг ўзи. Аммо халдейлик донишманд ёқасини чок этиб, дод солди: “Эҳ, подшо, подшоҳим! Ўлимнинг яқин!” Аёлни инъомлар билан жўнатиб, мажруҳ болани куйдириб ташлашни буюрди; ўзи эса айрилмас ҳиндистонлик косагули Ил билан навбатдаги қандайдир македониялик бераётган базмга жўнади. Базм авжига чиққан пайтда Исқандар, мисоли кўкрагини камон ўқи тешиб ўтгандек, бирдан бақриб юборди: “Исқандар, кунинг битди!!” – Сўнг ранги бўзариб, чайқала-чайқала саройи томон юриб кетди. Ҳакимлар қанча уринишмасин, фойдаси бўлмади. Оғриққа чидамай, подшо ўзини сарой деразалари остидан оқиб ўтадиган Фиротга ташлашга ҳам ҳаракат қилди. Македониялик аскарлар саройни қуршаб олиб, подшони кўрмасак, ҳамма нарсани яксон қилиб ташлаймиз, деб талаб қилишди. Исқандар Равшанак ёрдамида дераза ёнига инқиллаб бориб, қўшинларига кўриниш берганида, улар: “Исқандар подшога шарафлар бўлсин! Умрингга умр қўшилсин!” – деб қичқиришди. Подшо зўрбазўр жилмайиб, аввалгилардек тетик овоз билан хитоб қилди: “Сизга умр берсин! Менинг эса куним битди!” Эртасига эрталаб подшо васият қилиш учун ўз ҳузурига Пердика, Птоломей ва Лезимахларни чақиртирди. Сўнг ўзини саройдан чиқаверишдаги ўтиш йўлига олиб чиқиб ётқизишни буюрди ва барча қўшинлар унинг олдидан ўтишини ихтиёр қилди. Инқиллаб ётган подшо ҳар бир сарбозга бирор илиқ сўз айтишга ҳаракат қиларди. Ўз подшоларини бирлаштириб қўйилган қалқонлар устида бемажол ётганини кўриб, сочига оқ оралаган фахрийлар ўзларини тўхтата олмай, йиғлашарди. Шу атрофда турган дўстлари юзларини чакмонлари билан беркитиб олишган. Исқандар шифтга қараб, унинг фил суягидан ишланганига эътибор берди-да: “Мана сенга суякли осмон,” деб қўйди ва яна ўтаётган аскарларини олқишлашда давом этди. Бирдан қоронғилик тушиб, кўкда каттакон юлдуз пайдо бўлди. У денгиз томон иниб келарди. Ортидан бургут парвоз қилди, ибодатхонадаги санамлар тебрана бошлади, бир-бирига урилиб, овоз чиқарарди. Чўкиб кетаётган юлдуз бирдан қайтиб кўтарила бошлади ва Исқандар саройи тепасига келиб, чарақлаганча тўхтади. Худди шу онда Исқандарнинг жони узилди. Узоқ баҳслашиб, Жаҳонгирнинг жасадини ўзи Мисрда барпо этган Исқандариядаги ибодатхонага дафн этишга қарор қилишди ва ибодатхона ўшандан бошлаб “Исқандар даҳмаси” деб юритила бошлади. Исқандар подшоликни Филон, Селевк, Антиох ва Птоломейга бўлиб берди. У ўттиз уч ёшида апрелнинг тошқинли кунларидан бирида вафот этди. Ун иккита Исқандарияга асос солди; барча халқлар хотирасида мангу из қолдирди.

*Рус тилидан
Қодиржон НОСИРОВ
таржимаси*